వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శైవ–ఉపనిషదః శ్రీ ఉపనిషద్బ్రహ్మయోగివిరచితవ్యాఖ్యాయుతాః

ఉపనిషన్నామ
అక్షమాలికోపనిషత్
అథర్వశిఖోపనిషత్
అథర్వశిర-ఉపనిషత్
కాలాగ్నిరుద్రోపనిషత్
కైవల్యోపనిషత్
గణపత్యుపనిషత్
జాబాల్యుపనిషత్
దక్షిణామూర్త్యుపనిషత్
పఞ్చబ్రహ్మోపనిషత్
బృహజ్జాబాలోపనిషత్
భస్మజాబాలోపనిషత్
రుద్రహృదయోపనిషత్
రుద్రాక్షజాబాలోపనిషత్
శరభోపనిషత్
శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

విషయసూచికా

౧. అక్షమాలికోపనిషత్

౨. అథర్వశిఖోపనిషత్

౯. పఞ్చబ్రహ్మోపనిషత్

పఞ్చబ్రహ్మణామాదౌ జనిః
తేషాం వర్ణాదివిషయకః ప్రశ్నః
మహేశోపదిష్టం తద్రహస్యమ్
సద్యోజాతస్వరూపమ్
అఘోరస్వరూపమ్
వామదేవస్వరూపమ్
తత్పురుషస్వరూపమ్
ఈశానస్వరూపమ్
పఞ్చబ్రహ్మలయాధారః పరమం బ్రహ్మ
పరమబ్రహ్మజ్ఞానవిధిః
శివస్యాద్వైతచైతన్యత్వమ్
దహరాకాశే శివోపలబ్ధిః
౧౦. బృహజ్జాబాలోపనిషత్

ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్
ప్రజాపతికృతావిద్యాఽణ్డసృష్టిః
విభూతిరుద్రాక్షబృహజ్జాబాలజిజ్ఞాసా
భస్మపఞ్చకస్య నామస్వరూపనిరూపణమ్
ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్
అగ్నీషోమాత్మకభస్మస్నానజిజ్ఞాసా
జగతః అగ్నీషోమాత్మకత్వమ్
జగతః శివశక్త్యాత్మకత్వమ్

సర్వపాతకపావనం శివాభ్యర్చనమ్
ముక్త్యాదిసాధనం శివాభిషేచనమ్
శివసాయుజ్యసాధనం శివాభిషేచనమ్
చన్ద్రాదిలోకసాధనం శివాభిషేచనమ్
కాశీవాసినాం శైవతారకోపదేశాన్ముక్తిలాభః
కాశ్యామప్రమాదేన వస్తవ్యమ్
౧౨. రుద్రహృదయోపనిషత్

సర్వదేవాత్మకదేవవిషయః శుకప్రశ్నః
రుద్రస్య సర్వదేవాత్మకత్వమ్
శివవిష్ణ్వోరైక్యమ్
ఆత్మనస్త్రైవిధ్యమ్
రుద్రస్య త్రిమూర్తిత్వమ్
రుద్రకీర్తనాత్ సర్వపాపవిముక్తిః
సర్వస్య కారణానతిరిక్తత్వమ్
పరాపరవిద్యయోః స్వరూపమ్
అక్షరజ్ఞానాదేవ సంసారవినాశః
ముముక్షోః ప్రణవోపాస్తిప్రకారః
జీవేశభేదస్య కల్పితత్త్వమ్
అద్వైతజ్ఞానాచ్ఛోకమోహనివృత్తిః
౧౩. రుద్రాక్షజాబాలోపనిషత్

రుద్రాక్షవిషయో భుసుణ్డప్రశ్నః
రుద్రాక్షోత్పత్తిః

వాఙ్ మే మనసి—ఇతి శాన్తిః

అక్షమాలాలక్షణాదిజిజ్ఞాసా

అథ ప్రజాపతిర్గుహం పప్రచ్ఛ—భో భగవన్ అక్షమాలాభేదవిధిం బ్రూహీతి। సా కింలక్షణా కతిభేదా అస్యాః కతి సూత్రాణి కథం ఘటనాప్రకారః కే వర్ణాః కా ప్రతిష్ఠా కైషాఽధిదేవతా కిం ఫలం చేతి॥౧॥

అకారాదిక్షకారాన్తవర్ణజాతకళేబరమ్।

వికళేబరకైవల్యరామచన్ద్రపదం భజే॥

ఇహ ఖలు ఋగ్వేదప్రవిభక్తేయమక్షమాలికోపనిషత్ పఞ్చాశద్వర్ణార్థప్రకటనవ్యగ్రా పరమ్పరయా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజయతే। అస్యాః శ్రుతేః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। ప్రజాపతిగుహప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। అథ స్వాజ్ఞలోకస్యాభ్యుదయనిఃశ్రేయసాప్తిప్రతిబన్ధతానవానన్తరం ప్రజానాం స్వసృష్టానాం స్వాప్త్యుపాయప్రాపకః ప్రజాపతిః చతుర్ముఖః గుహం కుమారస్వామినం పప్రచ్ఛ। అయం స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చః స్వాజ్ఞానవికల్పితః, సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి స్వజ్ఞానం వినా స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమః న హ్యపహ్నవపదం భజతి, న హి స్వాజ్ఞలోకస్య సహసా స్వజ్ఞానముదేతి తస్యాశుద్ధాన్తరత్వాత్, తత్సత్త్వశుద్ధ్యర్థమర్థానుసన్ధానపూర్వకం మన్త్రానుష్ఠానం కర్తవ్యం, న హ్యశుద్ధచిత్తం మన్త్రార్థప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మవిషయం భవతి, తదుపాయతయాఽక్షమాలికాసు పఞ్చాశద్వర్ణాన్ సార్థాన్ విన్యస్య తయాఽక్షమాలికయా జప్తో మన్త్రో మన్త్రజాపకదురితక్షయద్వారా మన్త్రార్థప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాభిముఖమేనం కరోతీత్యేతమర్థం మనసి నిధాయ పృచ్ఛతి। కిమితి? భో భగవన్ ఇతి॥౧॥

అక్షమాలాలక్షణాది

తం గుహః ప్రత్యువాచ—ప్రవాలమౌక్తికస్ఫటికశఙ్ఖరజతాష్టాపదచన్దనపుత్రజీవికాబ్జరుద్రాక్షా ఇత్యాదిక్షాన్తరమూర్తిసంవిధానుభావాః। సౌవర్ణం రాజతం తామ్రం చేతి సూత్రత్రయమ్। తద్వివరే సౌవర్ణం తద్దక్షపార్శ్వే రాజతం తద్వామే తామ్రం తన్ముఖే ముఖం తత్పుచ్ఛే పుచ్ఛం తదన్తరావర్తనక్రమేణ యోజయేత్॥౨॥

ప్రజాపతిప్రశ్నమఙ్గీకృత్య తం గుహః ప్రత్యువాచ। కిమితి? ప్రవాళాదిరుద్రాక్షాన్తాః దశ భవన్తి। ఆదిక్షాన్తరమూర్తిసంవిధానుభావాః అకారాదిక్షకారాన్తరవిలసితతత్తద్వర్ణార్థమూర్తిభిః సంవిధేన సంయోగేనానుభావా భావనీయా ఇత్యర్థః। తతః కిం ఇత్యత్ర—సౌవర్ణమితి। యదక్షజాతం తద్వివరే॥౨॥

అక్షమాలాయాం బ్రహ్మాదిభావనా

యదస్యాన్తరం సూత్రం తద్బ్రహ్మ। యద్దక్షపార్శ్వే తచ్ఛైవమ్। యద్వామే తద్వైష్ణవమ్। యన్ముఖం సా సరస్వతీ। యత్ పుచ్ఛం సా గాయత్రీ। యత్ సుషిరం సా విద్యా। యా గ్రన్థిః సా ప్రకృతిః। యే స్వరాస్తే ధవలాః। యే స్పర్శాస్తే పీతాః। యే పరాస్తే రక్తాః॥3॥

తదన్తరాదౌ బ్రహ్మాదయో భావనీయా ఇత్యాహ—యదితి। తథా యద్దక్షపార్శ్వే రాజతసూత్రవలయం తచ్ఛైవమ్! యద్వామే తామ్రసూత్రవలయం తద్వైష్ణవమ్। ప్రత్యక్షం యా గ్రన్థిః సా ప్రకృతిః। యే స్వరాః తే ధవళాః సాత్త్వికత్వాత్। యే స్పర్శాః తే పీతాః సత్త్వతమోమిశ్రత్వాత్। యే పరాస్తే రక్తాః రాజసత్వాత్॥3॥

అక్షమాలాశోధనాది

అథ తాం పఞ్చభిర్గవ్యైరమృతైః పఞ్చభిర్గవ్యైస్తనుభిః శోధయిత్వా పఞ్చభిర్గవ్యైర్గన్ధోదకేన సంస్నాప్య తస్మాత్ సోఙ్కారేణ పత్రకూర్చేన స్నపయిత్వాఽష్టభిర్గన్ధైరాలిప్య సుమనఃస్థలే నివేశ్యాక్షతపుష్పైరారాధ్య ప్రత్యక్షమాదిక్షాన్తైర్వర్ణైర్భావయేత్॥౪॥

ఏవం సంభావ్య అథ తాం అక్షమాలికాం పఞ్చభిర్గవ్యైరమృతైః నన్దాఽఽదిగోపఞ్చకక్షీరైః పునః పఞ్చభిర్గవ్యైస్తనుభిః తత్తనుభవగోమూత్రాదిపఞ్చకైః శోధయిత్వా అథ పునః

పఞ్చభిర్గవ్యైః కేవలదధిభిః గన్ధోదకేన చ సంస్నాప్య। అష్టభిర్గన్ధైః తక్కోలోశీరాదిభిః మన్త్రశాస్త్రప్రసిద్ధైః ఆలిప్య। అకారాదిక్షకారాన్తైకపఞ్చాశద్బీజాత్మకమన్త్రైరక్షమాలికావిశిష్టం వా ప్రాతిస్వికేనైకైకాక్షమేకైకమన్త్రేణ సంయోజయేదిత్యర్థః॥ ४॥

ఏకైకాక్షస్యైకైకేన మన్త్రేణ సంయోజనమ్

ఓమంకార మృత్యుంజయ సర్వవ్యాపక ప్రథమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమాంకారాకర్షణాత్మక సర్వగత ద్వితీయేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమింకార పుష్టిదాక్షోభకర తృతీయేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమీంకార వాక్ప్రసాదకర నిర్మల చతుర్థేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓముంకార సర్వబలప్రద సారతర పఞ్చమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమూంకారోచ్చాటనకర దుఃసహ షష్ఠేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమృంకార సంక్షోభకర చఞ్చల సప్తమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమౄంకార సంమోహనకరో జ్జ్వలాష్టమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమ్లృంకార విద్వేషణకర శూహక నవమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమ్లౄంకార మోహకర దశమేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమేంకార సర్వవశ్యకర శుద్ధసత్త్వైకాదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమైంకార శుద్ధసాత్త్విక పురుషవశ్యకర ద్వాదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమోంకారాఖిలవాఙ్మయ నిత్యశుద్ధ త్రయోదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమౌంకార సర్వవాఙ్మయ వశ్యకర శాన్త చతుర్దశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమంకార గజాదివశ్యకర మోహన పఞ్చదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓమఃకార మృత్యునాశనకర రౌద్ర షోడశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం కంకార సర్వవిషహర కల్యాణద సప్తదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఖంకార సర్వక్షోభకర వ్యాపకాష్టాదశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం గంకార సర్వవిఘ్నశమన మహత్తరైకోనవింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఘంకార సౌభాగ్యద స్తమ్భనకర వింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఙంకార సర్వవిషనాశకరోగ్రైకవింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం చంకారాభిచారఘ్న క్రూర ద్వావింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఛంకార భూతనాశకర భీషణ త్రయోవింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం జంకార కృత్యాఽఽదినాశకర దుర్ధర్ష చతుర్విశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఝంకార భూతనాశకర పఞ్చవింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఞంకార మృత్యుప్రమథన షడ్వింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం టంకార సర్వవ్యాధిహర సుభగ సప్తవింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఠంకార చన్ద్రరూపాష్టావింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం డంకార గరుడాత్మక విషఘ్న శోభనైకోనత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఢంకార సర్వసంపత్ప్రద సుభగ త్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ణంకార సర్వసిద్ధిప్రద మోహకరైకత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం తంకార ధనధాన్యాదిసంపత్ప్రద ప్రసన్న ద్వాత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం థంకార ధర్మప్రాప్తికర నిర్మల త్రయస్త్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం దంకార పుష్టివృద్ధికర ప్రియదర్శన చతుస్త్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ధంకార విషజ్వరనిఘ్న విపుల పఞ్చత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం నంకార ముక్తిముక్తిప్రద శాన్త షట్త్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం పంకార విషవిఘ్ననాశన భవ్య సప్తత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ఫంకారాణిమాదిసిద్ధిప్రద జ్యోతీరూపాష్టత్రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం బంకార సర్వదోషహర శౌభనైకోనచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం భంకార భూతప్రశాన్తికర భయానక చత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం మంకార

విద్వేషిమోహనకరైకచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం యంకార సర్వవ్యాపక పావన ద్విచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం రంకార దాహకర వికృత త్రిచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం లంకార విశ్వంభర భాసుర చతుశ్చత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం వంకార సర్వాప్యాయనకర నిర్మల పఞ్చచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం శంకార సర్వఫలప్రద పవిత్ర షట్చత్వా రింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం షంకార ధర్మార్థకామద ధవల సప్తచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం సంకార సర్వకారణ సార్వవర్ణికాష్టచత్వారింశేఽక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం హంకార సర్వవాఙ్మయ నిర్మలైకోనపఞ్చాశదక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం ళంకార సర్వశక్తిప్రద ప్రధానపఞ్చాశదక్షే ప్రతితిష్ఠ। ఓం క్షంకార పరాపరతత్త్వజ్ఞాపక పరంజ్యోతీరూప శిఖామణౌ ప్రతితిష్ఠ॥౫॥

తత్ర "అకారో వై సర్వా వాక్ సైషా స్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారూపా భవతి" ఇతి శ్రుతితః సర్వే వర్ణా అకారవికారా ఇత్యుక్తా భవన్తి। "అక్షరాణామకారోఽస్మి" ఇతి స్మృతితశ్చ విష్ణోః సర్వవ్యాపకత్వేన అకారాదిక్షకారాన్తబీజవిశిష్టమన్త్రార్థత్వముక్తం భవతీతి జ్ఞేయమ్। విష్ణోర్వ్యాపకత్వేఽపి మృత్యుఞ్జయత్వం కుతః? ఇత్యత్ర సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి వేదనం సమ్యగ్జ్ఞానం తతోఽస్వోదయసమకాలకైవల్యఫలకమిత్యత్ర—"బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి," "య ఏవం నిర్బీజం వేద నిర్బీజ ఏవ స భవతి" ఇత్యాది జ్ఞానసమకాలమేవ కైవల్యఫలానువాదిన్యః శ్రుతయో మానమ్। తథావిధజ్ఞానతత్సాధనానుష్ఠానవిస్మారకం బ్రహ్మాతిరిక్తజాగ్రజ్జాగ్రదాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తభేదజాతాస్తిత్వం తస్య ప్రమాదకారిత్వాత్ "ప్రమాదం వై మృత్యుమహం బ్రవీమి" ఇతి, "ప్రమాదో బ్రహ్మనిష్ఠాయాం న కర్తవ్యః కదాచన" ఇతి చ స్మృతేః। ఏవం స్వాజ్ఞానప్రభవస్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమాత్మకమృత్యుం స్వజ్ఞానసమకాలం జయత్యపహ్నవం కరోతీతి మృత్యుఞ్జయత్వముపపద్యత ఇతి యత్ తదేవ వక్ష్యమాణైకపఞ్చాశదకారాదిక్షకారాన్తమన్త్రాణాం పరమాశయ ఇత్యాహ—ఓమితి। త్వమక్షమాలాశిఖామణిదక్షిణభాగస్థప్రథమే అక్షే ప్రతితిష్ఠ ఇత్యాదినా అక్షం ప్రత్యేవమావాహయేత్। తథా శిష్టాక్షజాతం శిష్టవర్ణైరావాహయేదిత్యాహ—ఓం ఆంకారేత్యాదినా। శూహక, స్వాతిరిక్తం శూన్యతయోహయతీతి శూహకః, స్వాతిరిక్తశూన్యకరేత్యర్థః, స త్వం నవమే అక్షే ప్రతితిష్ఠ। ప్రత్యక్షమేవమావాహయేత్॥ ౫॥

దేవమన్త్రవిద్యాతత్త్వానాం సాన్నిధ్యార్థో మన్త్రజపః

అథోవాచ యే దేవాః పృథివీపదస్తేభ్యో నమో భగవన్తోఽనుమదన్తు శోభాయై పితరోఽనుమదన్తు శోభాయై జ్ఞానమయీమక్షమాలికామ్॥౬॥

అథోవాచ యే దేవా అన్తరిక్షసదస్తేభ్య ఓం నమో భగవన్తోఽనుమదన్తు శోభాయై పితరోఽనుమదన్తు శోభాయై జ్ఞానమయీమక్షమాలికామ్ ॥౭॥

అథోవాచ యే దేవా దివిషదస్తేభ్యో నమో భగవన్తోఽనుమదన్తు శోభాయై పితరోఽనుమదన్తు శోభాయై జ్ఞానమయీమక్షమాలికామ్ ॥౮॥

అథోవాచ యే మన్త్రా యా విద్యాస్తేభ్యో నమస్తాభ్యశ్చోంనమస్తచ్ఛక్తిరస్యాః ప్రతిష్ఠాపయతి ॥౯॥

అథోవాచ యే బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాస్తేభ్యః సగుణేభ్య ఓం నమస్తద్వీర్యమస్యాః ప్రతిష్ఠాపయతి ॥౧౦॥

అథోవాచ యే సాంఖ్యాదితత్త్వభేదాస్తేభ్యో నమో వర్తధ్వం వరోధే నువర్తధ్వమ్ ॥౧౧॥

అథోవాచ యే శైవా వైష్ణవాః శాక్తాః శతసహస్రశస్తేభ్యో నమో నమో భగవన్తోఽనుమదన్త్వనుగృహ్ణన్తు ॥౧౨॥

అథోవాచ యాశ్చ మృత్యోః ప్రాణవత్యస్తాభ్యో నమో నమస్తేనైతాం మృడయత ముడయత ॥౧౩॥

ఏవం పఞ్చాశద్వర్ణవిశిష్టాక్షమాలికాం స్పృష్ట్వా స్వావిద్యాపదతత్కార్యబ్రహ్మాణ్డపటలవాసినో యే యే దేవాః మన్త్రవిద్యాతత్త్వాదయో విద్యన్తే తేషామత్ర సాన్నిధ్యాయ అస్యాః సార్వాత్మ్యసిద్ధయే చ వక్ష్యమాణమన్త్రాన్ జపేదిత్యాహ— అథోవాచేతి। అథోవాచ యే దేవాః ద్యోతనాత్మకాః సర్వత్ర పృథివ్యాం సీదన్తి గచ్ఛన్తి వ్యాప్య వర్తన్త ఇతి పృథివీషదః । అస్యామక్షమాలికాయాం స్థిరాసనా భూత్వా అనుమదన్తు అనుమోదనం సదా కుర్వన్తు పునరస్యా విశేషతః శోభాయై శోభార్థం పితరోఽనుమదన్తు శోభాయై జ్ఞానమయీం అక్షమాలికాం ప్రాప్య అగ్నిష్వాత్తాదిపితరోఽపి సదాఽనుమోదనం భజన్త్విత్యర్థః ॥౬॥ తథా సర్వత్రానుభావ్యమిత్యాహ—అథేతి। పితృభిః సహ అన్తరిక్షసదో దేవా అప్యక్షమాలికాం ప్రాప్య వరదాః సన్తః స్థిరాసనా భవన్త్వితి ప్రార్థనీయా ఇత్యర్థః ॥౭–౮॥ అస్మిన్

లోకే యే సప్తకోటిమహామన్త్రా విద్యన్తే యా చతుష్షష్టికలా విద్యా విద్యన్తే తాభ్యో నమః॥౯–౧౦॥ యే సాంఖ్యాదితత్త్వభేదాః షణ్ణవతితత్త్వాని తేభ్యో నమః। యే షణ్ణవతితత్త్వభేదాః యూయమత్ర వరో వరాః సర్వోత్కృష్టాః సన్తః కామధేనవ ఇవ అక్షమాలికోపాసకస్య వాఞ్ఛితార్థదా భూత్వాత్ర సదా వర్తధ్వమిత్యర్థః॥౧౧–౧౨॥ స్వభావతోఽమరం జీవం స్వభావతః ప్రచ్యావ్య మృతిం దేహాత్మభావనారూపాం నయతీతి మృత్యుః స్వాతిరిక్తాస్తిత్వభ్రమస్తస్య మృత్యోః ప్రాణవత్య ఉపజీవ్యా యాః శక్తయో విద్యన్తే స్వాతిరిక్తభ్రమాపనుత్తయే తాభ్యో నమో నమః। తాః సర్వా యూయం మిళిత్వా మత్కృతనమస్కారేణ తేనైతాం అక్షమాలికాం మృడయత మృడయత। స్వోపాసకసుఖప్రదాం కురుతేత్యర్థః॥౧౩॥

అక్షమాలాయాం సర్వాత్మకత్వభావనా

పునరేతస్యాం సర్వాత్మకత్వం భావయిత్వా భావేన పూర్వమాలికాముత్పాద్యారభ్య తన్మయీం మహోపహారైరుపహృత్యాదిక్షాన్తైరక్షైరక్షమాలామష్టోత్తరశతం స్పృశేత్॥

అకారాదిళకారాన్తద్విరావృత్త్యాఽథ అకచటతపయశ ఇత్యష్టవర్గం యోజితం చేత్ తదా అష్టోత్తరశతం భవతి। క్షకారః సకృన్మేరుస్థానే యోజనీయ ఇత్యర్థః॥౧౪॥

అక్షమాలికాస్తుతిః

అథ పునరుత్థాప్య ప్రదక్షిణీకృత్యోంనమస్తే భగవతి మన్త్రమాతృకేఽక్షమాలే సర్వవశంకర్యోంనమస్తే భగవతి మన్త్రమాతృకేఽక్షమాలికేఽశేషస్తమ్భిన్యోంనమస్తే భగవతి మన్త్రమాతృకేఽక్షమాలే ఉచ్చాటన్యోంనమస్తే భగవతి మన్త్రమాతృకేఽక్షమాలే విశ్వామృత్యో మృత్యుంజయస్వరూపిణి సకలోద్దీపిని సకలలోకద[ర]క్షిదికే సకలలోకోజ్జీవికే సకలోత్పాదికే దివాప్రవర్తి రాత్రిప్రవర్తికే నద్యన్తరయాసి దేశాన్తరయాసి ద్వీపాన్తరయాసి లోకాన్తరయాసి సర్వదా స్ఫురసి సర్వహృది వాసయసి। నమస్తే పరారూపే నమస్తే పశ్యన్తీరూపే నమస్తే మధ్యమారూపే నమస్తే వైఖరీరూపే సర్వతత్త్వాత్మికే సర్వవిద్యాఽఽత్మికే సర్వశక్త్యాత్మికే సర్వదేవాత్మకే వసిష్ఠేన మునినాఽఽరాధితే విశ్వామిత్రేణ మునినోపసేవ్యమానే నమస్తే నమస్తే॥౧౫॥

అథ పునరుత్థాప్య ప్రదక్షిణీకృత్య వశ్యాదిషట్కర్మసాధకతయా పరమార్థపదప్రాపికతయా చ వక్ష్యమాణమన్త్రైరక్షమాలికాం స్తౌతి—ఓమితి। మృత్యుఞ్జయస్వరూపిణి స్వాతిరిక్తవిశ్వాభిధానమృత్యుగ్రాసస్వజ్ఞానరూపిణి, తథా సకలోద్దీపిని। ఈశ్వరాత్మనా సకలలోకద[ర]క్షాత్మికే। రవీన్ద్వాత్మనా దివాప్రవర్తికే రాత్రిప్రవర్తికే। అన్తర్యామ్యాత్మనా నద్యన్తరయాసి నద్యన్తరం నదీపటలం యాస్యసి। ప్రత్యగ్రూపేణ సర్వదా స్ఫురసి। సరస్వత్యాత్మనా నమస్తే పరారూపే। వసిష్ఠేన మునినా "బ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తి" ఇతి ఆరాధితే। తథా విశ్వామిత్రేణ॥౧౫॥

విద్యాఫలమ్

ప్రాతరధీయానో రాత్రికృతం పాపం నాశయతి। సాయమధీయానో దివసకృతం పాపం నాశయతి। తత్ సాయం ప్రాతః ప్రయుఞ్జానః పాపోఽపాపో భవతి। ఏవమక్షమాలికయా జప్తో మన్త్రః సద్యః సిద్ధికరో భవతీత్యాహ భగవాన్ గుహః ప్రజాపతిమిత్యుపనిషత్॥౧౬ ॥

విద్యాఫలమాహ—ప్రాతరితి। కామినాం సద్యః కామితార్థసిద్ధికరో భవతి। అకామిజప్తమన్త్రస్తు సద్యశ్చిత్తశుద్ధికరో భూత్వాఽస్య వేదాన్తశ్రవణాదిమతిముత్పాద్య సద్యః శ్రవణాదిజనితసమ్యగ్జ్ఞానసమకాలం సర్వాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణవికళేబరకైవల్యసిద్ధికరో భవతి। ఇతిశబ్దస్త్వక్షమాలికోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౧౬ ॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

అక్షమాలోపనిషదో వ్యాఖ్యానం లిఖితం లఘు।

అక్షమాలోపనిషదో వ్యాఖ్యాగ్రన్థః శతం స్మృతః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే సప్తషష్టిసఙ్ఖ్యాపూరకం

అక్షమాలికోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

అథర్వశిఖోపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

ప్రథమః ఖణ్డః

ఆదిప్రయుక్తధ్యానజిజ్ఞాసా

అథ హైనం పైప్పలాదోఽఙ్గిరాః సనత్కుమారశ్చాథర్వాణమువాచ—భగవన్ కిమాదౌ ప్రయుక్తం ధ్యానం ధ్యాయితవ్యం కిం తద్ధ్యానం కో వా ధ్యాతా కశ్చ ధ్యేయః ॥౧॥

ఓఙ్కారార్థతయా భాతం తుర్యోఙ్కారాగ్రభాసురమ్ ।

తుర్యతుర్యత్రిపాద్రామం స్వమాత్రం కలయేఽన్వహమ్ ॥

ఇహ ఖల్వథర్వశిఖోపనిషదోఽథర్వవేదప్రవిభక్తత్వేనోపోద్ఘాతాదికం ప్రశ్నోపనిషదాదితుల్యమ్ । శిష్యాచార్యపైప్పలాదాద్యథర్వప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా వక్ష్యమాణవిద్యాస్తుత్యర్థా । ప్రకృతోపనిషదో వివరణమారభ్యతే—అథేత్యాదినా । అథ హ యథోక్తసాధనానుష్ఠానసంజాతచిత్తశుద్ధ్యనన్తరం ఖలు పిప్పలాదస్యాపత్యం పైప్పలాదో నామతోఽఙ్గిరాః సనత్కుమారశ్చ ఏనం విఖ్యాతం అథర్వాణమువాచ । కిమితి? హే భగవన్ కిం సర్వస్మాత్ ఆదౌ ప్రయుక్తం ముముక్షుభిః కస్య ధ్యానం ధ్యాతవ్యం కిం వా తస్య ధ్యానం కో వా ధ్యాతా ధ్యానకర్తా సర్వైః కశ్చ కో వా ధ్యేయ ఇతి ॥౧॥

చతుష్మాత్రప్రణవధ్యానమ్

స ఏభ్యోఽథర్వా ప్రత్యువాచ—ఓమిత్యేతదక్షరమాదౌ ప్రయుక్తం ధ్యానం ధ్యాయితవ్యమిత్యేతదక్షరం పరం బ్రహ్మాస్య పాదాశ్చత్వారో వేదాచతుష్పాదిదమక్షరం పరం బ్రహ్మ ॥౨॥

ఏవం పిప్పలాదాఙ్గిరస్సనత్కుమారైః పృష్టో మునిరాహ—స ఇతి। య ఏవమేతైః పృష్టః సోఽయమథర్వా మునిః ఏభ్యః ప్రత్యువాచ। కిమితి? ఓమితి బ్రహ్మప్రతీకాలమ్బనతయా సర్వస్మాదాదౌ ప్రయుక్తం ఈశ్వరేచ్ఛయాఽఽవిర్భూతం ముముక్షుభిః ప్రణవార్థేశ్వరధ్యానం ధ్యాయితవ్యమితి యత్ తదేతదక్షరం ప్రణవార్థరూపం పరం అపరం వా బ్రహ్మ, "పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః," "ప్రణవో హ్యపరం బ్రహ్మ ప్రణవశ్చ పరః స్మృతః।" ఇతి శ్రుతేః। అస్య ప్రణవస్య వ్యష్టిసమష్టితదైక్యావస్థావిశిష్టస్య చత్వారో వేదాః పాదా ఇవ పాదా చతుష్పాత్ ఇదమక్షరం పరం అపరం వా బ్రహ్మ ॥౨॥

మాత్రాచతుష్టయస్వరూపమ్

పూర్వాఽస్య మాత్రా పృథివ్యకారః స ఋగ్భిరృగ్వేదో బ్రహ్మ వసవో గాయత్రీ గార్హపత్యః ॥3॥

ద్వితీయాఽన్తరిక్షం స ఉకారః స యజుర్భిర్యజుర్వేదో విష్ణూ రుద్రాస్త్రిష్టుబ్దక్షిణాగ్నిః ॥౪॥

తృతీయా ద్యౌః స మకారః స సామభిః సామవేదో రుద్ర ఆదిత్యా జగత్యాహవనీయః ॥౫॥

యాఽవసానేఽస్య చతుర్థ్యర్ధమాత్రా సా సోమలోక ఓంకారః సాఽథర్వణైర్మన్త్రైరథర్వవేదః సంవర్తకోఽగ్నిర్మరుతో విరాడేకర్షిర్భాస్వతీ స్మృతా ॥౬॥

తస్యాద్యమాత్రాస్వరూపమాహ—పూర్వేతి। అస్య ప్రణవస్య పూర్వా ఆద్యమాత్రా పృథివ్యకారః ఇత్యాదేః ప్రాథమ్యాత్ ప్రథమమాత్రారూపత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః ॥3॥ ద్వితీయమాత్రేయత్తామాహ—ద్వితీయేతి। యేయం ద్వితీయా మాత్రా అన్తరిక్షం స ఉకార ఇత్యాదేః ప్రథమమాత్రాప్రసక్తపృథివ్యకారాద్యపేక్షయా ఆనన్తర్యాద్వితీయమాత్రాత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః ॥౪॥ తృతీయమాత్రేయత్తామాహ—తృతీయేతి। ద్వితీయమాత్రాత్వేన ప్రకటితాన్తరిక్షోకారాద్యపేక్షయా ద్యౌః మకార ఇత్యాదేః సమనన్తరత్వాత్ తృతీయమాత్రాత్వం

యుజ్యత ఇత్యర్థః॥౫॥ చతుర్థమాత్రేయత్తామాహ—యాఽవసాన ఇతి। అస్య ప్రణవస్య యా అవసానా సేయం చతుర్థ్యర్ధమాత్రా ప్రణవతురీయాంశః ఓఙ్కారః సోమలోకశ్చ అథర్వణమన్త్రగ్రామవిశిష్టః అథర్వణవేదశ్చ సంవర్తకోఽగ్నిః ప్రళయకాలీనాగ్నిః మరుతః సప్త మహావిరాట్ ఏక ఏవ ఋషత్యవగమ్యత ఇతి ఏకర్షిః ఏవం విశేషణవిశిష్టేయమర్ధమాత్రా తుర్యప్రకాశభాస్యతయా భాస్వతీ స్మృతా సర్వవేదాన్తేష్వభిహితేత్యర్థః॥౬॥

వర్ణదేవతావిశిష్టమాత్రాస్వరూపమ్

ప్రథమా రక్తపీతా మహద్బ్రహ్మదైవత్యా। ద్వితీయా విద్యుమతీ కృష్ణా విష్ణుదైవత్యా। తృతీయా శుభాశుభా శుక్లా రుద్రదైవత్యా। యాఽవసానేఽస్య చతుర్థ్యర్ధమాత్రా సా విద్యుమతీ సర్వవర్ణా పురుషదైవత్యా॥౭॥

పునర్విశిష్టమాత్రాతదధ్యక్షపాదస్వరూపమాచష్టే—ప్రథమేత్యాదినా। యేయం ప్రథమా మాత్రా అకారరూపిణీ సేయం రక్తమిశ్రపీతవర్ణా। యస్యా మహాన్ బ్రహ్మ దేవతా సేయం మహద్బ్రహ్మదైవత్యా। యోఽకారాత్మికా ద్వితీయా మాత్రా విద్యుద్వత్ ద్యోతనాత్ విద్యుమతీ తన్మిశ్రకృష్ణవర్ణోజ్జ్వలా విష్ణుదైవత్యా చ భవతి। మకారాత్మికేయం తృతీయా మాత్రా అర్ధమాత్రోకారసన్నిహితత్వాత్ శుభాశుభా వర్ణతః శుక్లా శుక్లతేజోమయేశ్వరోపాధిత్వాత్ రుద్రదైవత్యా చ భవతి। యాఽవసానే ఇత్యుక్తార్థమ్। సా విద్యుమతీ విద్యున్నిభా సర్వవర్ణహేతుత్వాత్ సర్వవర్ణా స్వేన తుర్యరూపేణ కృత్స్నమాత్రాతదధ్యక్షప్రపఞ్చపూరణాత్ పురుషస్తుర్యాత్మా స ఏవ దేవతా యస్యాః సేయం పురుషదైవత్యా చ భవతి॥౭॥

విశిష్టప్రణవస్వరూమ్

స ఏష హ్యోంకారశ్చతురక్షరశ్చతుశ్చతుష్పాదశ్చతుః శిరశ్చతుశ్చతుర్ధా మాత్రా స్థూలమేతద్ధస్వదీర్ఘప్లుతమ్॥౮॥

విశిష్టప్రణవేయత్తామాహ—స ఏష ఇతి। య ఏవముక్తః స ఏష హ్యోఙ్కారః అకారాదిభేదేన చతురక్షరః విశ్వావిరాడోత్రాదిభేదేన చతుశ్చతుష్పాదః చతుశ్శిరః చతుస్తుర్యవిశిష్టత్వాత్ చతుశ్చతుర్ధా మాత్రా। యద్వా మాత్ర శబ్దః కాలవాచీ, స్థూలం ప్రథమమాత్రా కాలస్య

స్థూలత్వాత్, తద్ధైతత్ హ్రస్వం సూక్ష్మత్వాత్, దీర్ఘం తదపేక్షయా సూక్ష్మం, తదపేక్షయా ప్లుతం సుసూక్ష్మమ్॥౮॥

విశిష్టప్రణవధ్యానఫలమ్

ఓం ఓం ఓం ఇతి త్రిరుక్త్వా చతుర్థః శాన్త ఆత్మా ప్లుతప్రణవప్రయోగేణ సమస్తమోమితి ప్రయుక్తమాత్మజ్యోతిః సకృదావర్తతే॥౯॥

ఏవం ప్రకారత్రయభేదేన ప్రణవముచ్చార్య చతుర్థమాత్రాఽఽత్మకః శాన్త ఆత్మా తుర్యస్య స్వాతిరిక్తశాన్తిసిద్ధత్వాత్ ఏవం ప్లుతప్రణవప్రయోగేణ ప్రణవాగ్రనాదజ్యోతిరనుసన్ధానాత్ ఆత్మజ్యోతిః నిరావృతం సత్ సకృదావర్తతే సదా విభాతీత్యర్థః॥౯॥

స్థూలాదిభేదైః ప్రణవస్య చతుర్ధా విభాగః

సకృదుచ్చారితమాత్రేణోర్ధ్వమున్నామయతీత్యోంకారః। ప్రాణాన్ సర్వాన్ ప్రలీయత ఇతి ప్రలయః। ప్రాణాన్ సర్వాన్ పరమాత్మని ప్రణామయతీత్యేతస్మాత్ ప్రణవః। చతుర్ధాఽవస్థిత ఇతి సర్వదేవవేదయోనిః సర్వవాచ్యవస్తు ప్రణవాత్మకమ్॥౧౦॥

ప్రణవం చతుర్ధా వ్యుత్పాదయతి—సకృదితి। సకృత్ ప్లుతోచ్చారణతః మూలాధారాదిబ్రహ్మరన్ధ్రాన్తమూర్ధ్వం ఉన్నామయతి ఉద్గచ్ఛతీతి ఓఙ్కారః। సర్వప్రాణాన్ ప్రలీయతే ప్రకర్షేణ లయం నయతీతి ప్రలయః ప్రణవస్య ప్రాణాదిప్రలయహేతుత్వాత్ ప్రలయత్వమ్। సర్వప్రాణాన్ పరమాత్మని ప్రణామయతి ప్రకర్షేణ నమనమైక్యం గమయతీత్యేతస్మాద్ధేతోః ప్రణవ ఉచ్యతే। ఏతత్కలనాత్రయవిరళః చతుర్థః "చతుర్థః శాన్త ఆత్మా" ఇత్యుక్తత్వాత్। ప్రణవస్థూలాంశ ఓఙ్కారః, తత్సూక్ష్మాంశః ప్రలయః, తద్బీజాంశః ప్రణవః, చతుర్థస్తు సంశాన్తస్వాతిరిక్తః ఇత్యేవం చతుర్ధాఽవస్థితః। ఇతిశబ్దః వస్తుత ఏక ఇతి ద్యోతకః। అభిధేయాభిధానరూపేణ సర్వదేవవేదయోనిః। యత ఏవమతః సర్వవాచ్యవస్తు ప్రణవాత్మకం, న హి బ్రహ్మప్రణవాతిరిక్తమభిధేయజాతభిధానజాతం వాఽస్తి॥౧౦॥

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః

ద్వితీయః ఖణ్డః

తుర్యోఙ్కారస్య తారకత్వమ్

దేవాశ్చేతి సంధత్తాం సర్వేభ్యో దుఃఖభయేభ్యః సంతారయతీతి తారణాత్తారః॥౧॥

అభిధేయాభిధానదేవవేదజాతం పూర్వోక్తతుర్యోఙ్కారస్య తారకత్వం విష్ణుత్వం బ్రహ్మత్వం స్వయంప్రకాశత్వం మహాదేవత్వం చ ప్రకటయతీత్యాహ—దేవాశ్చేతి। విశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తాః ప్రణవాభిధేయరూపా దేవాః చశబ్దాత్ అభిధానరూపా వేదాశ్చ ఇతి, ఏవం సంధత్తాం సందధతాం వ్యత్యయేనాభిసన్ధిం కృతవన్తః। కిమితి? యస్తురీయోఙ్కారత్వేనాభిమతస్తస్య సర్వదుఃఖభయాన్వితసంసృతిసంతారణాత్ స ఏవ తారః॥౧॥

తస్య విష్ణుత్వమ్

సర్వే దేవాః సంవిశన్తీతి విష్ణుః॥౨॥

కిం చ—యత్ర తురీయోఙ్కారే తుర్యతుర్యే విశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తాః సర్వే దేవాః తన్మాత్రావశేషతయా సంవిశన్తీతి స విష్ణుః తుర్యోఙ్కారః॥౨॥

తస్య బ్రహ్మత్వమ్

సర్వాణి బృంహయతీతి బ్రహ్మ॥౩॥

కించ—యత్ స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యజాతం గ్రసిత్వా స్వమాత్రతతయా బృంహయతీతి తద్ధి బ్రహ్మ॥౩॥

తస్య స్వయంప్రకాశత్వమ్

సర్వేభ్యోఽన్తః స్థానేభ్యో ధ్యేయేభ్యః ప్రదీపవత్ ప్రకాశయతీతి ప్రకాశః॥౪॥

కించ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తసర్వప్రాణ్యన్తర్బాహ్యావిలసితకామాదిఘటాదిస్వప్రకాశ్యధ్యేయేభ్యః వివిక్తతయా తత్ సర్వం యః ప్రదీపవత్ ప్రకాశయతి స్వభాస్యకామాదిఘటాద్యభావే, ప్రకాశమాత్రతయా స్వయమవశిష్యత ఇతి చ తురీయోఙ్కారః ప్రకాశః॥౪॥

తస్య మహాదేవత్వమ్

ప్రకాశేభ్యః సదోమిత్యన్తః శరీరే విద్యుద్వద్ద్యోతయతి ముహుర్ముహురితి విద్యుద్వత్ ప్రతీయాం దిశం భిత్త్వా సర్వాంల్లోకాన్ వ్యాప్నోతి వ్యాపయతీతి వ్యాపనాద్వ్యాపీ మహాదేవః॥౫॥

కించ స్వాన్తఃశరీరే స్వప్రకాశ్యేభ్యః కామాదిభ్యో వివిక్తతయా సదోమితి ముహుర్ముహుర్యో విషయజాతం విద్యుద్వత్ ద్యోతయతి ప్రకాశయతి తత్ కథం యథా విద్యుత్ ప్రతీయాం స్వప్రకాశ్యమేఘావృతిరూపాం దిశం భిత్త్వా స్వవిషయలోకైకదేశం వ్యాప్నోతి తథా తురీయోఙ్కారస్వప్రతీతివిషయభూతాం ప్రతీయాం స్వావృతిరూపిణీం మాయాఽఽఖ్యాం దిశం భిత్త్వా స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితసర్వాన్ లోకాన్ తదుపలక్షితాన్యనన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాని సచ్చిదానన్దాత్మనా వ్యాప్నోతి విశ్వవిరాడోత్రాదిరూపేణ వా వ్యాపయతీతి చ యేన కేన వైవం వ్యాపనాత్ వ్యాపీ మహాదేవః తుర్యోఙ్కార ఏవేతి సర్వదేవానాం వేదానామభిప్రేతోఽర్థః॥౫॥

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః

తృతీయః ఖణ్డః

తుర్యోఙ్కారనిరూపణమ్

పూర్వాఽస్య మాత్రా జాగర్తి జాగరితం ద్వితీయా స్వప్నం తృతీయా సుషుప్తిశ్చతుర్థీ తురీయమ్॥౧॥

మాత్రాఽవస్థాపాదభేదవిశిష్టతుర్యోఙ్కారం పునరనూద్య విశదయతి—పూర్వేతి। అస్య తురీయోఙ్కారస్య పూర్వా మాత్రా అకారాఖ్యా పచీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యభౌతికరూపేణ జాగర్తీతి సైవ జాగరణమభిధీయతే। అస్య ద్వితీయా ఉకారాఖ్యా మాత్రా అపఞ్చీకృతపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యజాగ్రద్వాసనాఽఽత్మికా స్వప్నం స్వప్నావస్థా భవతి। అస్య తృతీయా మకారరూపిణీ మాత్రా తు పఞ్చీకృతాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యవ్యష్టిసమష్టికారణరూపేయం సుషుప్త్యవస్థా భవతి। అస్య చతుర్థీ అర్ధమాత్రారూపిణీ మాత్రా తు జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయప్రపఞ్చతత్కార్యభావాభావప్రకాశకం తుర్యం తుర్యావస్థా భవతి॥౧॥

తుర్యజ్ఞానపథ ఏవ సిద్ధికరః

మాత్రా మాత్రాః ప్రతిమాత్రాగతాః సమ్యక్ సమస్తానపి పాదాన్ జయతీతి స్వయంప్రకాశః స్వయం బ్రహ్మ భవతీత్యేష సిద్ధికర ఏతస్మాద్ధ్యానాదౌ ప్రయుజ్యతే। సర్వకరణోపసంహారత్వాద్ధార్యధారణాద్బ్రహ్మ తురీయమ్॥౨॥

ఏవమకారాదిమత్రాప్రవిభక్తస్థూలసూక్ష్మాదిమాత్రాః పూర్వపూర్వా ఉత్తరోత్తరప్రతిమాత్రాసు విలయం గతా యది తదా సమ్యక్ అకారాద్యర్ధమాత్రాప్రవిభక్తస్థూలాదిమాత్రాపఞ్చదశారోపాపవాదాధికరణవిశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తాన్ సమస్తానపి పాదాన్ తుర్యతుర్యపరాయణతయా జయతీతి ప్రబోధసమకాలం విద్వాన్ స్వయంప్రకాశో భూత్వా స్వయం భవతీత్యేవ తుర్యతుర్యో నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి తత్త్వజ్ఞానపథః సిద్ధికరః। ఏతస్మాదతిరిక్తః పన్థాః కుపథ

ఇత్యర్థః। ఏతస్మాత్ కుపథాత్ అతిరిక్తతుర్యతుర్యప్రాపకపథస్తు తుర్యతుర్యధ్యానాదౌ ఆదిశబ్దార్థనిర్వికల్పకసమాధౌ చ తదభివ్యక్తిః ప్రయుజ్యతే। తత్ కథం? తుర్యతుర్యాధిగమస్య స్వాతిరిక్తసర్వకరణోపసంహారసిద్ధత్వాత్। తదపహ్నవసిద్ధత్వేన యత్ ధార్యం తత్స్వమాత్రమిత్యవధారణాత్ తుర్యతుర్యం బ్రహ్మ స్వమాత్రమవశిష్యత ఇత్యర్థః॥౨॥

తజ్జ్ఞానోపాయః

సర్వకరణాని సంప్రతిష్ఠాప్య ధ్యానం విష్ణుః ప్రాణం మనసి సహ కరణైః మనసి సంప్రతిష్ఠాప్య ధ్యాతా రుద్రః ప్రాణం మనసి సహ కరణైర్నాదాన్తే పరమాత్మని సంప్రతిష్ఠాప్య ధ్యాయీతేశానం ప్రధ్యాయితవ్యమ్॥3॥

తత్రోపాయ ఉచ్యతే—యత్తుర్యం బ్రహ్మేతి ప్రథితం తత్ర సర్వకరణాని సంప్రతిష్ఠాప్య సమ్యగ్విలాపనం కృత్వా యదేతద్విలాపనాధిష్ఠానం తద్బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యానం కృత్వా తత్ప్రభావతః విష్ణుః ప్రధానపురుషో భవతి। యద్వా—కరణైః సహ ప్రాణం మనసి సంప్రతిష్ఠాప్య మనోమాత్రావశిష్టం కృత్వా యస్య మనో బ్రహ్మాకారపరిణతం సోఽయమేవం ధ్యాతా రుద్రో భవతి। అథవా—ముముక్షుభిః కరణైః సహ ప్రాణం మనసి మనస్తు బ్రహ్మప్రణవనాదాన్తే పరమాత్మని సంప్రతిష్ఠాప్య స్వమాత్రతయా అవస్థాతుమీశ్వరం బ్రహ్మ ప్రకర్షేణ ధ్యాయితవ్యం తస్మాత్ ఈశానం ఆత్మేతి ధ్యాయీత॥3॥

శివస్యైవ ధ్యేయత్వమ్

సర్వమిదం బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తే సంప్రసూయన్తే సర్వాణి చేన్ద్రియాణి సహ భూతైర్న కారణం కారణానాం ధ్యాతా కారణం తు ధ్యేయః సర్వైశ్వర్యసంపన్నః సర్వేశ్వరః శంభురాకాశమధ్యే ధ్రువం స్తబ్ధ్వాఽధికం క్షణమేకం క్రతుశతస్యాపి చతుఃసప్తత్యా యత్ ఫలం తదవాప్నోతి కృత్స్నమోంకారగతిశ్చ సర్వధ్యానయోగజ్ఞానానాం యత్ ఫలమోంకారో వేద పర ఈశో వా శివ ఏకో ధ్యేయః శివంకరః సర్వమన్యత్ పరిత్యజ్య॥౪॥

యస్మాత్ ఇదం సర్వం జగత్ తత్సర్గస్థితిభఙ్గకర్తారో బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాశ్చ తే సంప్రసూయన్తే పఞ్చభూతైః సహ సర్వాణీన్ద్రియాణి చ సంప్రసూయన్తే తత్కారణమీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మ, తదతిరేకేణ భూతైః సహేన్ద్రియాణి సత్త్వరజస్తమాంసి వా నహి కారణపదం భజన్తి।

మద్వ్యతిరిక్తమణుమాత్రం న విద్యతే ఇతి ధ్యాతా పరమేశ్వరస్తు స్వయమేవ సర్వధ్యేయో భూత్వా స్వకార్యత్వేఽపి మిథః కార్యకారణభావమాపన్నానాం వియదాదీనాం కారణం భవతి। సర్వకారణత్వేన యో ధ్యేయః సోఽయం సర్వజ్ఞత్వసర్వేశ్వరత్వసర్వకారణత్వసర్వాన్తర్యామిత్వాదిసర్వైశ్వర్యసమ్పన్నః సర్వేశ్వరః స్వాంశజసర్వప్రాణిస్వామిత్వాత్ శంభుః సర్వసుఖకృత్త్వాత్ ఏవంవిశేషణవిశిష్టః పరమాత్మా సదా యో విజయతే తమేతం ధ్రువం ఆత్మానం యః కోఽపి వా పురుషః స్వహృదయాకాశమధ్యే అధికం క్షణం ఏకం క్షణం క్షణార్ధం వా ధ్యానపూర్వకం స్తబ్ధ్వా స్తమ్భయిత్వా ధ్యాయీత తస్య తద్భావాపత్తిరేవ పరమఫలం, ఆన్తరాళికఫలం తు చతుస్సప్తత్యధికశతక్రత్వనుష్ఠానతో యత్ఫలం తదవాప్నోతి కృత్స్న మోఙ్కారగతిశ్చానేన విదితా భవేత్। ఏవమోఙ్కార ఓఙ్కారం యః వేద సోఽయం మునిః సర్వధ్యానయోగజ్ఞానానాం యత్ఫలం విద్యతే తదవాప్నోతి। ఏవమోఙ్కారవిత్ పర ఈశో వా శివ ఏకో ధ్యేయః స్వభక్తపటలస్య శివఙ్కరశ్చ భవతి। యస్మాదేవం తస్మాత్ సర్వమన్యత్ పరిత్యజ్య తదధికరణే నిరధికరణే వా॥౪॥

అధ్యయనఫలమ్

సమాప్తాఽథర్వశిఖా తామధీత్య ద్విజో గర్భవాసాద్విముక్తో ముచ్యత ఏతామధీత్య ద్విజో గర్భవాసాద్విముక్తో విముచ్యత ఇత్యోం సత్యమిత్యుపనిషత్॥౫॥

పరిసమాప్తేయం అథర్వశిఖా తామర్థతో ద్విజః అధీత్య తజ్జ్ఞానమహిమ్నా పురైవ గర్భవాసాద్విముక్తః స్వాజ్ఞానవ్యవధానతో బద్ధవద్భాతః స్వాజ్ఞానాపాయే జీవన్ముక్తో భూత్వా విముచ్యతే విదేహముక్తో భవతి। అభ్యాస ఆదరార్థః। ఏతదథర్వశిఖోపనిషదర్థవిచారజన్యజ్ఞానేన విదేహముక్తో భవతీత్యుక్తమిత్యేతత్తత్ ఓం సత్యం అవితథమ్। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః ప్రకృతోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౫॥

ఇతి తృతీయః ఖణ్డః

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

లిఖితం స్యాద్వివరణం శిఖోపనిషదః స్ఫుటమ్।

శిఖోపనిషదో వ్యాఖ్యా వింశత్యధిశతం స్మృతా॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే త్రయోవింశతిసఙ్ఖ్యాపూరకం అథర్వశిఖోపనిషద్వివరణ సమ్పూర్ణమ్

అథర్వశిర-ఉపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

దేవానాం రుద్రస్వరూపజిజ్ఞాసా

దేవా హ వై స్వర్గం లోకమగమంస్తే దేవా రుద్రమపృచ్ఛన్ కో భవానితి ॥౧॥

అథర్వశిరసామర్థమనర్థవ్రాతమోచకమ్।
సర్వాధారమనాధారం స్వమాత్రం త్రైపదాక్షరమ్॥

ఇహ ఖల్వథర్వణవేదప్రవిభక్తేయమథర్వశిరఆఖ్యోపనిషత్ పరంబ్రహ్మార్థతయా దృశ్యతే। ప్రశ్నముణ్డకమాణ్డూక్యవదస్యా ఉపోద్ఘాతాదికమూహ్యమ్। యథోక్తలక్షణలక్షితాయా ఉపనిషదః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। దేవతాకదమ్బరుద్రప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। కేయమాఖ్యాయికేత్యత ఆహ—దేవా ఇతి। స్వదేహప్రభయా ద్యోతనవన్త ఇన్ద్రాదయః దేవా, హ వా ఇతి నిపాతౌ వృత్తానుస్మరణార్థౌ, స్వర్లోకనివాసిభిరపి గేయం స్వర్గం లోకం మహాకైలాసం అగమన్ గతవన్తః। యే మహాకైలాసం ప్రవిష్టాః తే దేవాః స్వాతిరిక్తాస్తితారుజం ద్రావయతి నాశయతీతి రుద్రమపృచ్ఛన్ పృష్టవన్తః। కిమితి? కో భవానితి ॥౧॥

రుద్రైకత్వప్రతిపాదనమ్

సోఽబ్రవీదహమేకః ప్రథమమాసం వర్తామి భవిష్యామి చ నాన్యః కశ్చిన్మత్తో వ్యతిరిక్త ఇతి ॥౨॥

తైరేవం పృష్టో రుద్ర ఆహ—సోఽబ్రవీదితి। య ఏవం దేవైః పృష్టః సోఽయం రుద్రోఽబ్రవీత్। కిమితి? అస్మదాదిప్రత్యయభాసకప్రత్యగ్రూపేణ అహమేకః। తత్రోపపత్తిమాహ—ప్రథమమితి। ప్రథమం సృష్టేః ప్రాక్ అహమాసం స్థితవాన్ ఇదానీం వర్తామి ఇతో భవిష్యామి చ కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోఽస్మి। నాన్యః కశ్చిదపి మత్తః సర్వేశ్వరాత్ వ్యతిరిక్తోఽస్తీతి॥౨॥

రుద్రస్య సర్వాత్మత్వమ్

సోఽన్తరాదన్తరం ప్రావిశత్ దిశశ్చాన్తరం సంప్రావిశత్॥౩॥

సోఽహం నిత్యానిత్యోఽహం బ్రహ్మాహబ్రహ్మాహం ప్రాఞ్చః ప్రత్యఞ్చోఽహం దక్షిణాఞ్చోదఞ్చోఽహమధశ్చోర్ధ్వం చ దిశశ్చ విదిశశ్చాహం పుమానపుమాన్ స్త్రియశ్చాహం సావిత్ర్యహం గాయత్ర్యహం సరస్వత్యహం త్రిష్టుబ్జగత్యనుష్టుప్చాహం ఛన్దోఽహం గార్హపత్యోఽహం దక్షిణాగ్నిరాహవనీయోఽహం సత్యోఽహం గౌరహం గౌర్యహం జ్యేష్ఠోఽహం శ్రేష్ఠోఽహం వరిష్ఠోఽహమాపోఽహం తేజోఽహమృగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసోఽహమక్షరమహం క్షరమహం గోప్యోఽహం గుహ్యోఽహమరణ్యోఽహం పుష్కరమహం పవిత్రమహమగ్రం చ మధ్యం చ బహిశ్చ పురస్తాద్దశసు దిక్ష్వవస్థితమనవస్థితం చ జ్యోతిరిత్యహమేకః సర్వే చ మామేవ॥౪॥

దేవాన్ ప్రత్యేవముక్త్వా సోఽయం రుద్రః నిరావృతః స్వేన రూపేణ సర్వాన్తరాత్ ఈశ్వరాత్ అన్తరం స్వాతిరిక్తసాక్ష్యభాసకసాక్షిభావం ప్రావిశత్, "సర్వస్య సాక్షీ తతః సర్వస్మాదన్యో విలక్షణః" ఇతి శ్రుతేః। అన్తర్యామ్యాత్మనా ప్రాచ్యాదిదిశశ్చాన్తరం సంప్రావిశత్॥౩॥య ఏవంవిధః సోఽహం స్వజ్ఞాదిదృష్టిమాశ్రిత్య ఆధారాధేయాత్మనా నిత్యానిత్యరూపః కారణం బ్రహ్మ కార్యం అబ్రహ్మ ఆత్మానాత్మరూపోఽపి అహమేవ, 'నాన్యః కశ్చిన్మత్తో వ్యతిరిక్తః" ఇతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్। ప్రాగాదిదిక్షు అఞ్చతీతి ప్రాఞ్చః ఇత్యాది సమానమ్। ప్రాగాగ్నేయాదిదిశశ్చ విదిశశ్చ అధోర్ధ్వం చ పుంనపుంసకస్త్రీజాతిశ్చ గాయత్ర్యాదిశక్తిత్రయం చ త్రిష్టుబాదిఛన్దస్త్రయం చ గార్హపత్యాద్యగ్నిత్రయం చ ప్రతిభాసికాదిసత్యమపి యత్సత్తామాశ్రిత్య ప్రవృత్తం సోఽహం సత్యః కామధేనుజాతిః గౌః గిరిజా గౌరీ వయసా జ్యేష్ఠః గుణతః శ్రేష్ఠః జ్ఞానేన వరిష్ఠః। అప్తేజోగ్రహణం పఞ్చభూతోపలక్షణార్థం—అప్తేజఆదిపఞ్చభూతం చ ఋగాదివేదచతుష్టయం చ కల్పితం క్షరం అకల్పితం అక్షరం చ శత్రుణాఽవేదనీయం గోప్యం మిత్రేణాప్యవేదనీయం గుహ్యం చ అరణ్యోఽరణ్యం చ

పుష్కరం పుణ్యక్షేత్రం చ పవిత్రం శుద్ధిహేతుస్నానాది చ అయం మధ్యం మూలం చ సర్వాన్తర్బహిశ్చ పురస్తాత్ పూర్వాదిదశసు దిక్షు యద్యదవస్థితం యద్యదనవస్థితం తత్తత్సర్వం చ మత్స్వరూపజ్యోతిరితి ప్రతిపర్యాయమహమిత్యనుసంధేయమ్। నిత్యానిత్యాది అవస్థితమనవస్థితమిత్యన్తం సర్వజ్యోతిరహమేవైకః న మత్తోఽన్యదస్తి, “సర్వజ్యోతిరసావహమ్” ఇతి శ్రుతేః। హే దేవాః సర్వే చ యూయం మామేవ సర్వమితి జానన్తు ఇతి శేషః॥౪॥

రుద్రజ్ఞానఫలమ్

మాం యో వేద సర్వాన్ దేవాన్ వేద గాం గోభిర్బ్రాహ్మణాన్ బ్రాహ్మణ్యేన హవీంషి హవిషాఽఽయురాయుషా సత్యం సత్యేన ధర్మం ధర్మేణ తర్పయామి తర్పయామి॥౫॥

యో ముముక్షుః మామేవంవిధం వేద సోఽయం మునిః సర్వాన్ దేవాన్ మత్స్వరూపతయా వేద। తత్తద్రూపమాస్థాయ వైరాజభావం వైకుణ్ఠభావం వైత్య స్వాంశజజీవజాతం తర్పయామీత్యాహ—గామితి। గోభిః స్వాధిష్ఠితసూర్యరశ్మిభిః గాం భూమిం తర్పయామి బ్రాహ్మణ్యాపాదకకర్మణా బ్రాహ్మణాన్ తర్పయామీతి సర్వత్రానుషజ్యతే। ఘృతాదిహవిషా హవీంషి చరుపురోడాశాదీని, ఆయుషా ముఖ్యప్రాణరూపేణ ఆయుః వ్యష్టిప్రాప్తం తర్పయామి, పారమార్థికసత్యేన వ్యావహారికాదిసత్యం తర్పయామి, స్వాత్మజ్ఞానధారణార్థధర్మేణ అభ్యుదయహేతుధర్మజాతం తర్పయామి। ఆవృత్తిస్తర్పయామీతి సర్వత్రానువృత్త్యర్థా॥౫॥

దేవకృతరుద్రస్తుతిః

స్వేన తేజసా తతో దేవా రుద్రం నాపశ్యన్ తే దేవా రుద్రం ధ్యాయన్తి తతో దేవా ఊర్ధ్వబాహవః స్తువన్తి—ఓం యో హ వై రుద్రః స భగవాన్ యశ్చ బ్రహ్మ భూర్భువః సువః తస్మై వై నమో నమః శీర్షజ్ఞనదోం విశ్వరూపోఽసి॥౬॥···యశ్చ విష్ణుః...॥౭॥...యశ్చ మహేశ్వరః···॥౮॥···యా చోమా···॥౯॥···యశ్చ వినాయకః···॥౧౦॥···యశ్చ స్కన్దః···॥౧౧॥···యశ్చేన్ద్రః···॥౧౨॥···యశ్చాగ్ని···॥౧౩॥···యా చ భూః···॥౧౪॥···యశ్చ భువః···॥౧౫॥···యశ్చ సువః···॥౧౬॥···యశ్చ మహః···॥౧౭॥···యశ్చ జనః···॥౧౮॥···యశ్చ తపః···॥౧౯॥···యచ్చ సత్యమ్···॥౨౦॥···యా చ పృథివీ···॥ ౨౧॥···యాశ్చాపః···॥౨౨॥···యచ్చ తేజః···॥౨౩॥···యశ్చ వాయుః···॥౨౪॥···యచ్చాకాశమ్···॥౨౫॥···యశ్చ సూర్యః··· ॥౨౬॥···యశ్చ సోమః···॥౨౭॥···యాని చ

నక్షత్రాణి… ॥౨౮॥…యే చాష్టౌ గ్రహాః… ॥౨౯॥…యశ్చ ప్రాణః… ॥౩౦॥…యశ్చ కాలః… ॥౩౧॥… యశ్చ యమః… ॥౩౨॥…యశ్చ మృత్యుః… ॥౩౩॥…యచ్చామృతమ్… ॥౩౪॥…యచ్చ భూతం భవ్యం భవిష్యత్… ॥౩౫॥…యచ్చ విశ్వమ్… ॥౩౬॥…యచ్చ కృత్స్నమ్… ॥౩౭॥…యచ్చ సర్వమ్… ॥౩౮॥…యచ్చ సత్యమ్… ॥౩౯॥…బ్రహ్మైకత్వం ద్విత్రిధోర్ధ్వమధశ్చ త్వం శాన్తిశ్చ త్వం పుష్టిశ్చ త్వం తుష్టిశ్చ త్వం హుతమహుతం విశ్వమవిశ్వం దత్తమదత్తం కృతమకృతం పరమపరం పరాయణం చేతి ॥౪౦॥

ఇత్థం ప్రౌఢప్రకాశాత్మనా విశ్వరూపం దర్శయన్తం దేవా ద్రష్టుమశక్తాః సన్తః తం ధ్యాయన్తి చతుస్త్రింశన్మన్త్రైః స్తువన్తి చేత్యాహ—స్వేనేతి। దేవా యైర్మన్త్రై రుద్రం స్తువన్తి తాన్ మన్త్రానుదాహరతి— ఓమిత్యాదినా। ఓమాదౌ మధ్యే భూర్భువః సువరన్తే శీర్షఞ్నదోం విశ్వరూపోఽసి ఇతి యథా ప్రథమమన్త్రోక్తాదిమధ్యాన్తవిన్యాసః సర్వమన్త్రేషు సమాన ఇతి వేదితవ్యః। ఏతైర్మన్త్రైః స్తుతో రుద్రః ప్రీతో భూత్వా దేవానాం స్వాత్మానం దర్శయతీత్యర్థః ॥౬—౩౯॥ శ్రీరుద్రదర్శనేన సన్తుష్టా దేవాః పునస్తమేవ స్తువన్తీత్యాహ— బ్రహ్మైకస్త్వమితి। త్వమేవ బ్రహ్మ ఏకద్విత్రిసఙ్ఖ్యావాచ్యమపి త్వమేవ ఊర్ధ్వమధశ్చ త్వమేవ స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యశాన్తిరపి త్వమేవ పుష్టిః బలం తుష్టిః ఆనన్దః త్వమేవ హుతం హోమః అహుతం తద్విపరీతం విశ్వం ఆరోపః అవిశ్వం అపవాదః దానం దత్తం తద్విపరీతం అదత్తం కృతమకృతం సకామనిష్కామకర్మ పరం కారణం అపరం కార్యం స్వాంశజప్రాణిపటలపరాయణం పరిసమాప్తిస్థానమపి త్వమేవేతి సర్వత్రానుషజ్యతే ॥౪౦॥

రుద్రం ప్రతి దేవానాం ప్రార్థనా

అపామ సోమమమృతా అభూమాగన్మ జ్యోతిరవిదామ దేవాన్।

కిం నూనమస్మాన్ కృణవదరాతిః కిము ధూర్తిరమృత మర్త్యస్య ॥౪౧॥

సర్వజగద్ధితం వా ఏతదక్షరం ప్రాజాపత్యం సూక్ష్మం సౌమ్యం పురుషమగ్రాహ్యమగ్రాహ్యేణ వాయుం వాయవ్యేన సోమం సౌమ్యేన గ్రసతి స్వేన తేజసా తస్మా ఉపసంహర్త్రే మహాగ్రాసాయ వై నమో నమః ॥౪౨॥

హృదిస్థా దేవతాః సర్వా హృది ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః।

హృది త్వమసి యో నిత్యం తిస్రో మాత్రాః పరస్తు సః ॥౪౩॥

తస్యోత్తరతః శిరో దక్షిణతః పాదో య ఉత్తరతః స ఓఙ్కారో య ఓఙ్కారః స ప్రణవో యః ప్రణవః స సర్వవ్యాపీ యః సర్వవ్యాపీ సోఽనన్తః యోఽనన్తస్తత్తారం యత్తారం తత్ సూక్ష్మం యత్ సూక్ష్మం తచ్ఛుక్లం యచ్ఛుక్లం తద్వైద్యుతం యద్వైద్యుతం తత్ పరం బ్రహ్మేతి స ఏకః స ఏకో రుద్రః స ఈశానః స భగవాన్ స మహేశ్వరః స మహాదేవః ॥౪౪॥

విధాఽన్తరేణ దేవాస్తమేవ ప్రార్థయన్తీత్యాహ—అపామేతి। హే అమృత రుద్ర త్వత్ప్రసాదాత్ వయం సోమం అపామ పిబేమ। ఏవం సోమాదియాగం కృత్వా అమృతా అమరణధర్మాణో దేవా అభూమ భవేమ। యద్వా—స్వకృతయాగాదిఫలం త్వయ్యేవ సమర్ప్య తతస్త్వత్ప్రసాదసఞ్జాతచిత్తశుద్ధిప్రాప్యజ్ఞానద్వారా తావకం జ్యోతిః అహమేవాస్మీతి అగన్మ గచ్ఛామః। కించ త్వద్భావసంసిద్ధజ్ఞానేన స్వాభేదేన ద్యోతమానాన్ దేవాన్ విరాడాదీన్ బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాన్ వా అహమేవేదం సర్వం ఇతి అవిదామ స్వాత్మతయా పశ్యామః। ఏవం త్వద్దత్తాభయాన్ అస్మాన అరాతిః కామాద్యరిషడుర్గః స్వాజ్ఞానం వా కిం కృణవత్ కిం వా కుర్యాత్ న కిమపీత్యర్థః। నూనం నిశ్చయమ్। ఏవం స్వాజ్ఞానారాతేరస్మచ్చాలనసామర్థ్యాభావే మర్త్యస్య మరణధర్మవిశిష్టస్య మమ ధూర్తిః దుష్కృతిః చాలనం కిము కృణవత్ దుష్కృతేరపి త్వత్ప్రసాదలబ్ధజ్ఞానసమకాలం బ్రహ్మరూపత్వాత్, "పుణ్యం పాపం చ చిన్మాత్రం" ఇతి శ్రుతేః॥౪౧॥ ధ్యానస్తవనలబ్ధరుద్రప్రసాదా దేవాః సర్వగ్రాసరుద్రాయ నమస్కుర్వన్తీత్యాహ—సర్వేతి। యత్ సర్వేషాం జగతామన్తర్యామ్యాధారరూపేణ హితం కరోతీతి సర్వజగద్ధితమ్। వాశబ్దోఽవధారణార్థః। యత్ ఏతత్ రుద్రాఖ్యం అక్షరం యత్ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిభిః స్తుత్యత్వాత్ యన్నిరతిశయసూక్ష్మం యత్సౌవనన్యభక్తపటలసౌమ్యం యత్ పూర్ణభావేన పురుషారవ్యం యత్ అగ్రాహ్యేణ నిర్విశేషరూపేణ సర్వప్రమాణాగ్రాహ్యమవ్యక్తం గ్రసతి వాయవ్యేన సూత్రరూపేణ వాయుం ఆధ్యాత్మికం గ్రసతి, యత్ సౌమ్యేన రూపేణ సోమం అమృతం గ్రసతి, యత్ స్వేన తేజసా స్వాతిరిక్తస్వాజ్ఞానధ్వాన్తం గ్రసతి తస్మై సర్వోపసంహర్త్రే స్వావశేషతయా సర్వగ్రాసాయ శ్రీరుద్రాయ పరమాత్మనే వై నమో నమః సర్వగ్రాసరుద్రోఽస్మీత్యైక్యానుసంధానం కుర్మ ఇత్యర్థః, "నమస్త్వైక్యం ప్రవదేత్" ఇతి శ్రుతేః॥౪౨॥ పునః ప్రకారాన్తరేణ దేవాః స్వహృది స్వాత్మానం రుద్రం ధ్యాయన్తస్తత్స్వరూపేయత్తాం వర్ణయన్తీత్యాహ—హృదిస్థా ఇతి। హృఞ్ హరణే ఇతి ధాతోః స్వాజ్ఞానహారిణి హృది ప్రతీచి సర్వాధారే రజ్జుసర్పవత్తిష్ఠన్తీతి హృదిస్థా దేవతాః సర్వాః ఇన్ద్రాదయః। తథా హృది పఞ్చవృత్తిసహితవాగాదిప్రాణాశ్చ ప్రతిష్ఠితాః। యస్త్వం అకారాదితిస్రో మాత్రా యా వర్తన్తే తాసాం పరః, తుశబ్దోఽవధారణార్థః। అకారాదిమాత్రాతదధ్యక్షవిశ్వవిరాడోత్రాదేరపి పర ఏవ భూత్వా హృది

విలసితవృత్తిసహస్రభావాభావప్రకాశకప్రత్యగభిన్నపరమాత్మా త్వమసి స త్వం సర్వవిలక్షణశ్చాసి ॥౪౩॥ తస్య హృదయస్యోత్తరతః శిరః మకారః తదధ్యక్షప్రాజ్ఞాదిశ్చ వర్తతే,

శిరోవాచీ మకారః స్యాదకారః పాదవాచకః।

ఉకారో మధ్యదేహః స్యాత్ తదాత్మా తుర్య ఉచ్యతే॥

ఇతి స్మృతేః। తథా దక్షిణతః పాదః అకారః తదధ్యక్షః ప్రతిష్ఠితః। య ఉత్తరతో మకారః విరాజతే స ఏవోఙ్కారః మకారాదేరోఙ్కారావయవత్వాత్॥౪౪॥

ఓఙ్కారశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యత ఓఙ్కారో యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ సర్వం శరీరమూర్ధ్వమున్నామయతి తస్మాదుచ్యత ఓఙ్కారః॥౪౫॥

య ఓఙ్కారః స ప్రణవః ఇత్యాదిమన్త్రార్థస్తిరోహిత ఇతి మత్వా తదర్థజాతం తద్బ్రాహ్మణముఖేన శ్రుతిర్వ్యాకరోతి—అథేతి। ఆదౌ ప్రశ్నోత్తరరూపేణ ఓఙ్కారస్వరూపం వ్యుత్పాదయతి—కస్మాదితి। సర్వత్ర అథశబ్దః ప్రశ్నార్థః కస్మాత్ ఓఙ్కార ఇత్యుచ్యతే। యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ యతః ఓఙ్కారోచ్చారణాదేవ సర్వం శరీరం ఊర్ధ్వమున్నామయతీవ భాతి ఓఙ్కార ఇతి తస్మాదుచ్యతే॥౪౫॥

ప్రణవశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే ప్రణవో యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసశ్చ యజ్ఞే బ్రహ్మ చ బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రణామయతి తస్మాదుచ్యతే ప్రణవః॥౪౬॥

య ఓఙ్కారః స ప్రణవ ఇతి ప్రణవశబ్దార్థమాహ—అథేతి। అథేత్యాది యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవేత్యన్తం సర్వత్ర సమానమ్। యజ్ఞే ఋగాదివేదచతుష్టయం బ్రహ్మ, చశబ్దః సర్వర్త్విగుపలక్షణార్థః, బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రణామయతి, వేదర్త్విఙ్నిర్వర్త్యయజ్ఞస్య

నిష్కామధియాఽనుష్ఠితస్య చిత్తశుద్ధిప్రాప్త్యజ్ఞానద్వారా బ్రాహ్మణ్యపదప్రణామహేతుత్వాత్। బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రణామయతి ఇత్యుక్త్యా బ్రాహ్మణేతరాణాం వేదతదర్థగ్రహణధారణాధికారాభావో ద్యోత్యతే। తస్మాదుచ్యతే ప్రణవః॥౪౬॥

సర్వవ్యాపిశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే సర్వవ్యాపీ యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ సర్వాన్ లోకాన్ వ్యాప్నోతి స్నేహో యథా పలలపిణ్డం శాన్తమూలమోతం ప్రోతమనుప్రాప్య వ్యతిషిక్తస్తస్మాదుచ్యతే సర్వవ్యాపీ॥౪౭॥

సర్వవ్యాపిశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యథా స్నేహో వసాదివికారః శాన్తమూలం మూలతః పృథక్కృతం పలలపిణ్డం ఓతం ప్రోతమనుప్రాప్య వ్యతిషిక్తః తత్సమగ్రం వ్యాప్య వర్తతే తథాఽయమాత్మా స్వేన రూపేణ సర్వాన్ లోకాన్ వ్యాప్నోతీత్యర్థః॥౪౭॥

అనన్తశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే అనన్తో యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవాద్యన్తం నోపలభ్యతే తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాత్తస్మాదుచ్యతే అనన్తః॥౪౮॥

అనన్తశబ్దార్థమాహ—అథేతి। స్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతస్యాద్యన్తవత్త్వేఽపి తదారోపాపవాదాధికరణస్యాత్మనస్తత్తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాదాద్యన్తం నోపలభ్యతే, తస్య త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యత్వాదనన్తత్వం నిరఙ్కుశమిత్యర్థః॥౪౮॥

తారశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే తారం యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ గర్భజన్మజరామరణసంసారమహాభయాత్ సంతారయతి తస్మాదుచ్యతే తారమ్॥౪౯॥

తారశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యద్బ్రహ్మాహమస్మీతి స్మృతిమాత్రతః స్వాజ్ఞవికల్పితజన్మాదిసంసృతిసంతారణాత్ తారకత్వమ్॥౪౯॥

సూక్ష్మశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే సూక్ష్మం యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ సూక్ష్మో భూత్వా పరశరీరాణ్యేవాధితిష్ఠతి తస్మాదుచ్యతే సూక్ష్మమ్॥౫౦॥

సూక్ష్మశబ్దార్థమాహ-—అథేతి। యత్త్రత్యగ్రూపేణ వాలాగ్రశతైకభాగాదపి సూక్ష్మో భూత్వా విశ్వవిశ్వాదిరూపతః పరశరీరాణ్యేవ అధితిష్ఠతి తద్వస్తుతః స్థూలసూక్ష్మాదికలనావిరళమిత్యర్థః॥౫౦॥

శుక్రశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే శుక్లం యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ క్లన్దతే క్లామయతే తస్మాదుచ్యతే శుక్లమ్॥౫౧॥

శుక్రశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యత్ స్వేనైవ రూపేణ క్రున్దతే ప్రకాశతే స్వాతిరిక్తం క్లామయతే ప్రకాశయతి తదేవ శుక్లముచ్యతే, "శులతేజోమయం బ్రహ్మ" ఇతి శ్రుతేః॥౫౧॥

వైద్యుతశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే వైద్యుతం యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవాతిమహతి తమసి సర్వం శరీరం విద్యోతయతి తస్మాదుచ్యతే వైద్యుతమ్॥౧౨॥

వైద్యుతశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యదాత్మతత్త్వం స్వాజ్ఞదృష్ట్యా అతిమహతి తమసి గాఢస్వాజ్ఞానధ్వాన్తే సర్వం శరీరోపలక్షితస్వావిద్యాపదం స్వజ్ఞదృష్ట్యా నేతి నేతి ఇతి విద్యోతయతి తత్ వైద్యుతమ్॥౫౨॥

పరంబ్రహ్మశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే పరం బ్రహ్మ యస్మాదుచ్చార్యమాణ ఏవ బృహతి బృంహయతి తస్మాదుచ్యతే పరంబ్రహ్మ॥౫౩॥

పరంబ్రహ్మశబ్దార్థమాహ—అథేతి। స్వాతిరిక్తం గ్రసిత్వా స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇతి పరం తద్రూపేణోపబృంహణాత్ పరంబ్రహ్మ॥౫౩॥

ఏక శబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యత ఏకో యః సర్వాన్ లోకానుద్గృహ్ణాత్యజస్రం సృజతి విసృజతి వాసయతి తస్మాదుచ్యత ఏకః॥౫౪॥

ఏకశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యః పరమేశ్వరః స్వవికల్పితసర్వాన్ లోకాన్ అహమేవేదం సర్వం ఇతి స్వావశేషతయా ఉద్గృహ్ణాతి ఉపసంహరతి, అజస్రమితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, అజస్రం సృజతి సూక్ష్మరూపేణ పునః స్థూలరూపేణ విసృజతి ఏవమపఞ్చీకృతపఞ్చీకృతభూతసృష్టిం కృత్వా స్వస్మిన్ ఆధారభూతే అజస్రం వాసయతి స్థితిం కరోతీత్యర్థః॥౫౪॥

ఏకో రుద్రశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యత ఏకో రుద్రః—

ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థుః

ఇమాన్ లోకానీశత ఈశనీయుర్జననీయుః।

ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి సఞ్చుకోచాన్తకాలే

సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోప్తా॥

తస్మాదుచ్యత ఏకో రుద్రః॥౯౯॥

ఏకోరుద్రశబ్దార్థమాహ—అథేతి। స్వాతిరిక్తరుద్గ్రావకో రుద్ర ఏక ఏవ తస్య నిప్ప్రతియోగికత్వేనాద్వైతరూపత్వాత్। తదతిరిక్తస్వావిద్యాపదతత్కార్యాణి న కదాచిదపి ద్వితీయాయ తస్థుః స్థితవన్తః తేషామావిద్యకత్వేన కారణతుల్యత్వాత్। యః పునః మూలాబీజాంశయోగతః ఈశ్వరత్వమవలమ్బ్య స్వవికల్పితేమాన్ లోకాన్ స్వస్వోచితవ్యాపృతౌ ఈశతే ఈష్టే, వచనవ్యత్యయశ్చాన్దసః, నియమయతి, య ఏతే లోకా ఈశేన జననీయుః సృజ్యమానా సృష్టా వా భవేయుః, య ఏవం సృష్టాస్త ఏవ ఈశనీయుః స్వోచితకర్మణి నియుజ్యమానా భవేయుః సోఽయమీశ్వరః ప్రత్యఙ్జనాః 'ప్రతిజనాః తేషాం హృదయే సూత్రాన్తర్యామిప్రత్యగ్రూపేణ తిష్ఠతి సృష్టికాలే చతురాననాత్మనా విశ్వా విశ్వాని సంసృజ్య సృష్ట్వా పునః స్థితికాలే స్వస్మిన్ భవన్తీతి భువనాని విష్ణ్వాత్మనా గోప్తా రక్షితా పునః అన్తకాలే కాలాగ్నిరుద్రాత్మనా సంకోచ ఉపసంహృత్య స్వయం ఏక ఏవావశిష్యత ఇత్యర్థః॥౫౫॥

ఈశానశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యత ఈశానో యః సర్వాన్ లోకానీశత ఈశనీభిః జననీభిః పరమశక్తిభిః॥౫౬॥

అభి త్వా శూర నుమోదుగ్ధా ఇవ ధేనవః। ఈశానమస్య జగతః సువర్దృశమీశానమిన్ద్ర తస్థుషః॥ తస్మాదుచ్యత ఈశానః॥౫౭॥

ఈశానశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యః సర్వాన్ లోకాన్ ఈశతే ఈష్టే నియమయతి। కాభిర్నియమయతీత్యత్ర ఈశనీభిః అజడక్రియాశక్తివృత్తిభిః, తథా జననీభిః

అజడజ్ఞానశక్తివృత్తిభిః తథా పరమశక్తిభిః అజడేచ్ఛాశక్తివృత్తిభిశ్చ య ఇమాన్ లోకానీశతే॥౫౬॥స్వాజ్ఞానాసహనాత్ హే శూర తం త్వాం వయం అభితో నుమః యథా ధేనుస్వామీ స్వకీయతయా అభిమతా అదుగ్ధా అపి ధేనవో ధేనూః నోపేక్ష్య పాలయతి, ద్వితీయార్థే ప్రథమా, తథా నోఽస్మాన్ భవదారాధనం కర్తుమశక్తాన్ మత్వా కేవలకరుణయా పరిపాలయ త్వత్పదపాత్రీభూతాన్ కుర్విత్యర్థః। హే ఇన్ద్ర పరమేశ్వర అస్య జగతః జఙ్గమస్య స్వస్వకర్మనియన్తృత్వాత్ ఈశానం తస్థుషః స్థావరస్యాపి వృద్ధ్యాదివిక్రియానియమనాత్ ఈశానం సువర్లోకోపలక్షితసర్వలోకదృశం ద్రష్టారం నిరఙ్కుశసర్వజ్ఞం త్వాం అభితో నుమః ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥౫౭॥

భగవచ్ఛబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే భగవాన్ యః సర్వాన్ భావాన్ నిరీక్షిత్యాత్మజ్ఞానం నిరీక్షయతి యోగం గమయతి తస్మాదుచ్యతే భగవాన్॥౫౮॥

భగవచ్ఛబ్దార్థమాహ—అథేతి। యః సర్వాన్ స్వాంశజసర్వాన్ భావాన్ జీవాన్ మత్స్వరూపమేవ సర్వం మదతిరిక్తం నేతీతి నిరీక్షిత్య పునస్తేషామపి పరమేశ్వరోఽస్మీతి ఆత్మజ్ఞానం నిరీక్షయతి ప్రత్యక్పరచితోః యోగం ఐక్యజ్ఞానం గమయతి ప్రాపయతి స భగవానిత్యర్థః॥౫౮॥

మహేశ్వరశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే మహేశ్వరో యః సర్వాన్ లోకాన్ సంభక్షః సంభక్షయత్యజస్రం సృజతి విసృజతి వాసయతి తస్మాదుచ్యతే మహేశ్వరః॥౫౯॥

మహేశ్వరశబ్దార్థసాహ—అథేతి। యః స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితసర్వలోకాన్ అజస్రం స్వదృష్ట్యా సంభక్షః ఉపసంహర్తా సన్ సంభక్షయతి స్వాత్మమాత్రావశిష్టాన్ కరోతి అజస్రం సృజతి విసృజతి వాసయతీత్యుక్తార్థమ్। ఏవం యః స్వమాత్రమవశిష్యతే స ఏవ మహేశ్వర ఇత్యర్థః॥౫౯॥

మహాదేవశబ్దార్థః

అథ కస్మాదుచ్యతే మహాదేవో యః సర్వాన్ భావాన్ పరిత్యజ్యాత్మజ్ఞానయోగైశ్వర్యే మహతి మహీయతే తస్మాదుచ్యతే మహాదేవః॥౬౦॥

మహాదేవశబ్దార్థమాహ—అథేతి। యః సర్వాన్ స్వాతిరిక్తభావాన్ పరిత్యజ్య మిథ్యాత్వేన నిరస్య స్వాత్మజ్ఞానయోగైశ్వర్యే స్వే మహిమ్ని మహతి మహీయతే సోఽయం మహాదేవః పరమాత్మేత్యర్థః॥౬౦॥

రుద్రస్య వ్యాపకత్వమ్

తదేతద్రుద్రచరితం—

ఏషో హి దేవః ప్రదిశో ను సర్వాః
పూర్వో హి జాతః స ఉ గర్భే అన్తః।
స విజాయమానః స జనిష్యమాణః
ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి విశ్వతోముఖః॥౬౧॥

విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో
విశ్వతోబాహురుత విశ్వతస్పాత్।
సం బాహుభ్యాం ధమతి సంపతత్రై-
ర్ద్యావాభూమీ జనయన్ దేవ ఏకః॥౬౨॥

ఏవం రుద్రప్రశంసాం కృత్వా తస్య వ్యాపకతామాహ—తదేతదితి। దేవా హ వా ఇత్యారభ్య యదేతదుక్తం తదేతత్ శ్రీరుద్రచరితమ్। యః ప్రణవాదిమహాదేవాన్తశబ్దైరభిహితః ఏష దేవో హి స్వయంప్రకాశచిద్ధాతుర్నిష్ప్రతియోగికచిన్మాత్రరూపోఽపి త్వాఙ్జ్ఞాదిదృష్టిమాశ్రిత్య

ఆగ్నేయపూర్వాదిసర్వాః ప్రదిశో దిశోఽనుగతో విరాట్-హిరణ్యగర్భరూపేణ సర్వస్మాత్ పూర్వో హి జాతః, “హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే” ఇతి శ్రుతేః। స ఉ స ఏవ ప్రాణినాం అన్తః గర్భే వర్తతే। స ఏవ మనుష్యాదిరూపేణ జాయమానో జనిష్యమాణశ్చ ప్రత్యఙ్జనాః ప్రతిప్రాణినః తేషాం హృదయే అన్తర్యామ్యాత్మనా తిష్ఠతి యుగపత్ విశ్వతోముఖః స్వావిద్యాపదప్రవిభక్తానన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాలఙ్కారప్రాణిపటలరూపేణ॥౬౧॥ విశ్వతః సర్వతః చక్షురుతాపి విశ్వతోముఖః తథా విశ్వతోబాహుః ఉత విశ్వతస్పాత్। చక్షురాదిగ్రహణమనుక్తావయవకరణగ్రామోపలక్షణార్థమ్। సం బాహుభ్యాం ధమతి స్వసృష్టప్రాణిజాతం బాహుభ్యాం సంయోజయతి యస్త్వేక ఏవ సన్ ద్యౌశ్చ భూమిశ్చ ద్యావాభూమీ తదుపలక్షితానన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాని సంసారపతనత్రాణనశక్తైః సంపతత్రైః జీవైశ్చ సహ జనయన్ ఉత్పాదయన్నాస్తే సోఽయం పరమార్థదృష్ట్యా ఏక ఏవావశిష్యతే। స్వస్య నిష్ప్రతియోగికాద్వైతరూపత్వాదేకత్వం నిరఙ్కుశమిత్యర్థః॥౬౨॥

ఏవముపాసనాయాః ఫలమ్

తదేతదుపాసితవ్యం యద్వాచో

వదన్తి తదేవ గ్రాహ్యమ్।

అయం పన్థా వితత ఉత్తరేణ యేన దేవా యేన ఋషయో యేన పితరః ప్రాప్నువన్తి పరమపరం పరాయణం చ॥౬౩॥

వాలాగ్రమాత్రం హృదయస్య మధ్యే

విశ్వం దేవం జాతవేదం వరేణ్యమ్।

తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరా-

స్తేషాం శాన్తిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్॥౬౪॥

యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకో

యేనేదం పూర్ణం పఞ్చవిధం చ సర్వమ్।

తమీశానం పురుషం దేవమీడ్యం

నిదిధ్యాత్తారం శాన్తిమత్యన్తమేతి ॥౬౫॥

ఏవముపాసనాం తత్ఫలం చాహ—తదితి। యత్ సర్వాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి "సన్మాత్రమసదన్యత్", "బ్రహ్మమాత్రమసన్న హి" ఇత్యాదిసర్వవేదాన్తవాచోఽభివదన్తి తదేతత్ బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి ఉపాసితవ్యమ్। కైవల్యేచ్ఛుభిరాత్మత్వేన తదేవ హి గ్రాహ్యమ్। అయం పన్థాః మార్గో వితతః, ఇతోఽతిరిక్తమార్గస్య కుపథత్వాత్, నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" ఇతి శ్రుతేః। యేన దేవర్షిపితరః ప్రాప్నువన్తి—కిం తత్? పరం పరం బ్రహ్మ అపరం అపరం బ్రహ్మ ఉత్తరేణ పథా పరాయణం చేతి। కే తత్ ప్రాప్నువన్తి! జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠాతారః ఊర్ధ్వరేతసశ్చ, దక్షిణమార్గాపేక్షయా సోఽపి వితత ఇత్యర్థః॥౬౩॥ ప్రాప్యస్వరూపం తజ్జ్ఞానాజ్ఞానఫలం చాహ—వాలాగ్రమాత్రమితి। స్వాంరాజప్రాణిపటలహృదయస్య మధ్యే వాలాగ్రమాత్రం తతోఽపి సూక్ష్మమ్। సర్వప్రాణ్యాత్మతయా విశ్వసనీయత్వాత్ విశ్వం దేవం స్వప్రకాశం యతో ఋగాదిచతుర్వేదా జాతాస్తం జాతవేదం సర్వజ్ఞకల్పం, వరేణ్యం సర్వైరపి వరణీయమ్। ఏవం యో వర్తతే తమాత్మస్థం ప్రత్యఞ్చం పరాగ్భావసాపేక్షప్రత్యగ్భావాపాయసిద్ధం పరమాత్మానం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః బ్రహ్మవిద్వరీయాంసః తేషాం శాశ్వతీ శాన్తిః వికళేబరముక్తిః నేతరేషాం స్వాజ్ఞానామిత్యర్థః॥౬౪॥ ఉక్తార్థస్యాతిసూక్ష్మతయా పునర్భఙ్గ్యన్తరేణ తదేవ విశదయతి—యో యోనిమితి। యః పరమాత్మా కాలత్రయేఽప్యేకరూపోఽపి స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యప్రవిభక్తయోనిం యోనిం ప్రతియోనిం విశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తవపుషా అధితిష్ఠతి వా అధితిష్ఠతి యేనేదం పరిదృశ్యమానం పశ్చ విధం వియదాదిపఞ్చభూతభౌతికజాతం సర్వం చ పఞ్చబ్రహ్మాత్మనాఽపి పూర్ణమ్। తమీశానం స్వాతిరిక్తావిద్యాద్వయతత్కార్యపఞ్చభూతభౌతికం గ్రసిత్వా నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రతయాఽవస్థాతుమీశ్వరం పురుషం స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తావిద్యాపదపూరణాత్ దేవం స్వయంప్రకాశచిద్ధాతుం బ్రహ్మాదిభిరపి స్వాత్మతయా ఈడ్యం స్వాజ్ఞపటలసన్తారం యో మునిః అహం బ్రహ్మాస్మి ఇతి నిదిధ్యాత్ నిదిధ్యాసనం ధ్యానం కుర్యాత్ స మునిః అత్యన్తం నిరుపచరితం స్వా[న]తిరిక్తశాన్తి విదేహకైవల్యం ఏతి॥

తృష్ణావతాం శాన్త్యుపాయః

ప్రాణేష్వన్తర్మనసో లిఙ్గమాహు-

ర్యస్మిన్ క్రోధో యా చ తృష్ణాఽక్షమా చ।
తృష్ణాం ఛిత్త్వా హేతుజాలస్య మూలం
బుద్ధ్యా సఞ్చిన్త్య స్థాపయిత్వా తు రుద్ర రుద్ర ఏకత్వమాహుః॥

తృష్ణాబద్ధానాం బ్రహ్మైక్యరూపిణీ శాన్తిః కథం భవతీత్యత ఆహ—ప్రాణేష్వితి। ప్రాణేషు బ్రహ్మపిపీలికాన్తప్రాణిషు అన్తః హృదయే యస్మిన్ స్వేప్సితకామాపూరణసంజాతః క్రోధశ్చ యాఽప్రాప్తవిషయకతృష్ణా చ పరశ్రేయోదర్శనాక్షమా చ వర్తతే తత్ర తన్మనసో లిఙ్గం తత్త్వవిద్ ఆహుః। తత్ర మనసో లిఙ్గే సంసృతి హేతుజాలం స్వావిద్యాధ్వయతత్కార్యజాతం తస్యాపి మూలం హేతుభూతాం తృష్ణాం మాయాం బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానఖడ్గేన ఛిత్త్వా అపహ్నవం కృత్వా రుద్రే ప్రతీచి స్వే మహిమ్ని తదపహ్నవసిద్ధమాత్మానం బుద్ధయా సంచిన్త్య స్థాపయిత్వా యత్తన్మాత్రతయాఽవస్థితత్వం తత్ రుద్ర ఏకత్వమాహుః; "పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి" ఇతి శ్రుత్యనురోధేన సర్వం ప్రత్యక్పరవిభాగైక్యప్రభవసవిశేషత్వరుజద్రావకే రుద్రే స్వాజ్ఞవికల్పితం సర్వం స్వజ్ఞాదిదృష్ట్యా తన్మాత్రపర్యవసన్నం బ్రహ్మవిదః ఆహుః కథయన్తీత్యర్థః॥౬౬॥

మహాపాశువతవ్రతమ్

రుద్రం శాశ్వతం వై పురాణమిషమూర్జం తపసా నియచ్ఛత। వ్రతమేతత్ పాశుపతమ్। అగ్నిరితి భస్మ వాయురితి భస్మ జలమితి భస్మ స్థలమితి భస్మ వ్యోమేతి భస్మ సర్వం హ వా ఇదం భస్మ మన ఇత్యేతాని చక్షూంషి భస్మాన్యగ్నిరిత్యాదినా భస్మ గృహీత్వా విమృజ్యాఙ్గాని సంస్పృశేత్తస్మాద్వ్రతమేతత్ పాశుపతమ్॥౬౭॥

కేవలస్వాతిరిక్తాస్తిత్వపాశబద్ధానాం పశూనాం కథం తద్విపరీతపశుపతియాథాత్మ్యరూపావస్థానలక్షణకైవల్యసిద్ధిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య తత్ప్రాపకోపాయతయా మహాపాశుపతవ్రతముపదిశతి రుద్రమితి। హే స్వాజ్ఞలోకాః యూయం రుద్రం శాశ్వతం వై పురాణం, తదతిరిక్తస్యాశాశ్వతాజ్ఞానవికల్పితత్వేనేదానీంతనత్వాత్ తదేవ శాశ్వతం పురాణం, ఇషం ఇచ్ఛావిషయం ఊర్జం అన్నం చ రుద్రాఖ్యం బ్రహ్మైవ తదతిరేకేణ న కించిదస్తి, తద్రుద్రాఖ్యం బ్రహ్మాహమస్మీతి తపసా విచారేణ మనో నియచ్ఛత నియమనం కురుత। ముముక్షుభిరేవం కర్తవ్యమితి యత్ తదేద్వ్రతతం పాశుపతం, పశుపతియాథాత్మ్యప్రాపకత్వాత్। తదతిరేకేణ అగ్న్యాదిపఞ్చభూత-

మనఆదిభౌతికజాతసత్త్వాత్ కథం పశుపతియాథాత్మ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య, అగ్న్యాదిపఞ్చమహాభూతాని మనఆదిభౌతికాని తద్దేత్త్వవ్యక్తం చ బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానాగ్నినా భస్మ కృత్వా తద్భస్మ అగ్నిరిత్యాదిమనునా గృహీత్వా స్వమాత్రజ్ఞానతోయేన విమృజ్య స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితాఙ్గాని విసృజేత్ తేన పశుపతియాథాత్మ్యలక్షణకైవల్యం స్యాదిత్యాహ— అగ్నిరితిభస్మేత్యాదినా ॥౬౭॥

గ్రన్థపఠనతదర్థజ్ఞానఫలమ్

పశుపాశవిమోక్షాయ యోఽథర్వశిరసం బ్రాహ్మణోఽధీతే సోఽగ్నిపూతో భవతి స వాయుపూతో భవతి స ఆదిత్యపూతో భవతి స సోమపూతో భవతి స సత్యపూతో భవతి స సర్వపూతో భవతి స సర్వేషు తీర్థేషు స్నాతో భవతి స సర్వేషు వేదేష్వధీతో భవతి స సర్వవేదవ్రతచర్యాసు చరితో భవతి స సర్వైర్దేవైర్జ్ఞాతో భవతి స సర్వయజ్ఞక్రతుభిరిష్టవాన్ భవతి। తేనేతిహాసపురాణానాం రుద్రాణాం శతసహస్రాణి జప్తాని భవన్తి। గాయత్ర్యాః శతసహస్రం జప్తం భవతి। ప్రణవానామయుతం జప్తం భవతి। రూపే రూపే దశ పూర్వాన్ పునాతి దశోత్తరానాచక్షుషః పఙ్క్తి పునాతీత్యాహ భగవానథర్వశిరోఽథర్వశిరః। సకృజ్జప్త్వా శుచిః పూతః కర్మణ్యో భవతి ద్వితీయం జప్త్వా గాణపత్యమవాప్నోతి తృతీయం జప్త్వా దేవమేవానుప్రవిశత్యోం సత్యమ్ ॥౬౮॥

ఏవం భావయితుమశక్తస్యాపి పశుపాశవిమోచనోపాయగ్రన్థపఠనతదర్థజ్ఞానఫలం చాహ— పశ్వితి। యః పశుపాశవిమోచనార్థీ బ్రాహ్మణోఽథర్వశిరసం ఉపనిషదం అధీతే తదర్థజ్ఞానం వినాఽపి గ్రన్థతః పఠతి సోఽయం ముముక్షురగ్నివాయ్వాదిత్యసోమసత్యవత్ పూతః పవిత్రో భవతి। స సార్ధత్రికోటిమహాతీర్థస్నాతో భవతి ఇత్యాది శిష్టం స్పష్టమ్। ప్రథమవారజపతః సర్వకర్మకృత్। ద్వితీయవారజపస్తు గాణాపత్యప్రాపకః। కేవలపాఠతోఽర్థతో వా తృయీయవారజపస్తు తత్సాయుజ్యస్య కైవల్యస్యం వా ప్రాపకో భవతి। యదాహాథర్వశిరో భగవాన్ తదేతత్ ఓం సత్యం, న హి తత్ర సంశయోఽస్తీత్యర్థః ॥౬౮॥

రుద్రైక్యప్రార్థనా

యో రుద్రో అగ్నౌ యో అప్స్వన్తర్య ఓషధీర్వీరుధః ఆవివేశ। య ఇమా విశ్వా భువనాని చక్లృపే తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౬౯॥

ఉక్తవిశేషణవిశిష్టరుద్రైక్యం ప్రార్థయతీత్యాహ—య ఇతి। యో రుద్రః పరమాత్మేతి ప్రకటితః సోఽయం స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితాగ్న్యాదిపఞ్చభూతేష్వన్తర్యామ్యాత్మనా—ఓషధీవీరుద్గ్రహణం భౌతికజాతోపలక్షణార్థమ్—భూతభౌతికజాతం ఆవివేశేత్యర్థః "యః సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నేష త ఆత్మాఽన్తర్యామీ" ఇతి శ్రుతేః। యోఽయం రుద్రః హిరణ్యగర్భాత్మనా ఇమా ఇమాని విశ్వా విశ్వాని అనన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాని ప్రత్యణ్డం భవన్తీతి చతుర్దశ భువనాని చక్లృపే నిర్మితవాన్ తస్మై ఏతత్సూత్రాన్తర్యామ్యాదికలనారుద్రావకరుద్రాయ ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మనే నమోఽస్తు రుద్రాత్మాత్మనోరైక్యమస్త్విత్యర్థః॥౬౯॥

శ్రీవిద్యామోక్షప్రార్థనా

అస్య మూర్ధానమస్య సంశీర్యోఽథర్వా హృదయం చ మన్మస్తిష్కాదూర్ధ్వం ప్రేరయన్ పవమానోఽథ శీర్ష్ణస్తద్వాఽథర్వశిరో దేవకోశః సముజ్ఝితః తత్ప్రాణోఽభిరక్షతు నియమన్నమథో మనఃశ్రియమన్నమథో మనో విద్యామన్నమథో మనో విద్యామన్నమథో మనో మోక్షమన్నమథో మనో మోక్షమన్నమథో మన ఇత్యోం సత్యమిత్యుపనిషత్॥౭౦॥

స్వస్వభావానురోధేన శ్రియం విద్యాం మోక్షం చ దేహీతి ప్రార్థయతి—అస్యేతి। యోఽథర్వా అథర్వవేదశిరః అస్య బ్రహ్మాణ్డస్య అస్య పిణ్డాణ్డస్య చ మూర్ధానం సమష్టివ్యష్టితురీయయోరైక్యం సంశీః శంసితవాన్ "రుద్ర ఏకత్వమాహుః" “తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు" ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితవానిత్యర్థః। శంసీరిత్యర్థే సంశీరితి వర్ణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః। మూర్ధ్నస్తుర్యాధిష్ఠితత్వాత్, “తురీయం మూర్ధ్ని సంస్థితం" ఇతి శ్రుతేః। సర్వపావనహేతుత్వాత్ సోఽయం పవమానః పరమేశ్వరః హృదయం హృదయోపలక్షితాన్తఃకరణసహితప్రాణం అథ ప్రారబ్ధకర్మక్షయానన్తరం శీర్ష్ణో మస్తకాత్ తత్రత్యమన్మస్తిష్కాత్ సహస్రారమధ్యగబ్రహ్మనాడ్యన్తర్గతమేదోవికారాత్ ఊర్ధ్వం ప్రేరయన్ తద్వా తత్రైవ సహస్రారవిలసితస్య దేవస్య స్వప్రకాశచిద్ధాతోః తుర్యస్య స్వావృతిరూపః కోశః సముజ్ఝితః విగలితః విశీర్ణః ఇత్యర్థః। తతః తత్ప్రాణః తత్రత్యప్రాణః పరమేశ్వరః నిర్వికల్పకసమాధిపరవశం మత్కలేబరం అభిరక్షతు మశకాద్యుపద్రవతః పరిపాలయతు। యావన్మద్వికల్పితకలేవరం భువి తిష్ఠతి తావత్ శ్రియం ఇహలోకోపయోగినానావిధసంపదం మద్దేహధారణోపయోగి అన్నం అథో బ్రహ్మవిషయకం మనశ్చ ప్రాణః పరమేశ్వరో విదధాతు ఇత్యధ్యాహార్యమ్। యావద్దేహధారణం తావత్ స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రగోచరవిద్యాం అన్నం అథో

మన ఇత్యుక్తార్థమ్। స్వకలేబరే సత్యసతి స్వాతిరిక్తమస్తి నాస్తీతి విభ్రమమోక్షం వికలేబరకైవల్యం మామనిచ్ఛన్తమపి వృణోతు। పర్యాయత్రయేఽప్యావృత్తిరాదరార్థా। అస్యాముపనిషది యద్యదుక్తం తత్సర్వం ఓం సత్యం సన్మాత్రం “పశ్యతేహాపి సన్మాత్రమసదన్యత్” ఇతి స్వాతిరిక్తాసత్ప్రపఞ్చాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికసన్మాత్రావశేషతావాదిశ్రుతేః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః ప్రకృతోపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥౭౦॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

లిఖితం స్యాద్వివరణమథర్వశిరసః స్ఫుటమ్।

అథర్వశిరసో వ్యాఖ్యా షష్ట్యధిత్రిశతం స్మృతా॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ద్వావింశతిసఙ్ఖ్యాపూరకం అథర్వశిరఆఖ్యోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

కాలాగ్నిరుద్రోపనిషత్

సహ నావవతు—ఇతి శాన్తిః

కాలాగ్నిరుద్రోపనిషన్మన్త్రస్య ఋష్యాది

అథ కాలాగ్నిరుద్రోపనిషత్ సంవర్తకోఽగ్నిఋషిరనుష్టుప్ ఛన్దః శ్రీకాలాగ్నిరుద్రో దేవతా శ్రీకాలాగ్నిరుద్రప్రీత్యర్థే జపే వినియోగః॥౧॥

బ్రహ్మజ్ఞానోపాయతయా యద్విభూతిః ప్రకీర్తితా।

తమహం కాలాగ్నిరుద్రం భజతాం స్వాత్మదం భజే॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం కాలాగ్నిరుద్రోపనిషత్ బ్రహ్మజ్ఞానసాధనభస్మధారణవిధిపరా। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। ఉపోద్ఘాతాది పూర్వవత్। సనత్కుమారకాలాగ్నిరుద్రప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా వక్ష్యమాణవిద్యాస్తుత్యర్థా। జపార్థేయముపనిషత్, అస్యాః ఋషిచ్ఛన్దోదేవతాఽఽదికీర్తనాత్। ఏవమియముపనిషత్ ప్రవృత్తేత్యాహ—అథేతి। విద్యోపక్రమార్థ అథశబ్దః। స్వాజ్ఞానతత్కార్యం కాలయతి నాశయతి నిఃశేషం భస్మీకరోతీతి కాలాగ్నిః పరమేశ్వరః తస్య స్వాజ్ఞానప్రభవసంసృతిరుద్గ్రావకత్వాత్ స ఏవ రుద్రః తత్పదముపగమయతీతి ఉపనిషత్। కాలాగ్నిరుద్రవిద్యాప్రకాశకోఽయం మహామన్త్రః। తస్య సంవర్తకోఽగ్నిః స్వావిద్యాఽణ్డభస్మీకరణపటుః ప్రళయకాలసూర్య ఏవ ఋషిః। అనుష్టుప్ఛన్దః కాలాగ్నిరుద్రో దేవతా, స్పష్టమ్। జపవినియోగస్తు కాలాగ్నిరుద్రప్రీతికరః। అనేన జపేన ప్రీతో భగవాన్ స్వమన్త్రజాపినాం స్వాజ్ఞానం మోచయిత్వా స్వజ్ఞానప్రదానేన స్వమాత్రపదం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః॥౧॥

త్రిపుణ్డ్రవిధిజిజ్ఞాసా

అథ కాలాగ్నిరుద్రం భగవన్తం సనత్కుమారః పప్రచ్ఛ అధీహి భగవంస్త్రిపుణ్డ్రవిధిం సతత్త్వం కిం ద్రవ్యం కియత్ స్థానం కతి ప్రమాణం కా రేఖాః కే మన్త్రాః కా శక్తిః కిం దైవతం కః కర్తా కిం ఫలమితి చ॥౨॥

ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। సనత్కుమారో నామ బ్రహ్మమానసపుత్రో జాతమాత్రేణ పరమార్థతత్త్వవిత్ స్వయం కృతకృత్యోఽపి స్వాజ్ఞలోకమవలోక్య తముద్ధర్తుమిచ్ఛయా అథ స్వాజ్ఞలోకకర్మపరిపాకానన్తరం చిరకాలధ్యానతః ప్రాదుర్భూతం కాలాగ్నిరుద్రం భగవన్తం స్వారోపితషడ్గుణైశ్వర్యసంపత్త్యా విరాజమానం పప్రచ్ఛ పృష్టవాన్। కిం తత్? న హి స్వాజ్ఞలోకః స్వజ్ఞానోపదేశతః కృతార్థో భవతి, తస్య స్వజ్ఞానాధికారాభావాత్। న హ్యనధికారిషు సన్తః స్వజ్ఞానముపదిశన్తి తేషాం చిత్తశుద్ధివికలత్వాత్। తథాత్వేఽపి జ్ఞానోపదేశమహిమ్నా కృతార్థా భవేయురితి చేన్న ; స్వాజ్ఞాన్ ప్రతి పరమార్థోపదేశస్య తదధః ప్రాపకత్వాత్ ఇత్యత్ర—

అజ్ఞస్యార్ధప్రబుద్ధస్య సర్వం బ్రహ్మేతి యో వదేత్।

మహానరకసామ్రాజ్యే స తేన వినియోజితః॥

ఇతి శ్రుతేః। యత ఏవమత స్తేషామాదౌ స్వజ్ఞానసాధనోపదేశేన విశుద్ధసత్త్వం భవతి, తతః స్వజ్ఞానం జాయతే, తతః కృతకృత్యా భవేయురితి నిశ్చిత్య తత్ర స్వజ్ఞానాన్తరఙ్గసాధనం త్రిపుణ్డ్రమేవేతి మనసి నిధాయ, హే భగవన్ కాలాగ్నిరుద్ర స్వాజ్ఞలోకవిలసత్స్వాజ్ఞానగ్రాసస్వజ్ఞానాన్తరఙ్గసాధనం సతత్త్వం స్వతత్త్వజ్ఞానసహితం త్రిపుణ్డ్రవిధిమధీహి ఉపదిశ, సప్రకారం ప్రతిపాదయేతి పప్రచ్ఛేత్యర్థః। కిం తత్సప్రకారం? ఇత్యత ఆహ—కిం ద్రవ్యమిత్యాది। స్పష్టమ్॥౨॥

శామ్భవవ్రతం నామ త్రిపుణ్డ్రవిధిః

తం హోవాచ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్రః। యద్ద్రవ్యం తదాగ్నేయం భస్మ సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః పరిగృహ్యాగ్నిరితి భస్మ వాయురితి భస్మ ఖమితి భస్మ జలమితి భస్మ స్థలమితి భస్మేత్యనేనాభిమన్త్రయ మానస్తోకే తనయ ఇతి సముద్ధృత్య మా నో మహాన్తమితి జలేన సంసృజ్య త్రియాయుషం జమదగ్నేరితి శిరోలలాటవక్షఃస్కన్ధేషు త్రియాయుషైస్త్ర్యమ్బకైస్త్రిశక్తిభిస్తిర్యక్ తిస్రో రేఖాః ప్రకుర్వీత వ్రతమేతచ్ఛామ్భవం సర్వేషు వేదేషు వేదవాదిభిరుక్తం భవతి తస్మాత్ సమాచరేన్ముముక్షుర్న పునర్భవాయ॥౩॥

సనత్కుమారేణైవం పృష్టస్తం హోవాచ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్రః। తత్ర కిం ద్రవ్యమితి ప్రశ్నోత్తరమాహ— యద్ద్రవ్యమితి। యద్ద్రవ్యం త్రిపుణ్డ్రస్య తత్ బృహజ్జాబాలోపనిషదుక్తవిధినా నిష్పన్నమాగ్నేయం భస్మేతి। కే మన్త్రాః ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—సద్యోజాతాదీతి। సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః దక్షిణహస్తేన శ్రౌతభస్మ పరిగృహ్య వామహస్తే నిధాయ। అనేన పఞ్చభూతమన్త్రసముదాయేన వామహస్తస్థం భస్మ దక్షిణపాణినా స్పృశన్ అభిమన్త్ర్య పునః మా నస్తోకే తనయే ఇతి మన్త్రేణ సమ్యగుద్ధృత్య ఉద్ధృతం భస్మ మా నో మహాన్తం ఇతి మన్త్రేణ జలేన సంసృజ్య। తతః “కియత్స్థానం" ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—త్రియాయుషమితి। త్రియాయుషం జమదగ్నేః ఇతి మన్త్రేణ శిరోలలాటవక్షస్స్కన్ధేషు స్థలేషు ధారయేదితి శేషః। "కా రేఖా" ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ— త్రియాయుషైరితి। త్రియాయుషైః “త్రియాయుషం" ఇతి పఞ్చభిర్మన్త్రైః త్ర్యమ్బకానువాకైః మృత్యుఞ్జయసూక్తమన్త్రైః త్రిశక్తిభిః, దుర్గాలక్ష్మీసరస్వతీభిః తత్ప్రతిపాదకమన్త్రైః “జాతవేదసే సునవామ సోమం" ఇతి, “హిరణ్యవర్ణాం హరిణీం" ఇతి, “పావకా నః సరస్వతీ" ఇతి చ దుర్గాలక్ష్మీసరస్వతీమన్త్రాః, తైః క్రియాజ్ఞానేచ్ఛాశక్తిభిర్వా శిరోలలాటాదిస్థలేషు తిస్రో

రేఖాః ప్రకుర్వీత । నియమేనైవం త్రిపుణ్డ్రధారణం క్రియతే ఇతి యత్ తత్ ఏతత్ శామ్భవవ్రతమ్ । “కతి ప్రమాణం" ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—సర్వేష్వితి । యదేతత్ శామ్భవవ్రతం తత్ సర్వేషు వేదేషు బృహజ్జాబాలభస్మజాబాలాదిషు వేదవాదిభిః సంవర్తకాదిభిః యే సంసారాన్మోక్తుమిచ్ఛన్తి తైః ఏతత్ శామ్భవవ్రతం అవశ్యం కర్తవ్యమితి ఉక్తం భవతి । యస్మాదేవం తస్మాన్ముముక్షురపునర్భవాయ ఏతత్ త్రిపుణ్డ్రధారణలక్షణం శామ్భవవ్రతం సమాచరేత్ ॥౩॥

త్రిపుణ్డ్రరేఖాప్రమాణమ్

అథ సనత్కుమారః ప్రమాణమస్య పప్రచ్ఛ త్రిపుణ్డ్రధారణస్య ॥౪॥

త్రిధా రేఖా ఆలలాటాదాచక్షుషోరామూర్ధ్నోరాభ్రువోర్మధ్యతశ్చ ॥౫॥

కతి ప్రమాణం ఇతి ప్రశ్నోత్తరం వేదాదిభిరుక్తం భవతీతి సామాన్యేనోక్తమపి తద్విశేషబుభుత్సయా సనత్కుమారోఽథ కాలాగ్నిరుద్రం భగవన్తం అస్య త్రిపుణ్డ్రధారణస్య ప్రమాణం పప్రచ్ఛ ॥౪॥ సనత్కుమారేణైవం పృష్టో భగవానేవమాహ—త్రిపుణ్డ్రేతి । వైదికత్రిపుణ్డ్రధారణస్య త్రిధైవ రేఖాః ఆ లలాటాత్ ఆచక్షుషోః ఆమూర్ధ్నోః ఆభ్రువోర్మధ్యతశ్చ చక్షుర్భ్రూయుగమారభ్య లలాటమస్తకపర్యన్తం త్రిపుణ్డ్రం ధారయేదిత్యర్థః ॥౫॥

రేఖాత్రయస్య శక్తిదేవతాఽఽదిప్రతిపాదనమ్

యాఽస్య ప్రథమా రేఖా సా గార్హపత్యశ్చాకారో రజః స్వాత్మా క్రియాశక్తిర్‌ఋగ్వేదః ప్రాతఃసవనం మహేశ్వరో దేవతేతి ॥౬॥

యాస్య ద్వితీయా రేఖా సా దక్షిణాగ్నిరుకారః సత్త్వమన్తరాత్మా చేచ్ఛాశక్తిర్యజుర్వేదో మాధ్యందినం సవనం సదాశివో దేవతేతి ॥౭॥

యాఽస్య తృతీయా రేఖా సాఽఽహవనీయో మకారస్తమః పరమాత్మా జ్ఞానశక్తిః సామవేదస్తృతీయసవనం మహాదేవో దేవతేతి॥౮॥

"కా శక్తిః? కిం దైవతం?" ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—యాఽస్యేతి। యాఽస్య త్రిపుణ్డ్రస్య ప్రథమా రేఖా సా ఇయం గార్హపత్యః, చశబ్దః పృథివ్యగ్న్యాద్యుపలక్షణార్థః, వ్యష్టిసమష్టిరూపోఽయం అకారః విశ్వవిరాడోత్రధిష్ఠితః రజో రజోగుణవిశిష్టః భూర్లోకః స్వస్యాః ప్రథమరేఖాయాః ఆత్మా స్వాత్మా క్రియాశక్తిః చతురాననాధిష్ఠితా ఋగ్వేదః ప్రాతః సవనం మహాన్ అపరిచ్ఛిన్నశ్చాసావీశ్వరశ్చేతి మహేశ్వరః ఆత్మా దేవతా। ఇతిశబ్దః ప్రథమరేఖాప్రమాణసమాప్త్యర్థః॥౬॥ ద్వితీయరేఖేయత్తాం విశదయతి—యాఽస్యేతి। అస్య త్రిపుణ్డ్రస్య యా ద్వితీయా రేఖా సా ఏవ దక్షిణాగ్నిః వ్యష్టిసమష్టిరూపోఽయం ఉకారః తైజససూత్రానుజ్ఞాత్రధిష్ఠితః సత్త్వగుణః అన్తరాత్మా విష్ణుః చశబ్దః త్రిష్టుబాద్యుపలక్షణార్థః। ఇచ్ఛాశక్తిః సత్యసఙ్కల్పరూపిణీ యజుర్వేదో మాధ్యన్దినం సవనం సదాశివః ద్వితీయరేఖాయా దేవతా। ఇతిశబ్దః ద్వితీయరేఖాప్రమాణసమాప్త్యర్థః॥౭॥ తృతీయరేఖేయత్తామాహ—యాఽస్యేతి। అస్య త్రిపుణ్డ్రస్య యా తృతీయా రేఖా సా ఏవ ఆహవనీయో మకారః వ్యష్ట్యాదివిభాగయుక్తః ప్రాజ్ఞేశ్వరానుజ్ఞైకరసాధిష్ఠితః తమోగుణవిశిష్టః పరమాత్మా రుద్రః, "పరమాత్మా మహేశ్వరః" ఇతి శ్రుతేః, జ్ఞానశక్తిః నిరఙ్కుశసర్వజ్ఞరూపిణీ సామవేదో గీతివిశిష్టః తృతీయసవనం మహాంశ్చాసౌ దేవశ్చేతి మహాదేవః అస్య తృతీయరేఖాయా దేవతా। ఇతిశబ్దః తృతీయరేఖాసమాప్త్యర్థః। ఏవం రేఖాత్రయే గార్హపత్యాదిసదాశివాన్తదృష్టిః కార్యేత్యర్థః॥౮॥

విద్యాఫలమ్

త్రిపుణ్డ్రవిధిం భస్మనా కరోతి యో విద్వాన్ బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో యతిర్వా స మహాపాతకోపపాతకేభ్యః పూతో భవతి స సర్వేషు తీర్థేషు స్నాతో భవతి స సర్వాన్ వేదానధీతో భవతి స సర్వాన్ దేవాన్ జ్ఞాతో భవతి స సతతం సకలరుద్రమన్త్రజాపీ భవతి స సకలభోగాన్ భుఙ్క్తే దేహం త్యక్త్వా శివసాయుజ్యమేతి న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తత ఇత్యాహ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్రః॥౯॥

"కః కర్తా?" ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—త్రిపుణ్డ్రేతి। య ఏవం విద్వాన్ మునిః త్రిపుణ్డ్రవిధిం భస్మనా కరోతి సోఽయం బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో యతిర్వా స్వాశ్రమాచారసంపన్నః త్రిపుణ్డ్రాధికారీ కర్తా భవతి। "కిం ఫలం చ" ఇతి ప్రశ్నోత్తరం సామాన్యవిశేషఫలమప్యాహ—స

ఇతి। య ఏవం విద్వాన్ స మహాపాతకోపపాతకేభ్యః పూతో భవతి—యద్యేవమాచరణాత్ పురా బ్రహ్మహత్యాఽఽదిపాతకీ పరదారప్రవేశాద్యుపపాతకీ వా భవతు సః అపి తదా గురుముఖాదేవం త్రిపుణ్డ్రవిధిం జ్ఞాత్వా యథావత్ కరోతి చేత్ తేభ్యః పాతకేభ్యః పూతః పావితో మవతి సార్ధత్రికోటిసఙ్ఖ్యావిశిష్టసర్వేషు తీర్థేషు అస్నాతోఽపి స్నాతః స్నానఫలభాక్ భవతి। తథా సర్వాన్ వేదానధీతో భవతి సర్వవేదపారాయణఫలం చిత్తశుద్ధ్యాత్మకం లభత ఇత్యర్థః। సర్వాన్ దేవాన్ జ్ఞాతో భవతి స సతతం సకలరుద్రమన్త్రజాపీ భవతి। స సకలభోగాన్ ఇహాముత్రప్రభవాన్ భుఙ్క్తే ఇతి యత్తదాన్తరాళికఫలం, ముఖ్యఫలం తు వర్తమానదేహం దేహాద్యభిమతిం వా త్యక్త్వా శివేన సాయుజ్యం సయుగ్భావం, యది కదాచిత్ త్రిపుణ్డ్రధారణమహిమ్నా స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి సమ్యగ్జ్ఞానీ భవతి తదా పరమముఖ్యఫలం వికళేబరకైవల్యం వా ఏతి। తతః కిం పునరావర్తత ఇత్యత ఆహ—నేతి। "బ్రహ్మభావం ప్రపద్యైష యతిర్నావర్తతే పునః" ఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధేన న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తత ఇత్యాహ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్రః। ఆవృత్తిరాదరార్థ॥౯॥

గ్రన్థాధ్యయనఫలమ్

యస్త్వేతద్వాఽధీతే సోఽప్యేవమేవ భవతీత్యోం సత్యమిత్యుపనిషత్॥౧౦॥

యస్త్వేవం కర్తుమశక్తః ఏతత్కాలాగ్నిరుద్రోపనిషదం వాఽధీతే సోఽప్యేవమేవ భవిష్యతి। కిం తత్? యత్ ఓంకారాగ్రవిద్యోతతుర్యతురీయం బ్రహ్మ తదేవ సత్యం స్వాతిరిక్తాసదపహ్నవసిద్ధసన్మాత్రం బ్రహ్మైవ భవతి “సన్మాత్రమసదన్యత్” ఇతి శ్రుతేః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥౧౦॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

కాలాగ్నిరుద్రవ్యాఖ్యేయం లిఖితా స్వాత్మశుద్ధయే।

కాలాగ్నిరుద్రోపనిషద్వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు సప్తతిః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే అష్టావింశతిసఙ్ఖ్యాపూరకం

కాలాగ్నిరుద్రోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

కైవల్యోపనిషత్

సహ నావవతు—ఇతి శాన్తిః

బ్రహ్మవిద్యాజిజ్ఞాసా

అథాశ్వలాయనో భగవన్తం పరమేష్ఠినం పరిసమేత్యోవాచ—

అధీహి భగవన్ బ్రహ్మవిద్యాం వరిష్ఠాం సదా సద్భిః సేవ్యమానాం నిగూఢామ్।
యయాఽచిరాత్ సర్వపాపం వ్యపోహ్య పరాత్ పరం పురుషముపైతి విద్వాన్॥౧॥

కైవల్యోపనిషద్వేద్యం కైవల్యానన్దతున్దిలమ్।
కైవల్యగిరిజాఽఽరామం స్వమాత్రం కలయేఽన్వహమ్॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదాన్తర్గతకేవలశాఖాయాం విద్యాత్రయం ప్రకాశితమ్। తత్ర కర్మవిద్యాశీలినాం పునరావృత్తిమచ్చన్ద్రలోకాప్తిరుక్తా। ఉపాసనావిద్యాశీలినాం కర్మోపాసనాసముచ్చయానుష్ఠానాదపునరావృత్త్యర్థబ్రహ్మలోకాప్తిరభిహితా। మార్గద్వయవిరక్తానాముక్తసాధనసమ్పన్నానాం కైవల్యావాప్తిసాధనతయా బ్రహ్మవిద్యారూపేయం కైవల్యోపనిషదారబ్ధా। వక్ష్యతి చైవం “అధీహి భగవన్ బ్రహ్మవిద్యాం వరిష్ఠాం" ఇతి, “తత్త్వమేవ త్వమేవ తత్", "పరాత్ పరం పురుషముపైతి విద్వాన్” ఇతి చ। ఏవముక్తలక్షణలక్షితకైవల్యోపనిషదోఽల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। ఆఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। అథ యథోక్తసాధనసమ్పత్త్యనన్తరం అశ్వలాయనాపత్యం ఆశ్వలాయనః మునిః భగవన్తం

షడ్గుణైశ్వర్యసమ్పన్నం పరమస్థానస్థితితః పరమేష్ఠినం శాస్త్రోక్తవిధినా పరిసమేత్య శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరం ఉవాచ కిమిత్యత ఆహ—అధీహీతి। హే భగవన్ యయా విద్యయా విద్వాన్ అచిరాత్ కృత్యాకృత్యప్రభవపుణ్యపాపే వ్యపోహ్య సహేతూ తయాఽపహ్నవీకృత్య,

ఆరోపాపవాదాపేక్షయా తదధికరణం పరం తస్మాదపి పరం నిరధికరణం నిష్ప్రతియోగికపూర్ణం పురుషం స్వమాత్రధియా ఉపైతి తామేతాం స్వాతిరిక్తాస్తితాబుద్ధేః నిగూఢాం ఆవృతవద్భాతాం సదా సద్భిః బ్రహ్మరాత్రైః బ్రహ్మమాత్రపదప్రాపకోపాయతయా సేవ్యమానాం చతుష్షష్టికలావిద్యాతోఽపి వరిష్ఠాం స్వాతిరిక్తకలనాఽపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మమాత్రవిద్యాం అధీహి కేవలకృపయోపదిశేత్యర్థః॥౧॥

బ్రహ్మవిద్యాసాధనం తత్ఫలం చ

తస్మై స హోవాచ పితామహశ్చ శ్రద్ధాభక్తిధ్యానయోగాదవేహి॥౨॥

న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః।

పరేణ నాకం నిహితం గుహాయాం విభ్రాజతే యద్యతయో విశన్తి॥౩॥

వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సంన్యాసయోగాద్యతయః శుద్ధసత్త్వాః।

తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాత్ పరిముచ్యన్తి సర్వే॥౪॥

మునినైవం పృష్టో భగవానువాచ—తస్మా ఇతి। య ఏవం పృష్టః సోఽయం జగత్పితరో దక్షాదయః తేషాం పితా పితామహః, చోఽప్యర్థః, సర్వలోకగురురపి యథోక్తాధికారిణే తస్మై హోవాచ నోపేక్షాం కృతవాన్। యన్మయా నిరూప్యమాణం నిర్విశేషం బ్రహ్మ యతో న సహసా సాక్షాత్కర్తుం శక్యం, అతస్తదుపాయభూతశ్రద్ధాభక్తిధ్యానయోగాదవేహి జానీహీత్యర్థః। మదుక్తార్థాస్తిక్యబుద్ధిః శ్రద్ధా, మదుక్తార్థభజనం భక్తిః, విజాతీయప్రత్యయతిరస్కారపూర్వకం సజాతీయప్రత్యయప్రవాహీకరణం ధ్యానం, మదుక్తార్థపర్యవసానధీః యోగః, ఏవం సాధనవతా బ్రహ్మ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః॥౨॥ యథా శ్రద్ధాభక్తిధ్యానయోగాది బ్రహ్మవిద్యాసాధనం తథా సంన్యాసోఽపీత్యాహ—న కర్మణేతి। న శ్రౌతస్మార్తకర్మణా, న మనుష్యలోకసాధనప్రజయా, న దైవమానుషవిత్తేన చామృతత్వమస్తి తేషాం ధర్మప్రజాధనానాం గతాగతలోకభ్రమణహేతుత్వాత్। కేనామృతత్వసిద్ధిరిత్యత ఆహ—త్యాగేనేతి। ఏకే పరమార్థదర్శినః శ్రౌతస్మార్తసర్వకర్మపరిత్యాగేన వ్యక్తావ్యక్తవిష్ణులిఙ్గాయమానపారమార్థికసంన్యాసేన బ్రహ్మమాత్రసమ్యగ్జ్ఞానాత్మనా అమృతత్వం బ్రహ్మమాత్రావస్థితిలక్షణకైవల్యం ఆనశుః ఆనశిరే, ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। కథం త

ఆనశురిత్యత్ర, కం సుఖం తత్ప్రతియోగి దుఃఖం అకం తద్యత్ర న విద్యతే స నాకః స్వర్గః తం పరేణ స్వర్గాదేరుపరి। యద్వా—పరేణ స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యాదపి పరం నాకం పరమానన్దరూపమ్। గుహాయాం బుద్ధౌ నిహితం సత్ ప్రత్యగభేదేన యద్విభ్రాజతే యత్రప్రత్యక్పరవిభాగాసహం బ్రహ్మమాత్రం తన్మాత్రావస్థానయతనశీలాః యతయః స్వావశేషతయా విశన్తి తన్మాత్రతయా అవశిష్యన్త ఇత్యర్థః॥౩॥ యే బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా స్తే కింవిశేషణవిశిష్టా ఇత్యత్ర—ఈశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషదో హి వేదాన్తః, తన్నిష్పన్నం "బ్రహ్మమాత్రమసన్న హి" ఇత్యాద్యసత్ప్రపఞ్చాపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మమాత్రానువాదిశ్రుతిసిద్ధవిజ్ఞానం, తేన బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి యైరేవమర్థో నిశ్చిత స్తే వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః। స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వావిద్యాపదతత్కార్యాపహ్నవో హి సంన్యాసయోగః స్వాతిరిక్తాసంభవజ్ఞానం తస్మాత్ సంన్యాసయోగాత్। యతయః—వ్యాఖ్యాతమ్। ఏవం విజ్ఞానవన్తో యతయస్తే బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యత్ర న వివాదః। యద్యేవం జ్ఞానరహితాః కేచన యతయస్తే రాగాదికాలుష్యభావాత్ శుద్ధం సత్త్వమన్తఃకరణం యేషాం తే విశుద్ధసత్త్వాః సన్తః తే బ్రహ్మలోకేషు—ఉపాసనాతారతమ్యత స్తేషాం భిన్నభిన్నతయా భానాద్బహువచనం యుజ్యతే—తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే విరాడపేక్షయా పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తకాలే ద్విపరార్ధావసానకాలే పరామృతాత్ అవ్యాకృతోపాధితః పరిముచ్యన్తి పరిముచ్యన్తే సర్వతః సర్వే ముక్తా భవన్తి। యద్వా—బ్రహ్మవిద్వరీయాంసో భూత్వా బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠతాఽఽప్తయే యతన్త ఇతి యతయః। యైః బ్రహ్మ స్వావశేషతయా లోక్యతే తే బ్రహ్మలోకాః బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠా ఇత్యర్థః। యద్వా—బ్రహ్మైవ లోకా బ్రహ్మలోకాస్తేషు—పూజాయాం బహువచనయోగాత్—బ్రహ్మలోకేషు బ్రహ్మమాత్రే పరం స్వాతిరిక్తం తత్ కాలయత్యపహ్నవం కరోతీతి పరాన్తకాలం తస్మిన్ పరాన్తకాలే బ్రహ్మణి కార్యాపేక్షయా కారణస్య పరత్వేనామృతత్వాత్ పరామృతం కారణం తస్మాత్ కార్యకారణకలనారూపపరామృతాత్ పరిముచ్యన్తి ముచ్యన్తే। పరామృతా ఇతి పాఠాన్తరం, స్వాతిరిక్తపరత్వేన పరాశ్చ తే అమృతాశ్చేతి పరామృతాః బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠాః। సర్వే పురైవ విముక్తాః పునః పరిముచ్యన్త ఇత్యుపచర్యన్తే, "పరామృతా బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠాః" ఇతి ప్రభోక్తేః, బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః॥౪॥

సవిశేషబ్రహ్మధ్యానపరికరః

వివిక్తదేశే చ సుఖాసనస్థః శుచిః సమగ్రీవశిరః శరీరః।

అత్యాశ్రమస్థః సకలేన్ద్రియాణి నిరుధ్య భక్త్యా స్వగురుం ప్రణమ్య।

హృత్పుణ్డరీకం విరజం విశుద్ధం విచిన్త్య మధ్యే విశదం విశోకమ్॥౫॥

అచిన్త్యమవ్యక్తమనన్తరూపం శివం ప్రశాన్తమమృతం బ్రహ్మయోనిమ్।
తదాదిమధ్యాన్తవిహీనమేకం విభుం చిదానన్దమరూపమద్భుతమ్॥౬॥

ఉమాసహాయం పరమేశ్వరం ప్రభుం త్రిలోచనం నీలకణ్ఠం ప్రశాన్తమ్।
ధ్యాత్వా మునిర్గచ్ఛతి భూతయోనిం సమస్తసాక్షిం తమసః పరస్తాత్॥౭॥

ఏవం నిర్విశేషం బ్రహ్మ మన్దాధికారిభిః ప్రతిపత్తుమశక్యమితి మత్వా తదనుకమ్పయా సవిశేషం నిరూపయన్ దేశాసనాదివిశేషమాహ—వివిక్త ఇతి। వివిక్తదేశే జనసంబాధరహితప్రదేశే। చశబ్దాదుచితకాలే। శుచిః సన్ సుఖాసనే స్వస్తికాదౌ స్థిత్వా సమగ్రీవశిరః శరీరః ఋజుకాయో భూత్వా కరణగ్రామనిరోధనం కుర్యాత్। కథమేవమాశ్రమిణాం సంభవతీత్యత ఆహ—అత్యాశ్రమస్థ ఇతి। వ్రతికామివనినో హ్యాశ్రమిణస్తానతీత్య తుర్యాశ్రమే తిష్ఠతీతి అత్యాశ్రమస్థః, తస్య నిర్విక్షేపతయా కరణగ్రామనిగ్రహక్షమత్వాత్। సోఽయం పరివ్రాట్ సకలేన్ద్రియాణి నిరుధ్య స్వస్వవ్యామృత్యుపరమం కృత్వా యేన పరమార్థోపదేశః కృతస్తం స్వగురుం భక్త్యా ప్రణమ్య అథ స్వహృత్పుణ్డరీకం రాగాద్యభావాత్ విరజం అశుద్ధాజ్ఞానాభావాత్ విశుద్ధం తన్మధ్యే హృదయకమలాన్తఃప్రదేశే స్వావిద్యాఽపాయాత్ విశదం శోచనీయస్వాతిరిక్తవైరళ్యాత్ విశోకం ఆత్మానం ధ్యాత్వా విచిన్త్య మనననిదిధ్యాసనే కృత్వా॥౫॥ అతో వాఙ్మనసవృత్తిభిరగోచరం అచిన్త్యం శబ్దాదివిషయాభావాత్ అవ్యక్తం పరిచ్ఛేదత్రయాభావాత్ అనన్తరూపం నిత్యమఙ్గళరూపత్వాత్ శివం బాహ్యాన్తఃకలనాఽభావాత్ ప్రశాన్తం సన్మానత్వాత్ అమృతం స్వకల్పితబృహతోఽపి బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వావిద్యాపదహేతుత్వాత్ యోనిమ్। తథాత్వే ఆద్యన్తవత్తా స్యాదిత్యత ఆహ—తదితి। యత్కారణత్వేనాభిమతం తత్ ఆదిమధ్యాన్త విహీనం, కార్యస్యాద్యన్తవత్త్వేఽపి కార్యాపాయే కారణస్యాకార్యకారణత్వేన బ్రహ్మమాత్రత్వాత్। తన్మాత్రత్వే హేతుమాహ—ఏకమితి। బహ్వపేక్షయా ఏకస్యాల్పత్వేన పరిచ్ఛేద్యతా స్యాదిత్యత ఆహ—విభుమితి। వ్యాప్యప్రసక్తౌ వ్యాపినమిత్యర్థః। అత ఏవ చిదానన్దం, సచ్చిదానన్దమాత్రత్వాత్। తదేవ రూపం, తదితరరూపరాహిత్యాత్ అరూపం అత ఏవ అద్భుతం, సర్వాత్మత్వేఽపి తైరాత్మత్వేనాగ్రహణమద్భుతత్వమ్॥౬॥ తేషాం స్వామిత్వేన భానాత్ తత్ కథమిత్యత్ర—ఉమాసహాయం అర్ధనారీశ్వరత్వాత్ విద్యాసహాయం వా। సర్వేషాం స్వామిత్వేన నియన్తృత్వాత్ పరమేశ్వరం ప్రభుం త్రీణి సోమసూర్యాగ్నిలోచనాని యస్య తం త్రిలోచనం, కణ్ఠే నీలం యస్య తం నీలకణ్ఠం, ప్రసన్నవదనత్వాత్ ప్రశాన్తమ్। యద్వా—ప్రశమితభక్తపటలస్వాజ్ఞానత్వాత్ ప్రశాన్తమ్।

ఏవముక్తలక్షణలక్షితమీశ్వరం మునిః అయమహమస్మీతి సర్వభూతయోనిం తద్గతకారణతాఽపాయే సమస్తసాక్షిం సర్వసాక్షిణం ధ్యాత్వా తద్ధ్యానసంస్కృతచిత్తవైశద్యాత్ సాక్ష్యనిరూపితసాక్షితాఽపాయే యచ్చిన్మాత్రమవశిష్యతే తదేవ స్వావశేషతయా మునిః గచ్ఛతి తమసః పరస్తాత్ యద్విద్యోతతే తదేవ భవతీత్యర్థః॥౭॥

సర్వాత్మబ్రహ్మదర్శనమేవ పరమసాధనమ్

స బ్రహ్మా స శివః సేన్ద్రః సోఽక్షరః పరమః స్వరాట్।

స ఏవ విష్ణుః స ప్రాణః స కాలోఽగ్నిః స చన్ద్రమాః॥౮॥

స ఏవ సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యం సనాతనమ్।

జ్ఞాత్వా తం మృత్యుమత్యేతి నాన్యః పన్థా విముక్తయే॥౯॥

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని।

సంపశ్యన్ బ్రహ్మ పరమం యాతి నాన్యేన హేతునా॥౧౦॥

బ్రహ్మభావం ప్రాప్య మునిః కృతకృత్యో భవతీత్యుక్తం, తదతిరేకేణ బ్రహ్మాదేః సత్త్వాత్ కృతకృత్యతా కుత? ఇత్యాశఙ్క్య స ఏవ సర్వమిత్యాహ—స ఇతి। యో బ్రహ్మీభూతః సోఽయం మునిః బ్రహ్మా చతురాననః స శివః శూలపాణిః ఇన్ద్రో వజ్రధరః అక్షరః కూటస్థః, “కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే" ఇతి స్మృతేః పరమః ఉత్తమః, స్వే మహిమ్ని రాజత ఇతి స్వరాట్ స ఏవ విష్ణుః వ్యాపీ హరిర్వా ప్రాణః పఞ్చవృత్తివిశిష్టః స కాలః కలయితా, యమో వా అగ్నిశ్చన్ద్రమాశ్చ॥౮॥ కిం బహునా—యద్యద్భూతాదికాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం తత్తత్సర్వం స ఏవేత్యర్థః। యతస్తదతిరేకేణోక్తానుక్తకలనా న కించిదస్తి అతః సనాతనం, బ్రహ్మాపి స మునిరేవేత్యర్థః। యత ఏవంవిత్సర్వాత్మా బ్రహ్మమాత్రం వా భవతి అతో బ్రహ్మజ్ఞానాదృతే మృత్యుతరణోపాయో న కోఽప్యస్తీత్యాహ—జ్ఞాత్వేతి। తం జ్ఞాత్వా స్వాతిరిక్తమృత్యుమతీత్య కృతకృత్యో భవతీతి వర్తమానప్రయోగతో జ్ఞానసమకాలమేవ స్వాతిరిక్తం గ్రసిత్వా విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతీతి ద్యోత్యతే। స్వాజ్ఞానప్రభవమృత్యుతరణోపాయస్వజ్ఞానం వినా న కించిదస్తీత్యర్థః, "నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః॥౯॥ కథమేవం మార్గాన్తరసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్య మార్గాన్తరస్యాభ్యుదయహేతుత్వేన

నిఃశ్రేయసమార్గాస్పర్శిత్వాన్నిఃశ్రేయసహేతుర్జ్ఞానాదృతే నాస్తీతి సోపాయం తదేవ దృఢయతి—సర్వేతి। బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తేషు సర్వభూతేషు ప్రత్యగ్రూపేణ తిష్ఠతీతి సర్వభూతస్థమాత్మానం ప్రత్యగభేదేన పశ్యన్ పునః స్వాత్మని సర్వాధిష్ఠానే సర్వభూతాని కల్పితానీతి విచిన్త్య యత్సర్వభూతారోపాధికరణమేవమధ్యారోపాపవాదమోహేఽపహ్నవతాం గతే తన్నిరూపితాధికరణతాఽపాయే నిరధికరణబ్రహ్మమాత్రతయోపబృంహణాత్ బ్రహ్మ పరమం సంపశ్యన్ తన్నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమేవేత్యవలోకయన్ తద్వేదనదర్శనసమకాలం తదేవ యాతి తన్మాత్రతయాఽవశిష్యతే। వినైవం సమ్యగ్జ్ఞానముపాయాన్తరేణ నైతి, ఉక్తం హ్యేతత్ "నాన్యః పన్థా విముక్తయే" ఇతి ॥౧౦॥

ప్రణవధ్యానవిధిః

ఆత్మానమరణిం కృత్వా ప్రణవం చోత్తరారణిమ్।

జ్ఞాననిర్మథనాభ్యాసాత్ పాపం దహతి పణ్డితః॥౧౧॥

యదా ఏవం బోధో న జాయతే తదా తదర్థముపాయమాహ—ఆత్మానమితి। ఆత్మానం అన్తఃకరణం అధరారణిం కృత్వా ప్రణవం ఉత్తరారణిం చ కృత్వా, సర్వాపవాదాధిష్ఠానబ్రహ్మాస్మీతి వేదాన్తవిచారజం జ్ఞానం, యుక్తిభిరనుచిన్తనం తన్నిర్మథనం అభ్యాసః తస్మాత్ జ్ఞాననిర్మథనాభ్యాసాత్ పణ్డితో విద్వాన్ స్వాజ్ఞానపాశం దహతి భస్మీకరోతీత్యర్థః॥౧౧॥

పరమాత్మన ఏవ జీవరూపేణ సంసారః

స ఏవ మాయాపరిమోహితాత్మా శరీరమాస్థాయ కరోతి సర్వమ్।

స్త్ర్యన్నపానాదివిచిత్రభోగైః స ఏవ జాగ్రత్ పరితృప్తిమేతి॥౧౨॥

స్వప్నే తు జీవః సుఖదుఃఖభోక్తా స్వమాయయా కల్పిత విశ్వలోకే।

సుషుప్తికాలే సకలే విలీనే తమోఽభిభూతః సుఖరూపమేతి॥౧౩॥

పునశ్చ జన్మాన్తరకర్మయోగాత్ స ఏవ జీవః స్వపితి ప్రబుద్ధః।

పురత్రయే క్రీడతి యశ్చ జీవస్తతస్తు జాతం సకలం విచిత్రమ్॥

ఆధారమానన్దమఖణ్డబోధం యస్మిన్ లయం యాతి పురత్రయం చ॥౧౪॥

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ।

ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥౧౫॥

జ్ఞప్తిమాత్రస్య కథం స్వాజ్ఞానపాశ ఇత్యత ఆహ—స ఏవేతి। యః స్వాతిరిక్తకలనాఽసహపరమాత్మేతి ఖ్యాతః స ఏవ నిర్మాయోఽపి స్వాజ్ఞానరూపయా మాయయా పరిమోహితాత్మేవ స్థూలాదిశరీరమాస్థాయ సర్వత్రాత్మాత్మీయాభిమానతః సర్వవ్యాపారజాతం కరోతి। కిం చ—స్త్ర్యన్నపానాదివిచిత్రభోగైః స ఏవ ఇన్ద్రియైరిన్ద్రియార్థగ్రహణలక్షణజాగ్రత్కలనాపరితృప్తిమేతి జాగ్రదవస్థాయాం నానావిధసుఖదుఃఖే ఆప్నోతీత్యర్థః॥౧౨॥ స్వప్నేఽపి సుఖదుఃఖభోక్తృత్వం సుషుప్తౌ తదభావం చ స్పష్టయతి—స్వప్నే త్వితి। జాగ్రదవస్థాయామివ స్వప్నేఽపి। తుశబ్దోఽప్యర్థః। జీవః ప్రాణానాం ధారయితా వివిధవాసనావాసితసుఖదుఃఖభోక్తా సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమితి ప్రత్యయవాన్। సుఖాదిభోక్తృత్వస్య వాస్తవత్వం వారయతి—స్వాజ్ఞానరూపయా మాయయా వికల్పితవిశ్వలోకే, వాసనాప్రపఞ్చేఽపి జాగరణవత్ సుఖదుఃఖభోక్తా భవతీత్యర్థః। స్వానన్దభోగావసరసుషుప్తికాలే తత్రత్యతమసి సకలే స్వాతిరిక్తమోహే బిలీనే సతి స్వాజ్ఞానతమోఽభిభూతః సన్ సుఖరూపం బ్రహ్మ ఏతి॥౧౩॥ యః సుషుప్తః స ఏవ స్వప్నం జాగరణం వైతీత్యాహ—పునశ్చేతి। పురాఽఽనన్దాత్మస్వరూపం ప్రాప్య పునశ్చ జన్మాన్తరకర్మయోగాత్ స ఏవ జీవః స్వపితి సుషుప్తాద్ స్వప్నస్థానం గచ్ఛతి ప్రబుద్ధో జాగరణం వా గచ్ఛతి। యశ్చ య ఏవ జీవః జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయావచ్ఛిన్నపురత్రయే శరీరత్రయే క్రీడతి విహరతి తతస్తస్మాత్ ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మనః। తుశబ్దోఽవధారణార్థః। తత ఏవ సకలం విచిత్రం వివిధనామరూపకర్మాత్మకం విశ్వం జాతం రజ్జ్వజ్ఞదృష్ట్యా రజ్జౌ సర్పవద్వికల్పితమ్। తదారోపాపవాదాధికరణం కిం? తతః కిం కిం జాయతే? కథమస్మిన్ లీయతే? ఇత్యత ఆహ—ఆధారమితి। యత్స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యారోపాపవాదాధారభూతం యద్బ్రహ్మ తన్నిరతిశయానన్దరూపం అఖణ్డబోధం సచ్చిదానన్దరసస్వభావం యస్మిన్ పురత్రయోపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతం లయం యాతి॥౧౪॥ చశబ్దాత్ పునరుత్పత్త్యధికరణమప్యేతదేవేత్యాహ—ఏతస్మాదితి। ఏతస్మాత్ సర్వాధికరణాత్ ఆత్మనః క్రియాశక్త్యాత్మకః ప్రాణో రజ్జుసర్పవత్ జాయతే, తథా జ్ఞానశక్త్యాత్మకం మనః జ్ఞానకర్మాఖ్యాని

సర్వేన్ద్రియాణి। చశబ్దాత్ దేహాదికమపి। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ ఇతి పఞ్చభూతాన్యప్యేతస్మాదేవ జాయన్తే॥౨౫॥

జీవేశ్వరయోరభేదః

యత్ పరం బ్రహ్మ సర్వాత్మా విశ్వస్యాయతనం మహత్।

సూక్ష్మాత్ సూక్ష్మతరం నిత్యం తత్త్వమేవ త్వమేవ తత్॥౧౬॥

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది ప్రపఞ్చం యత్ ప్రకాశతే।

తద్బ్రహ్మాహమితి జ్ఞాత్వా సర్వబన్ధైః ప్రముచ్యతే॥౧౭॥

త్రిషు ధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా భోగశ్చ యద్భవేత్।

తేభ్యో విలక్షణః సాక్షీ చిన్మాత్రోఽహం సదాశివః॥౧౮॥

మయ్యేవ సకలం జాతం మయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్।

మయి సర్వం లయం యాతి తద్బ్రహ్మాద్వయమస్మ్యహమ్॥౧౯॥

వ్యష్టిసమష్ట్యోరోపాపవాదాధికరణయోః స్వాజ్ఞదృష్ట్యా భేదప్రసక్తౌ స్వజ్ఞదృష్ట్యా తయోరైక్యమాచష్టే—యదితి। వ్యష్ట్యాధారస్త్వంపదార్థః। సమష్ట్యాధారస్తత్పదార్థః। యత్ స్వాతిరేకేణ కించిదస్తీతి విశ్వసనీయవిశ్వస్యాయతనం అధికరణం స్వాధిష్ఠేయవిశ్వాపేక్షయా పరం వ్యతిరిక్తం బృహత్ బ్రహ్మ సర్వాత్మా సర్వప్రత్యక్త్వాత్ మహత్ త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం సూక్ష్మాత్ ధీవృత్తేరపి సూక్ష్మతరం వస్తుతః స్థూలసూక్ష్మపరిమాణవిరళం నిత్యం పారమార్థికసద్రూపత్వాత్। ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం యత్ సమష్టిప్రపఞ్చాపవాదాధికరణం తత్ బ్రహ్మ ఏవ వ్యష్టిప్రపఞ్చాపవాదాధికరణం త్వంపదార్థలక్ష్యం, యత్ త్వంపదార్థలక్ష్యం తత్ తత్పదార్థలక్ష్యమేవ నాన్యత్, "తత్త్వమసి", "అహం బ్రహ్మాస్మి", ఇత్యాదిశ్రుతేః। వ్యష్ట్యాద్యధిష్ఠేయాభావే తత్సాపేక్షాధిష్ఠానత్వకలనావిరళం నిరధిష్ఠానం బ్రహ్మైకమేవేత్యర్థః॥౧౬॥ బ్రహ్మాతిరేకేణ జాగ్రదాదిప్రపఞ్చసత్త్వాత్ కథం బ్రహ్మమాత్రసిద్ధిః! తజ్జ్ఞానేన కిం ఫలం? ఇత్యత ఆహ—

జాగ్రదితి। జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది—ఆదిశబ్దేన విశ్వవిరాడోత్రాదయో గృహ్యన్తే—తద్విశిష్టం ప్రపఞ్చం ప్రపఞ్చః స్వాతిరేకేణ నాస్తీతి యత్ బ్రహ్మ ప్రకాశతే—స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తప్రపఞ్చే సతి తత్ప్రకాశకం తదభావే స్వయంప్రకాశమాత్రమవశిష్యతే। యదేవం సిద్ధం తద్బ్రహ్మాహమితి జ్ఞాత్వా తత్స్వమాత్రమితి జ్ఞానసమకాలం స్వాతిరిక్తాస్తితామోహప్రభవసర్వబన్ధైః ప్రముచ్యతే॥౧౭॥ భోజ్యాదికలనాయాం సత్యాం కథం బన్ధాద్విముక్తః స్వమాత్రమవశిష్యత ఇత్యత ఆహ—త్రిష్వితి। స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తత్రిషు ధామసు జాగ్రదాదిస్థానేషు స్థూలప్రవిభక్తానన్దరూపేణ యత్ ప్రసిద్ధం భోజ్యం విశ్వతైజసాదిః భోక్తా స్థూలప్రవిభక్తాదిర్భోగః—చశబ్దాదధిదైవాదివిభాగోఽపి గృహ్యతే—తేభ్యః సాక్ష్యేభ్యః విలక్షణః సాక్షీ సర్వస్య సాక్షీ, “తతః సర్వస్మాదన్యో విలక్షణః" ఇతి శ్రుతేః। సాక్ష్యసాపేక్షసాక్షితాఽపాయే పురా యోఽహంప్రత్యయగోచరః సాక్షీ సోఽహం చిన్మాత్రః చిదేకరసత్వాత్ సదాశివః నిత్యకల్యాణకైవల్యరూపత్వాత్॥౧౮॥ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తప్రపఞ్చవైలక్షణ్యముక్త్వా మూలబీజాంశయోగతః ప్రపఞ్చకారణమప్యహమేవేత్యాహ—మయ్యేవేతి। విశ్వారోపాపవాదాధికరణే మయ్యేవ సకలం స్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతం జాతం ప్రతిష్ఠితమ్ లయం చ యాతి। యదేవం సకలకారణత్వేన సిద్ధం స్వకార్యనిరూపితకారణతాఽపాయే తద్బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికాద్వితీయమస్మి॥౧౯॥

అభేదానుభవప్రకాశః

అణోరణీయానహమేవ తద్వన్మహానహం విశ్వమిదం విచిత్రమ్।

పురాతనోఽహం పురుషోఽహమీశో హిరణ్మయోఽహం శివరూపమస్మి॥౨౦॥

అపాణిపాదోఽహమచిన్త్యశక్తిః పశ్యామ్యచక్షుః స శృణోమ్యకర్ణః।

అహం విజానామి వివిక్తరూపో న చాస్తి వేత్తా మమ చిత్ సదాహమ్॥

వేదైరనేకైరహమేవ వేద్యో వేదాన్తకృద్వేదవిదేవ చాహమ్॥౨౧॥

న పుణ్యపాపే మమ నాస్తి నాశో న జన్మ దేహేన్ద్రియ బుద్ధిరస్తి।

న భూమిరాపో మమ వహ్నిరస్తి న చానిలో మేఽస్తి న చామ్బరం చ॥

స్వవిజ్ఞానానురూపం స్వానుభూతిం ప్రకటయతి—అణోరితి। యద్వదహం సర్వకారణం తద్వత్ అణోః బుద్ధ్యాదేః తూలాతత్కార్యాదపి అణీయాన్ తథా మహతో మూలావిద్యావిజృమ్భితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతాదపి మహాన్ అణీయస్త్వమహత్త్వమవిద్యాద్వయసాపేక్షం, "అణుత్వం బుద్ధినిష్ఠం స్యాన్మహత్త్వం ఖాదినిష్ఠితమ్" ఇతి స్మృతేః। అణుమహత్పరిణతకార్యకారణకలనాఽన్వితం ఇదం విశ్వం నానావిచిత్రశోభితం అహమేవేత్యర్థః, "మద్వ్యతిరిక్తమణుమాత్రం న విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। పురాతనః చిరన్తనోఽహం పురుషోఽహం నిష్ప్రతియోగికపూర్ణరూపత్వాత్। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా అహమీశః సర్వనియన్తృత్వాత్। ఆదిత్యాత్మనా హిరణ్మయోఽహం జ్యోతిర్మయత్వాత్। శివరూపమస్మి నిత్యమఙ్గళస్వరూపత్వాత్॥౨౦॥ కరణగ్రామాభావేఽపి స్వస్య సర్వజ్ఞతామాహ—అపాణీతి। పాణిపాదచక్షుః శ్రోత్రాదికరణగ్రామవైరళ్యాత్ అపాణిపాదోఽహమచిన్త్యశక్తిః స్వాజ్ఞదుర్బోధశక్తిత్వాత్। ఏవంభూతోఽపి జవనో గృహీతేత్యర్థః। పశ్యామ్యచక్షుః స శృణోమ్యకర్ణః। స్వాతిరిక్తం నేతి అహం విజానామి। వివిక్తరూపోఽఽహం, బుద్ధ్యాద్యతిరిక్తత్వాత్। మమ ఆనన్దాత్మనో వేత్తా న చాస్తి, సదా చిదహమస్మీత్యర్థః॥౨౧॥ ఇదానీం స్వస్య వేదశాస్త్రప్రతిపాద్యత్వం సర్వవికారాస్పృష్టత్వం చ దర్శయతి—వేదైరితి। ఋగాదిభిః అనేకశాఖామణ్డితైః వేదైరహమేవ వేద్యః వేదాన్తైకవేద్యత్వాత్। వ్యాసభగవత్పాదాదిరూపేణ వేదాన్తకృత్ సూత్రభాష్యాదికృత్త్వాత్। కృత్స్నవేదవిదేవ చాహమ్। పరమార్థదర్శిత్వఖ్యాపకః చశబ్దః॥౨౨॥ కిం చ పుణ్యపాపే మమ న స్తః। మమ నాస్తి నాశః, సన్మాత్రత్వాత్। న జన్మదేహేన్ద్రియబుద్ధిరస్తి జనిమృతిమద్దేహేన్ద్రియాదివిరళప్రత్యగ్రూపత్వాత్। న భూమిరాపః ఇతి పఞ్చభూతతత్కార్యజాతమస్తి నాస్తీతి విభ్రమోఽపి న మమాస్తీత్యర్థః॥౨౩॥

అభేదానుభూతిఫలమ్

ఏవం విదిత్వా పరమాత్మరూపం గుహాశయం నిష్కలమద్వితీయమ్।
సమస్తసాక్షిం సదసద్విహీనం ప్రయాతి శుద్ధం పరమాత్మరూపమ్॥౨౪॥

ఏవంవిదః పరమఫలమాహ—ఏవమితి। యత్రానాత్మప్రపఞ్చోఽపహ్నవతాం గతః పరమాత్మరూపం స్వాత్మమాత్రావశేషతయా నిరూపణాత్, స్వాజ్ఞవికల్పితసర్వప్రాణిగుహాశయం సర్వప్రత్యగభిన్నత్వాత్ నిష్కళం ప్రాణాదినామాన్తకలాఽపహ్నవసిద్ధత్వాత్, అద్వితీయం నిష్ప్రతియోగికత్వాత్, సమస్తసాక్షిం సమస్తసాక్షిణం ఆత్మానమేవ సదసద్విహీనం వ్యక్తావ్యక్తప్రపఞ్చకలనావిరళం శుద్ధం

శుద్ధచైతన్యం ఏవం అహమస్మీతి విదిత్వా తద్వేదనసమకాలం పరమాత్మరూపం ప్రయాతి తన్మాత్రతయాఽవశిష్యతే॥౨౪॥

శతరుద్రీయజపవిధిః

యః శతరుద్రియమధీతే సోఽగ్నిపూతో భవతి స్వర్ణస్తేయాత్ పూతో భవతి సురాపానాత్ పూతో భవతి బ్రహ్మహత్యాత్ పూతో భవతి కృత్యాకృత్యాత్

పూతో భవతి తస్మాదవిముక్తమాశ్రితో భవత్యత్యాశ్రమీ సర్వదా సకృద్వా జపేత్॥౨౫॥

అనేన జ్ఞానమాప్నోతి సంసారార్ణవనాశనమ్।

తస్మాదేవం విదిత్వైనం కైవల్యం ఫలమశ్నుతే కైవల్యం ఫలమశ్నుత ఇతి॥౨౬॥

ఏవం పరమాత్మావగతివిరళస్య తదవగత్యర్థముపాయమాహ—య ఇతి। యః అనుత్పన్నసాక్షాత్కారో ముముక్షుః "నమస్తే రుద్ర" ఇతి శతరుద్రీయం రుద్రాధ్యాయం అధీతే యథాశక్తి నిత్యం పఠతి। యద్వా—పఞ్చరుద్రమధీతే। సోఽయం శ్రౌతస్మార్తకర్మహేత్వగ్నివత్ పూతో భవతి స్వర్ణస్తేయాత్ పూతో భవతి సురాపానాత్ పూతో భవతి బ్రహ్మహత్యాత్ పూతో భవతి। శాస్త్రీయం కృత్యం అశాస్త్రీయం అకృత్యం తస్మాదపి పూతో భవతి। తస్మాత్ ఏవం శతరుద్రీయాధ్యయనాత్ అవిముక్తం కాశీక్షేత్రం భ్రూమధ్యగతజ్యోతిర్లిఙ్గమవిముక్తం వా ఆశ్రితో భవతి। అత్యాశ్రమీ సంన్యాసీ సర్వదా సకృద్వా। వాశబ్దోఽధికారివికల్పార్థః॥౨౫॥ ఏవం శతరుద్రపఠనాదుత్పన్నచిత్తశుద్ధితః కైవల్యప్రాపకజ్ఞానద్వారా కైవల్యమాప్నోతీత్యాహ—అనేనేతి। అనేన శతరుద్రీయజపేన అహం బ్రహ్మాస్మీతి సంసారార్ణవనాశనం శోషణం బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానమాప్నోతి। యస్మాదేవం తస్మాదేవమేనం పరమాత్మానం స్వమాత్రమితి విదిత్వా తద్వేదనసమకాలం వికళేబరకైవల్యం ఫలమశ్నుతే ప్రాప్నోతి। అభ్యాసేతిశబ్దౌ శాస్త్రపరిసమాప్త్యర్థౌ॥౨౬॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

లిఖితం స్యాద్వివరణం కైవల్యోపనిషత్స్ఫుటమ్॥

కైవల్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాగ్రన్థస్తు ద్విశతం స్మృతః॥

ఇతీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ద్వాదశసఙ్ఖ్యాపూరకం
కైవల్యోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

గణపత్యుపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

గణపతిస్తుతిః

ఓం లం నమస్తే గణపతయే॥౧॥

త్వమేవ ప్రత్యక్షం తత్త్వమసి। త్వమేవ కేవలం కర్తాఽసి। త్వమేవ కేవలం ధర్తాఽసి। త్వమేవ కేవలం హర్తాఽసి। త్వమేవ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మాసి। త్వం సాక్షాదాత్మాఽసి॥౨॥

నిత్యమృతం వచ్మి। సత్యం వచ్మి॥3॥

యన్నత్వా మునయః సర్వే నిర్విఘ్నం యాన్తి తత్పదమ్।
గణేశోపనిషద్వేద్యం తద్బ్రహ్మైవాస్మి సర్వగమ్॥

ఇహ ఖల్వథర్వణవేదప్రవిభక్తేయం గణపత్యుపనిషత్ సర్వాత్మభావప్రకటనవ్యగ్రా సర్వవర్జితచిన్మాత్రపర్యవసన్నా విజృమ్భతే। అస్యాః సఙ్క్షేపతో వివరణమారభ్యతే। పరమదయావతీయం శ్రుతిః స్వాజ్ఞలోకస్వాజ్ఞానవిఘ్నశాన్తయే స్వజ్ఞానసిద్ధయే చ గణపతిం

నత్వా స్తౌతి—ఓమితి। యద్రూపం ఓం లం ఓఙ్కారలక్ష్యతుర్యరూపం తే తుభ్యం గణపతయే నమోఽస్తు, ఆవయోరైక్యమస్త్విత్యర్థః। యద్వా—లం ఇతి మూలాధారబీజం, భూలాధారస్య గణపతిసదనత్వాత్। యదోఙ్కారార్థగణపతితత్త్వం లకారవాచ్యపార్థివాంశమూలాధారే విభాతి తస్మై లకారవాచ్యమూలాధారసదనాయ గణపతయే నమోఽస్త్వితి॥౧॥ నమస్కృత్య మహావాక్యార్థప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మత్వేన స్తౌతి—త్వమితి। త్వమేవ శ్రోత్రాదిప్రత్యక్షం ప్రతికరణం తత్తద్విషయప్రవృత్తినివృత్తినిమిత్తతయా యచ్చైతన్యం వర్తతే తత్త్వమసి సర్వనియన్తాఽసీత్యర్థః। ప్రకృతిమధిష్ఠాయ జీవరూపేణ త్వమేవ కేవలం విష్ణ్వాత్మనా కర్తాఽసి, అధిష్ఠానాత్మనా త్వమేవ కేవలం ధర్తాఽసి, రుద్రాత్మనా త్వమేవ కేవలం హర్తాఽసి, త్వమేవ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మాసి యదిదం జగత్సర్వం పరిదృశ్యమానం బ్రహ్మైవ ఖలు తత్త్వమేవ బ్రహ్మాసి సర్వప్రత్యగ్రూపేణ త్వం సాక్షాదాత్మాఽసి॥౨॥ వ్యావహారికసత్యరూపేణ త్వామేవ నిత్యం ఋతం వచ్మి, పారమార్థికధియా సత్యం వచ్మి॥౩॥

గణపతిం ప్రతి ప్రార్థనా

అవ త్వం మామ్। అవ వక్తారమ్। అవ శ్రోతారమ్। అవ దాతారమ్। అవ ధాతారమ్। అవానూచానమవ శిష్యమ్। అవ పురస్తాత్తాత్। అవ దక్షిణాత్తాత్। అవ పశ్చాత్తాత్। అవోత్తరాత్తాత్। అవ చోర్ధ్వాత్తాత్। అవాధరాత్తాత్। సర్వతో మాం పాహి పాహి సమన్తాత్॥౪॥

పరాపరబ్రహ్మభావమాపన్నగణపతే త్వం మాం అవ। శిష్యేభ్యో వక్తారం త్వద్విద్యాదాతారం మాం అవ మత్తః శ్రోతారం ధాతారం ధారయితారం అనూచానసన్తతిభవం శిష్యం అవ, ఆచార్యశిష్యౌ సదా రక్షేత్యర్థః। హే వైరాజభావమాపన్నగణపతే పూర్వాగ్నేయాదిదిక్షు విదిక్షూర్ధ్వాధఃప్రదేశేఽపి మయాఽఽన్తాత్ స్వాజ్ఞానతత్కార్యాన్మాం మోచయిత్వా తత్సమన్తాత్ త్వయాఽఽత్తవైభవాత్ సర్వతో మాం పాహి పాహి రక్ష రక్షేత్యర్థః॥౪॥

గణపతేః సర్వాత్మతయా స్తుతిః

త్వం వాఙ్మయస్త్వం చిన్మయః। త్వమానన్దమయస్త్వం బ్రహ్మమయః। త్వం సచ్చిదానన్దాద్వితీయోఽసి। త్వం ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి। త్వం జ్ఞానమయో విజ్ఞానమయోఽసి॥౧॥

సర్వం జగదిదం త్వత్తో జాయతే। సర్వం జగదిదం త్వత్తస్తిష్ఠతి। సర్వం జగదిదం త్వయి లయమేష్యతి। సర్వం జగదిదం త్వయి ప్రత్యేతి। త్వం భూమిరాపోఽనలోఽనిలో నభః। త్వం చత్వారి వాక్పరిమితా పదాని। త్వం గుణత్రయాతీతః। త్వం దేహత్రయాతీతః। త్వం కాలత్రయాతీతః। త్వం మూలాధారే స్థితోఽసి నిత్యమ్। త్వం శక్తిత్రయాత్మకః। త్వాం యోగినో ధ్యాయన్తి నిత్యమ్। త్వం బ్రహ్మ త్వం విష్ణుస్త్వం రుద్రస్త్వమిన్ద్రస్త్వమగ్నిస్త్వం వాయుస్త్వం సూర్యస్త్వం చన్ద్రమాస్త్వం బ్రహ్మ భూర్భువః సువరోమ్॥౬॥

ఏవం త్వత్పాలనశక్తిర్మే కుత ఇత్యత ఆహ—త్వం ఇత్యాదినా। ఓఙ్కారతదర్థః పరాపరబ్రహ్మాత్మనా త్వం వాఙ్మయః। "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం" ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధప్రత్యక్షప్రవృత్తినిమిత్తేశ్వరాత్మనా త్వం ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి। త్వం జ్ఞానమయో విజ్ఞానమయోఽసి జ్ఞానవిజ్ఞానసమ్యగ్జ్ఞానతత్త్వజ్ఞానభాసకజ్ఞప్తిమాత్రోఽసీత్యర్థః॥౫॥ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాత్మనా జగదుత్పత్తిస్థితిభఙ్గకారణం త్వమేవేత్యాహ—సర్వమితి। పునర్వ్యుత్థాన తయా సరూపవిలయం భజతి। సర్వం జగదిదం త్వయి ప్రత్యేతి తత్త్వజ్ఞదృష్ట్యా విరూపవిలయ భజతి। స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితభూరాదిపఞ్చభూతాని పరాపశ్యన్తీమధ్యమావైఖరీభేదేన తన్నిష్పన్నశబ్దజాలమపి త్వమేవేత్యాహ—త్వమితి। స్వజ్ఞస్వాజ్ఞదృష్టిభ్యాం త్వం తమఆదిగుణత్రయాతీతః। త్వం స్థూలాదిదేహత్రయాతీతః। ఏవం భూతాదికాలత్రయాతీతః। త్వం వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకప్రపఞ్చస్య చతుర్దళాత్మకే మూలాధారే స్థితోఽసి నిత్యమ్। అజడక్రియాజ్ఞానేచ్ఛాభేదేన త్వం శక్తిత్రయాత్మకః। బ్రహ్మైవాహమస్మీతి త్వాం యోగినోధ్యాయన్తి నిత్యమ్ బ్రహ్మాదివ్యాహృత్యన్తరూపస్త్వమేవేత్యాహ—త్వమితి। సృష్టికర్తా బ్రహ్మ స్థితికర్తా విష్ణుః సంహారకర్తా రుద్రః। ఇన్ద్రాగ్నివాయుగ్రహణమష్టదిక్పాలకోపలక్షణార్థమ్। జగచ్చక్షుః సూర్యః జగదాప్యాయనకరః చన్ద్రః। ఏవంరూపేణ సర్వత్రోపబృంహణాత్ బ్రహ్మ। తవ వ్యాహృతిత్రయాత్మకోఙ్కారస్వరూపేణ సర్వాత్మకత్వసిద్ధమిత్యర్థః॥౬॥

గణపతిమనుః

గణాదీన్ పూర్వముచ్చార్య వర్ణాదిం తదనన్తరమ్।

అనుస్వారః పరతరః అర్ధేన్దులసితం తథా॥

తారేణ యుక్తమేతదేవ మనుస్వరూపమ్॥౭॥

గకారః పూర్వరూపమ్। అకారో మధ్యమరూపమ్। అనుస్వారశ్చాన్త్యరూపమ్। బిన్దురుత్తరరూపమ్। నాదః సంధానమ్। సంహితా సంధిః। సైషా గాణేశీ విద్యా॥౮॥

గణక ఋషిః। నృచద్గాయత్రీ ఛన్దః। శ్రీమహాగణపతిర్దేవతా। ఓం గణపతయే నమః॥౯॥

గణపత్యష్టాక్షరమనుం సాఙ్గం తద్గాయత్రీం తద్ధ్యానం తత్ఫలం చాహ—గణాదీనితి। ఆదావోఙ్కారముచ్చార్య తతో గణాదీన్ గణాదిగణపతిమనువర్ణాదిం తదనన్తరమనుస్వారః॥౭॥ గకారః పూర్వరూపం తదుపరివిద్యోతమాన అకారో మధ్యమరూపం, అనుస్వారశ్చాన్త్యరూపం, అర్ధమాత్రాత్మకో బిన్దురుత్తరరూపం, దీర్ఘోచ్చారణప్రభవనాదః సంధానం కృతోన్నుచ్చారణరూపా సంహితా సంధిః। యైవంవిధా భవతి సైషా గాణేశీ విద్యా॥౮॥ తస్య ఋష్యాదయ ఉచ్యన్తే—శ్రీగణేశమహామన్త్రస్య గణక ఋషిః। గం బీజమ్। నమః శక్తిః। గణపతయ ఇతి కీలకమ్। గాం ఇత్యాదిషడఙ్గమ్। ఏకదన్తం ఇతి ధ్యానమ్। లం ఇత్యాదిపఞ్చపూజా। ఓం గణపతయే నమః ఇతి మూలమన్త్రః, తతో హృదయాదిధ్యానపఞ్చపూజా॥౯॥

గణపతి గాయత్రీ

ఏకదన్తాయ విద్మహే వక్రతుణ్డాయ ధీమహి। తన్నో దన్తిః ప్రచోదయాత్॥౧౦॥

తతస్తద్గాయత్రీ—ఏకదన్తాయేతి॥౧౦॥

గణపతిధ్యానమ్

ఏకదన్తం చతుర్హస్తం పాశమఙ్కుశధారిణమ్।

అభయం వరదం హస్తైర్బిభ్రాణం మూషకధ్వజమ్॥౧౧॥

రక్తలమ్బోదరం శూర్పసుకర్ణం రక్తవాససమ్।

రక్తగన్ధానులిప్తాఙ్గం రక్తపుష్పైః సుపూజితమ్ ॥౧౨॥

భక్తానుకమ్పినం దేవం జగత్కారణమచ్యుతమ్ ।
ఆవిర్భూతం చ సృష్ట్యాదౌ ప్రకృతేః పురుషాత్ పరమ్ ॥౧౩॥

ఏవం ధ్యాయతి యో నిత్యం స యోగీ యోగినాం వరః ॥౧౪॥

ధ్యానం తు—ఏకదన్తమితి ॥౧౧–౧౨॥ ప్రాణ్యదృష్టవశాదేవం ఆవిర్భూతం చ । మాయేశ్వరకలనాతః పరం విలక్షణమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏవం ధ్యానతః ఏవమితి । సవిశేషగణపతిధ్యానయోగినాం నిర్విశేషగణపతిధ్యాయీ వరో భవతి ॥౧౪॥

గణపతిమాలామన్త్రః

నమో వ్రాతపతయే నమో గణపతయే నమః ప్రమథపతయే నమస్తేఽస్తు లమ్బోదరాయైకదన్తాయ విఘ్నవినాశినే శివసుతాయ వరదమూర్తయే నమోనమః ॥౧౫॥

గణపతిమాలామన్త్రమాహ—నమ ఇతి । నమః బ్రహ్మాదిదేవతానాం వ్రాతపతయే మనుష్యాణాం గణపతయే నమః । ఏవం గణపతిమన్త్రగాయత్రీమాలామన్త్రపురశ్చరణాం యథావద్యః కరోతి తస్య చిత్తశుద్ధిర్జాయతే, తతోఽయం గణేశవిద్యావిచారప్రాదుర్భూతజ్ఞానవిజ్ఞానసమ్యగ్జ్ఞానసమకాలప్రాప్యకైవల్యభాగ్భవతీతి ప్రకరణార్థః ॥౧౫॥

విద్యాపఠనఫలమ్

ఏతదథర్వశిరో యోఽధీతే స బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే । స సర్వతః సుఖమేధతే । స సర్వవిఘ్నైర్న బాధ్యతే । స పఞ్చమహాపాతకోపపాతకాత్ ప్రముచ్యతే । సాయమధీయానో దివసకృతం పాపం నాశయతి । ప్రాతరధీయానో రాత్రికృతం పాపం నాశయతి । సాయంప్రాతః ప్రయుఞ్జానోఽపాపో భవతి । ధర్మార్థకామమోక్షం చ విన్దతి ॥౧౬॥

విద్యాపఠనవేదనఫలమాహ—ఏతదితి। అర్థానుసన్ధానపురస్సరం ఏతదథర్వశిరో యోఽధీతే స బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే బ్రహ్మీభూతో భవతి। స సర్వతః సుఖమేధతే అఖణ్డానన్దమేతి। స సర్వవిఘ్నైర్న బాధ్యతే నిర్విఘ్నతయా స్వపదం యాతి।
పఞ్చమహాపాతకఘ్నమిదమేవేత్యాహ—స ఇతి। కాలత్రయాధ్యయనఫలం సర్వపాపనిరసనపూర్వకం పురుషార్థచతుష్టయప్రదమిత్యాహ—సాయమిత్యాదినా॥౧౬-౧౭॥

విద్యాసంప్రదాననియమః

ఇదమథర్వశీర్షమశిష్యాయ న దేయమ్। యో యది మోహాద్దాస్యతి స పాపీయాన్ భవతి॥౧౭॥

కామ్యప్రయోగాః

సహస్రావర్తనాద్యం యం కామమధీతే తం తమనేన సాధయేత్। అనేన గణపతిమభిషిఞ్చతి స వాగ్మీ భవతి। చతుర్థ్యామనశ్నన్ జపతి స విద్యావాన్ భవతి। ఇత్యథర్వణవాక్యం బ్రహ్మాద్యాచరణం విద్యాన్న బిభేతి కదాచనేతి। యో దూర్వాఙ్కురైర్యజతి స వైశ్రవణోపమో భవతి। యో లాజైర్యజతి స యశోవాన్ భవతి స మేధావాన్ భవతి। యో మోదకసహస్రేణ యజతి స వాఞ్ఛితఫలమవాప్నోతి। యః సాజ్యసమిద్భిర్యజతి స సర్వం లభతే స సర్వం లభతే। అష్టౌ బ్రాహ్మణాన్ సమ్యగ్గ్రాహయిత్వా సూర్యవర్చస్వీ భవతి। సూర్యగ్రహణే మహానద్యాం ప్రతిమాసంనిధౌ వా జప్త్వా స సిద్ధమన్త్రో భవతి। మహావిఘ్నాత్ ప్రముచ్యతే। మహాదోషాత్ ప్రముచ్యతే॥౧౮॥

యదనధికారిణే న దేయం తత్ సర్వకామార్థదమిత్యాహ—సహస్రేతి। అనేన అనయోపనిషదా వాగ్మీ భవతి వాచాలకో భవతి।
దేహపాతపర్యన్తాభ్యాసాన్నిర్భయబ్రహ్మభావమేతి। ధనార్థీ యో దూర్వాఙ్కురైః యజతి స వైశ్రవణోపమో భవతి। యశోమేధాఽర్థీ యో లాజైర్యజతి స యశోవాన్ భవతి॥౧౮॥

విద్యావేదనఫలమ్

స సర్వవిద్భవతి స సర్వవిద్భవతి య ఏవం వేదేత్యుపనిషత్॥ ౧౯॥

బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయ స్వాశ్రమాచారసంపన్నో భూత్వాఽర్థానుసన్ధానతయా గణేశోపనిషదం సదాఽనుసందధాతి మునిః, యద్గణపతివిద్యానిష్పన్నం గణపతిత్వం సర్వాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రమితి య ఏవం వేద స స్వాతిరేకేణ సర్వాసంభవం జానాతీతి స సర్వవిద్భవతి బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛదోః గణపత్యుపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౧౯॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।
గణేశోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా స్వాత్మగోచరా।
గణేశవివృతిగ్రన్థః సప్తాశీతిరితీరితః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ఏకోననవతిసఙ్ఖ్యాపూరకం గణపత్యుపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

జాబాల్యుపనిషత్

ఆప్యాయన్తు—ఇతి శాన్తిః

ఈశ్వరోపాసనం పరమతత్త్వజ్ఞానసాధనమ్

అథ హైనం భగవన్తం జాబాలిం పైప్పలాదిః పప్రచ్ఛ భగవన్ మే బ్రూహి పరమతత్త్వరహస్యమ్॥౧॥

కిం తత్త్వం కో జీవః కః పశుః క ఈశః కో మోక్షోపాయ ఇతి॥౨॥

స తం హోవాచ సాధు పృష్టం సర్వం నివేదయామి యదాజ్ఞాతమితి ॥౩॥

పునః స తమువాచ కుతస్త్వయా జ్ఞాతమితి ॥౪॥

పునః స తమువాచ షడాననాదితి ॥౫॥

పునః స తమువాచ తేనాథ కుతో జ్ఞాతమితి ॥౬॥

పునః స తమువాచ తేనేశానాదితి ॥౭॥

పునః స తమువాచ కథం తస్మాత్తేన జ్ఞాతమితి ॥౮॥

జాబాల్యుపనిషద్వేద్యపరతత్త్వస్వరూపకమ్ ।

పారమైశ్వర్యవిభవరామచన్ద్రపదం భజే ॥

ఇహ ఖలు సామవేదప్రవిభక్తేయం జాబాల్యుపనిషత్ జ్ఞానసాధనభస్మధారణవిధిప్రకటనవ్యగ్రా పరాపరతత్త్వపర్యవసన్నా విజయతే । అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే । పైప్పలాదిజాబాలిప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా । ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి । పప్రచ్ఛ కిమిత్యత్ర—భగవన్నితి ॥౧॥ పైప్పలాదినా పృష్టో జాబాలిః నిరుత్తరేణ తూష్ణీమాస । "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇతి శ్రుతిసిద్ధపరమతత్త్వరహస్యబ్రహ్మణో నిష్ప్రతియోగికాద్వైతత్వేన నిరుత్తరమహామౌనరూపత్వాత్ బ్రహ్మ తథావిధమిత్యవగమ్య తదవగత్యుపాయతయా ప్రశ్నాన్తరం పృచ్ఛతి—కిం ఇతి ॥౨॥ ప్రశ్నోత్తరమాహ—స తం హోవాచేతి । కిమితి—సాధ్వితి । త్వయా సాధు పృష్టం తత్ సర్వం నివేదయామీతి । ఏవం త్వయా యదాజ్ఞాతమితి ॥౩॥ నిర్విశేషబ్రహ్మణః స్వభేదేన జ్ఞాతుమశక్యమితి ప్రకటనాయావచనేన పునః స తమువాచ ॥౪-౧౦॥

పశుపశుపతితత్త్వనివేదనమ్

పునః స తమువాచ తదుపాసనాదితి ॥౯॥

పునః స తమువాచ భగవన్ కృపయా మే సరహస్యం సర్వం నివేదయేతి ॥౧౦॥

స తేన పృష్టః సర్వం నివేదయామాస తత్త్వమ్। పశుపతిరహంకారావిష్టః సంసారీ జీవః। స ఏవ పశుః। సర్వజ్ఞః పఞ్చకృత్యసంపన్నః సర్వేశ్వర ఈశః పశుపతిః ॥౧౧॥

కే పశవ ఇతి పునః స తమువాచ ॥౧౨॥

జీవాః పశవ ఉక్తాః। తత్పతిత్వాత్ పశుపతిః ॥౧౩॥

స పునస్తం హోవాచ కథం జీవాః పశవ ఇతి। కథం తత్పతిరితి ॥౧౪॥

స తమువాచ యథా తృణాశినో వివేకహీనాః పరప్రేష్యాః కృష్యాదికర్మసు నియుక్తాః సకలదుఃఖసహాః స్వస్వామిబధ్యమానా గవాదయః పశవః। యథా తత్స్వామిన ఇవ సర్వజ్ఞ ఈశః పశుపతిః ॥౧౫॥

సోఽయం జాబాలిః తేన పైప్పలాదినా పృష్టః సన్ యద్వక్తవ్యం తత్త్వం తత్ సర్వం నివేదయామాస। కిమితి నివేదయామాసేత్యత ఆహ—పశుపతిరితి। స్వాజ్ఞానపాశేన బధ్యన్త ఇతి పశవః, తేషాం పతిః స్వామీ పశుపతిః పరమేశ్వరః నిరావృతాజడక్రియాజ్ఞానేచ్ఛాసంపన్నోఽపి స్వాజ్ఞవికల్పితాహంకారావిష్ట ఇవావిష్టో యః సంసారీ జీవ ఇతి విఖ్యాతః। స ఏవ హి పశురుచ్యతే। ఈశస్యైవ జీవవద్భానాత్ శివజీవయోరభేదః సిద్ధ ఇత్యత్ర—“జీవః శివః శివో జీవః స జీవః కేవలః శివః" ఇతి, "తత్త్వమసి" "అహం బ్రహ్మాస్మి", ఇత్యాదిశ్రుతేః, "కారణం కార్యముత్పాద్య కార్యతామివ గచ్ఛతి" ఇతి వార్తికకారోక్తేశ్చ। వస్తుతోఽయమీశః స్వాతిరేకేణ న హి సర్వమస్తీతి జానాతీతి సర్వజ్ఞః "యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్" ఇతి శ్రుతేః। స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితపఞ్చబ్రహ్మాత్మనా సృష్ట్యాదిపఞ్చకృత్యసమ్పన్నః సర్వశ్చాసావీశ్వర ఇతి సర్వేశ్వరః పరమార్థదృష్ట్యా

స్వావశేషేణావస్థాతుం య ఈష్టే స ఈశ ఏవ పశుపతిః పరమాత్మేత్యర్థః ॥౧౧॥ పునః పృచ్ఛతి—కే పశవ ఇతి ॥౧౨-౧౪॥పశూనాం లక్షణమాహ—యథేతి ॥౧౯-౧౭॥

విభూతిధారణస్య జ్ఞానోపాయత్వమ్

తజ్జ్ఞానం కేనోపాయేన జాయతే ॥౧౬॥

పునః స తమువాచ విభూతిధారణాదేవ ॥౧౭॥

శాంభవవ్రతమ్

తత్ప్రకారః కథమితి । కుత్రకుత్ర ధార్యమ్ ॥౧౮॥

పునః స తమువాచ సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైర్భస్మ సంగృహ్యాగ్నిరితి భస్మేత్యనేనాభిమన్త్ర్య మానస్తోక ఇతి సముద్ధృత్య జలేన సంసృజ్య త్ర్యాయుషమితి శిరోలలాటవక్షఃస్కన్ధేష్వితి తిసృభిత్ర్యాయుషైస్త్ర్యమ్బకైస్తిస్రో రేఖాః ప్రకుర్వీత । వ్రతమేతచ్ఛామ్భవం సర్వేషు వేదేషు వేదవాదిభిరుక్తం భవతి । తత్ సమాచరేన్ముముక్షుర్న పునర్భవాయ ॥౧౯॥

సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః ఇత్యాది కాలాగ్నిరుద్రోపనిషది వ్యాఖ్యాతమ్ ॥౧౯-౨౨॥

త్రిపుణ్డ్రధారణప్రమాణమ్

అథ సనత్కుమారః ప్రమాణం పృచ్ఛతి త్రిపుణ్డ్రధారణస్య । త్రిధా రేఖా ఆలలాటాదాచక్షుషోరాభ్రువోర్మధ్యతశ్చ ॥౨౦॥

రేఖాత్రయే భావనావిశేషః

యాఽస్య ప్రథమా రేఖా సా గార్హపత్యశ్చాకారో రజో భూర్లోకః స్వాత్మా క్రియాశక్తిః ఋగ్వేదః ప్రాతఃసవనం ప్రజాపతిర్దేవో దేవతేతి। యాస్య ద్వితీయా రేఖా సా దక్షిణాగ్నిరుకారః సత్త్వమన్తరిక్షమన్తరాత్మా చేచ్ఛాశక్తిర్యజుర్వేదో మాధ్యన్దినం సవనం విష్ణుర్దేవో దేవతేతి। యాఽస్య తృతీయా రేఖా సాఽఽహవనీయో మకారస్తమో ద్యౌర్లోకః పరమాత్మా జ్ఞానశక్తిః సామవేదస్తృతీయసవనం మహాదేవో దేవతేతి ॥౨౧॥

భస్మధారణఫలమ్

త్రిపుణ్డ్రం భస్మనా కరోతి యో విద్వాన్ బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో యతిర్వా స మహాపాతకోపపాతకేభ్యః పూతో భవతి। స సర్వాన్ వేదానధీతో భవతి। స సర్వాన్ దేవాన్ ధ్యాతో భవతి। స సర్వేషు తీర్థేషు స్నాతో భవతి। స సకలరుద్రమన్త్రజాపీ భవతి। న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే॥ఇతి ॥౨౨॥

ఓం సత్యమిత్యుపనిషత్ ॥౨౩॥

ఆదౌ యదవచనేనోక్తవాన్ తదోఙ్కారాగ్రవిద్యోతమానం, “తుర్యోఙ్కారాప్రవిద్యోతమానం తుర్యతుర్యం” ఇతి శ్రుతేః।
యజ్ఞాగ్రజ్ఞాగ్రదాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తచతుష్పఞ్చదశవికల్పాసంభవప్రబోధసిద్ధతుర్యతుర్యస్వరూపం తదేవ సత్యం స్వాజ్ఞాదిదృష్టిమోహే సత్యసతి నిష్ప్రతియోగికసన్మాత్రమిత్యర్థః, “పశ్యతేహాపి సన్మాత్రమసదన్యత్” ఇతి శ్రుతేః మత్తః పరతరం నాన్యత్ కించిదస్తి ధనఞ్జయ" ఇతి స్మృతేశ్చ। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దో జాబాల్యుపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥౨౩॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

జాబాల్యుపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా శివగోచరా।

జాబాల్యుపనిషద్వ్యాఖ్యా చత్వారింశదితీరితా॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే చతురుత్తరశతసఙ్ఖ్యాపూరకం

జాబాల్యుపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

దక్షిణామూర్త్యుపనిషత్

సహ నావవతు ఇతి శాన్తిః

శివతత్త్వజ్ఞానేన చిరజీవిత్వప్రాప్తిః

బ్రహ్మావర్తే మహాభాణ్డీరవటమూలే మహాసత్రాయ సమేతా మహర్షయః శౌనకాదయస్తే హ సమిత్పాణయస్తత్త్వజిజ్ఞాసవో మార్కణ్డేయం చిరంజీవినముపసమేత్య పప్రచ్ఛుః కేన త్వం చిరం జీవసి కేన వాऽऽనన్దమనుభవసీతి॥౧॥

పరమరహస్యశివతత్త్వజ్ఞానేనేతి స హోవాచ॥౨॥

యన్మౌనవ్యాఖ్యయా మౌనిపటలం క్షణమాత్రతః।
మహామౌనపదం యాతి స హి మే పరమా గతిః॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం దక్షిణామూర్త్యుపనిషత్ ససాధనపరమరహస్యశివతత్త్వం ప్రకాశయన్తీ విజృమ్భతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। శౌనకాదిమహర్షిపటలమార్కణ్డేయప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆదావాఖ్యాయికామవతారయతి—బ్రహ్మావర్త ఇత్యాదినా। పప్రచ్ఛుః కిమితి? కేనేతి॥౧॥ ఏవం పృష్టో మునిరాహ—పరమరహస్యశివతత్త్వజ్ఞానేనేతి। అనధికారిషు గోపనీయత్వాత్ పరమరహస్యం యత్తత్త్వం యద్యాథాత్మ్యం స్వాతిరిక్తాశివావిద్యాపదతత్కార్యజాతాపహ్నవసిద్ధమితి జ్ఞాయతే తత్ పరమరహస్యశివతత్త్వజ్ఞానం తేనైవాహం చిరం జీవన్ స్వానన్దమనుభవామీత్యర్థః॥౨॥

శివతత్త్వజ్ఞానే ప్రశ్నాః

కిం తత్ పరమరహస్యశివతత్త్వజ్ఞానమ్। తత్ర కో దేవః। కే మన్త్రాః। కా నిష్ఠా। కిం తజ్జ్ఞానసాధనమ్। కః పరికరః। కో బలిః। కః కాలః। కిం తత్స్థానమితి॥౩॥

పునస్తే తం పృచ్ఛన్తీత్యాహ—కిం తదితి॥౩॥

పరమశివతత్త్వజ్ఞానస్వరూపమ్

స హోవాచ। యేన దక్షిణాముఖః శివోఽపరోక్షీకృతో భవతి తత్ పరమరహస్యశివతత్త్వజ్ఞానమ్॥౪॥

నవవిధప్రశ్నోత్తరం క్రమేణ య ఆచార్యపదం గతో మార్కణ్డేయః స హోవాచ। ఆద్యం ప్రశ్నమపాకరోతి—యేనేతి।

శివో గురుః శివో వేదః శివో దేయః శివః ప్రభుః।

శివోఽస్మ్యహం శివః సర్వం శివాదన్యన్న కిఞ్చన॥

ఇతి శ్రుతిసిద్ధప్రబోధేన యేన। స్వదృష్టిపథం ప్రవిష్టానాం మోక్షార్థినాం కేవలమౌనవ్యాఖ్యానతో నిష్పన్ననిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రజ్ఞానసమకాలప్రాదుర్భూతస్వమాత్రావస్థానలక్షణవికళేబరకైవల్యదక్షిణా దేయేతి యస్తద్వితరణాభిముఖో భవతి సోఽయ దక్షిణాముఖః పరమాత్మా యేన స్వోపదిష్టనిర్విశేషజ్ఞానేన స్వావశేషధియా అపరోక్షీకృతో భవతి తద్ధి తజ్జ్ఞానమిత్యర్థః॥౪॥

జ్ఞేయదేవస్వరూపమ్

యః సర్వోపరమే కాలే సర్వానాత్మన్యుపసంహృత్య స్వాత్మానన్దసుఖే మోదతే ప్రకాశతే వా స దేవః॥౫॥

ద్వితీయప్రశ్నోత్తరమాహ—య ఇతి। స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితం సర్వం స్వజ్ఞానసమకాలముపరమమపహ్నవం గచ్ఛతీతి సర్వోపరమః తస్మిన్ సర్వోపరమే కాలే స్వాజ్ఞవికల్పితస్వావిద్యాపదతత్కార్యరూపాన్ సర్వాన్ స్వాత్మని స్వమాత్రం ఉపసంహృత్య స్వాత్మానన్దసుఖే సచ్చిదానన్దాకాశే స్వమాత్రతయా మోదతే ప్రకాశత ఇతి వా స దేవ ఇతి॥౫॥

చతుర్వింశాక్షరమనుః

అత్రైతే మన్త్రరహస్యశ్లోకా భవన్తి—అస్య శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిమన్త్రస్య బ్రహ్మా ఋషిః। గాయత్రీ ఛన్దః। దేవతా దక్షిణాఽఽస్యః। మన్త్రేణాఙ్గన్యాసః॥౬॥

ఓం ఆదౌ నమ ఉచ్చార్య తతో భగవతే పదమ్।
దక్షిణేతి పదం పశ్చాన్మూర్తయే పదముద్ధరేత్॥౭॥

అస్మచ్ఛబ్దం చతుర్థ్యన్తం మేధాం ప్రజ్ఞాం పదం వదేత్।
ప్రముచ్చార్య తతో వాయుబీజం చ్ఛం చ తతః పఠేత్॥
అగ్నిజాయాం తతస్త్వేష చతుర్వింశాక్షరో మనుః॥౭॥

స్ఫటికరజతవర్ణం మౌక్తికీమక్షమాలా-
మమృతకలశవిద్యాం జ్ఞానముద్రాం కరాగ్రే।
దధతమురగకక్ష్యం చన్ద్రచూడం త్రినేత్రం
విధృతవివిధభూషం దక్షిణామూర్తిమీడే॥౮॥

తృతీయప్రశ్నాపకరణాయ ప్రజ్ఞామేధావిజ్ఞానప్రదమన్త్రానుదాహరతి—అత్రేతి। మాయాగర్భితప్రణవాభ్యాం బీజాదికం మన్త్రపఞ్చకసాధారణమ్। మన్త్రేణాఙ్గన్యాసః॥౬॥ మన్త్రోద్ధారః ఓమితి। మనుః—ఓం నమో భగవతే దక్షిణామూర్తయే మహ్యం మేఘాం ప్రజ్ఞాం ప్రయచ్ఛ స్వాహేతి॥౭-౮॥

నవాక్షరమనుః

మన్త్రేణ న్యాసః—

ఆదౌ వేదాదిముచ్చార్య స్వరాద్యం సవిసర్గకమ్।
పఞ్చార్ణం తత ఉద్ధృత్య అతరం సవిసర్గకమ్।
అన్తే సముద్ధరేత్తారం మనురేష నవాక్షరః॥౯॥

ముద్రాం భద్రార్థదాత్రీం సపరశుహరిణం బాహుభిర్బాహుమేకం
జాన్వాసక్తం దధానో భుజగబిలసమాబద్ధకక్ష్యో వటాధః।
ఆసీనశ్చన్ద్రఖణ్డప్రతిఘటితజటాక్షీరగౌరస్త్రినేత్రో
దద్యాదాద్యః శుకాద్యైర్మునిభిరభివృతో భావశుద్ధిం భవో నః॥౧౦॥

నవాక్షరమన్త్రముద్ధరతి—ఆదావితి। ఓం దక్షిణామూర్తిరతరోం ఇతి నవాక్షరమనుః॥౯-౧౦॥

అష్టాదశాక్షరమనుః

మన్త్రేణ న్యాసః—

తారం బ్లూం నమ ఉచ్చార్య మాయాం వాగ్భవమేవ చ।

దక్షిణాపదముచ్చార్య తతః స్యాన్మూర్తయే పదమ్॥౧౧॥

జ్ఞానం దేహి పదం పశ్చాద్వహ్నిజాయాం తతో న్యసేత్।
మనురష్టాదశార్ణోఽయం సర్వమన్త్రేషు గోపితః॥౧౨॥

భస్మవ్యాపాణ్డురాఙ్గః శశిశకలధరో జ్ఞానముద్రాక్షమాలా-
వీణాపుస్తైర్విరాజత్కరకమలధరో యోగపట్టాభిరామః।
వ్యాఖ్యాపీఠే నిషణ్ణో మునివరనికరైః సేవ్యమానః ప్రసన్నః
సవ్యాలః కృత్తివాసాః సతతమవతు నో దక్షిణామూర్తిరీశః॥౧౩॥

ఓం బ్లూం నమో హ్రీం ఐం దక్షిణామూర్తయే జ్ఞానం దేహి స్వాహా ఇత్యష్టాదశాక్షరమనుః॥౧౧-౧౩॥

ద్వాదశాక్షరమనుః

మన్త్రేణ న్యాసః—

తారం పరాం రమాబీజం వదేత్ సామ్బశివాయ చ।
తుభ్యం చానలజాయాం తు మనుర్ద్వాదశవర్ణకః॥౧౪॥

వీణాం కరైః పుస్తకమక్షమాలాం విభ్రాణమభ్రాభగలం వరాఢ్యమ్।
ఫణీన్ద్రకక్ష్యం మునిభిః శుకాద్యైః సేవ్యం వటాధః కృతనీడమీడే॥౧౫॥

ఓం హ్రీం శ్రీం సామ్బశివాయ తుభ్యం స్వాహా ఇతి ద్వాదశాక్షరమనుః॥౧౪-౧౫॥

ఆనుష్టుభో మన్త్రరాజః

విష్ణూ ఋషిరనుష్టుప్ ఛన్దః। దేవతా దక్షిణాఽఽస్యః। మన్త్రేణ న్యాసః।

తారం నమో భగవతే తుభ్యం వటపదం తతః।
మూలేతి పదముచ్చార్య వాసినే పదముద్ధరేత్॥౧౬॥

వాగీశాయ పదం పశ్చాన్మహాజ్ఞానపదం తతః।
దాయినే పదముచ్చార్య మాయినే నమ ఉద్ధరేత్॥౧౭॥

ఆనుష్టుభో మన్త్రరాజః సర్వమన్త్రోత్తమోత్తమః॥౧౮॥

ముద్రాపుస్తకవహ్నినాగవిలసద్బాహుం ప్రసన్నాననం
ముక్తాహారవిభూషణం శశికలాభాస్వత్కిరీటోజ్జ్వలమ్।
అజ్ఞానాపహమాదిమాదిమగిరామర్థం భవానీపతిం
న్యగ్రోధాన్తనివాసినం పరగురుం ధ్యాయామ్యభీష్టాప్తయే॥౧౯॥

ఓం నమో భగవతే తుభ్యం వటమూలనివాసినే। వాగీశాయ మహాజ్ఞానదాయినే మాయినే నమః॥ఇతి॥౧౬-౧౯॥

నిష్ఠాఽఽదీనాం నిరూపణమ్

సోఽహమితి యావదాస్థితిః సా నిష్ఠా భవతి॥౨౦॥

తదభేదేన మన్త్రామ్రేడనం జ్ఞానసాధనమ్॥౨౧॥

చిత్తే తదేకతానతా పరికరః ॥౨౨॥

అఙ్గచేష్టార్పణం బలిః ॥౨౩॥

త్రీణి ధామాని కాలః ॥౨౪॥

ద్వాదశాన్తపదం స్థానమితి ॥౨౫॥

చతుర్థప్రశ్నోత్తరం ప్రకటయతి—సోఽహమితి। యః స్వాతిరిక్తకలనాఽపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మమాత్రతయాఽవశిష్యతే సోఽహం స్వమాత్రమితి యావదాస్థితిః శరీరపాతావధివర్తనం సైవ హి బ్రహ్మనిష్ఠా భవతి ॥౨౦॥ పఞ్చమప్రశ్నమాపూరయతి—తదభేదేనేతి। మన్తారం త్రాయత ఇతి మన్త్రః ప్రత్యక్పరచిదైక్యార్థమన్త్రప్రతిపాద్యా దేవతా సైవాహమస్మీతి తదభేదేన మన్త్రదేవతాఽఽత్మాభేదేన మన్వామ్రేడనం ఆవర్తనం తజ్జ్ఞానసాధనమ్ ॥౨౧॥ షష్ఠప్రశ్నోత్తరమాచష్టే—చిత్తే తదేకతానతా పరికర ఇతి। చిత్తే తదేకతానతా మన్త్రైకశరణత్వం పరికర ఉపకరణమిత్యర్థః ॥౨౨॥ సప్తమప్రశ్నోత్తరమాహ అఙ్గచేష్టార్పణం బలిరితి। హస్తపాదచలనాదికం సపర్యా భవతి ॥౨౩॥ అష్టమప్రశ్నోత్తరమాహ—త్రీణి ధామాని కాల ఇతి। స్వావిద్యాపదస్థూలసూక్ష్మబీజరూపాణి త్రీణి ధామాని కాలః స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చకలనానిర్వాహకత్వాత్ కాలో గుణసామ్యమిత్యర్థః ॥౨౪॥ నవమప్రశ్నం విశదయతి—ద్వాదశాన్తపదం స్థానమితి। ద్వాదశాన్తశబ్దేన హృదయం సహస్రారం వోచ్యతే, ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మన ఉపలబ్ధిస్థానత్వాత్ ॥౨౫॥

శివతత్త్వజ్ఞానోదయాదినిరూపణమ్

తే హ పునః శ్రద్ధధానాస్తం ప్రత్యూచుః—కథం వాఽస్యోదయః। కిం స్వరూపమ్। కో వాఽస్యోపాసక ఇతి ॥౨౬॥

స హోవాచ—

వైరాగ్యతైలసంపూర్ణే భక్తివర్తిసమన్వితే।
ప్రబోధపూర్ణపాత్రే తు జ్ఞప్తిదీపం విలోకయేత్॥౨౭॥

మోహాన్ధకారే నిఃసారే ఉదేతి స్వయమేవ హి।
వైరాగ్యమరణిం కృత్వా జ్ఞానం కృత్వా తు చిత్రగుమ్॥౨౮॥

గాఢతామిస్రసంశాన్త్యై గూఢమర్థం నివేదయేత్।
మోహభానుజసంక్రాన్తం వివేకాఖ్యం మృకణ్డుజమ్॥౨౯॥

తత్త్వావిచారపాశేన బద్ధద్వైతభయాతురమ్।
ఉజ్జీవయన్నిజానన్దే స్వస్వరూపేణ సంస్థితః॥౩౦॥

శేముషీ దక్షిణా ప్రోక్తా సా యస్యాభీక్షణే ముఖమ్।
దక్షిణాభిముఖః ప్రోక్తః శివోఽసౌ బ్రహ్మవాదిభిః॥౩౧॥

సర్గాదికాలే భగవాన్ విరిఞ్చిరుపాస్యైనం సర్గసామర్థ్యమాప్య।
తుతోష చిత్తే వాఞ్ఛితార్థాంశ్చ లబ్ధ్వా సోఽస్యోపాసకో భవతి॥౩౨॥

స్వప్రశ్నోత్తరహర్షితా మునయః పునః పృచ్ఛన్తీత్యాహ —త ఇతి। ప్రత్యూచుః కిమితి? కథమితి॥౨౬॥ క్రమేణ ప్రశ్నత్రయమపాకరోతి—స హోవాచేతి। తత్ర కథం వాఽస్యోదయ ఇత్యాద్యప్రశ్నోత్తరమాహ—వైరాగ్యేతి। తైలవర్తిపాత్రస్థానీయవైరాగ్యభక్తిప్రబోధతో జ్ఞప్తితయా దీప్యత ఇతి జ్ఞప్తిదీపం ప్రత్యఞ్చమాత్మానం స్వాత్మధియా విలోకయేత్॥౨౭॥ ఏవం విలోకనతః కిం స్యాదిత్యత్ర స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితమోహాన్ధకారే స్వాజ్ఞదృష్ట్యా నిస్సారే సత్యసతి పరమార్థదృష్ట్యా స్వయమేవ సదోదేతి। హిశబ్దా నిస్సంశయార్థః స్వాజ్ఞానగాఢాన్ధకారే సతి

తదవలోకనం కుత ఇత్యత్రాహ—వైరాగ్యమితి। వైరాగ్యభక్తీ పూర్వోత్తరారణీ కృత్వా, యత్ర మన్థానకాష్ఠే చిత్రోఽగ్నిగూఢతయా వర్తతే తం చిత్రగుం మన్థానశబ్దం తత్సాధనీయం జ్ఞానం కృత్వా॥౨౮॥ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తగాఢతామిస్రసంశాన్త్యై సమ్యఙ్మథనం కృత్వా మథనావిర్భూతదారుగూఢాగ్నివత్ గూఢమర్థం వైరాగ్యజ్ఞానమథనప్రాదుర్భూతం స్వాజ్ఞానతత్కార్యాసంభవప్రబోధసిద్ధం నివేదయేత్ అవలోకయేత్ జానీయాదిత్యర్థః॥ కిం స్వరూపమితి ప్రశ్నోత్తరమాహ—మోహేతి। స్వాజ్ఞానమృత్యువక్త్రం ప్రవిష్టం మృకణ్డుతనయం స్వజ్ఞానేనోజ్జీవయన్ తదాత్మతయాఽవస్థితో భవతీతి శ్రుతేర్వచః॥౨౯-౩౦॥ కింవిశేషణవిశిష్టః పరమాత్మేత్యత్రాహ—శేముషీతి। శేముషీ తత్త్వజ్ఞానరూపిణీ బ్రహ్మమాత్రప్రకాశనదక్షేతి దక్షిణా ప్రోక్తా సైవ అస్య పరమాత్మన అభితః ఈక్షణే సాక్షాత్కరణే ముఖం ద్వారం భవతి సోఽసౌ శివో బ్రహ్మవాదిభిః దక్షిణాభిముఖః ఇతి ప్రోక్తః ప్రతిపాదిత ఇత్యర్థః, జ్ఞానైకగమ్యత్వాత్, “నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః॥౩౧॥ కో వాఽస్యోపాసక ఇతి ప్రశ్నోత్తరమాహ—సర్గాదికాల ఇతి॥౩౨॥

అధ్యయనవేదనఫలమ్

య ఇమాం పరమరహస్యశివతత్త్వవిద్యామధీతే స సర్వపాపేభ్యో ముక్తో భవతి। య ఏవం వేద స కైవల్యమనుభవతీత్యుపనిషత్॥33॥

విద్యాఽఽన్తరాళికముఖ్యఫలప్రకటనపూర్వకముపసంహరతి—య ఇతి। యథావత్ య ఏవం వేద। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః దక్షిణామూర్త్యుపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥33॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

దక్షిణామూర్త్యుపనిషద్వ్యాఖ్యేయం లిఖితా లఘు।

ప్రకృతోపనిషద్వ్యాఖ్యాసఙ్ఖ్యా నవతిసంయుతా॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే ఏకోనపఞ్చాశత్సఙ్ఖ్యాపూరకం దక్షిణామూర్త్యుపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

పఞ్చబ్రహ్మోపనిషత్

సహ నావవతు—ఇతి శాన్తిః

పఞ్చబ్రహ్మణామాదౌ జనిః

అథ పైప్పలాదో భగవన్ భో కిమాదౌ కిం జాతమితి సద్యో జాతమితి। కిం భగవ ఇతి। అఘోర ఇతి। కిం భగవ ఇతి। వామదేవ ఇతి। కిం వా పునరిమే భగవ ఇతి। తత్పురుష ఇతి। కిం వా పునరిమే భగవ ఇతి। సర్వేషాం దివ్యానాం ప్రేరయితా ఈశాన ఇతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య సర్వేషాం దేవయోనినామ్॥౧॥

బ్రహ్మాదిపఞ్చబ్రహ్మాణో యత్ర విశ్రాన్తిమాప్నుయుః।

తదఖణ్డసుఖాకారం రామచన్ద్రపదం భజే॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం పఞ్చబ్రహ్మోపనిషత్ పఞ్చబ్రహ్మతత్కార్యప్రపఞ్చప్రకటనవ్యగ్రా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజృమ్భతే। అస్యాః సంక్షేపతో వివరణమారభ్యతే। శాకలపైప్పలాదప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। కిం జాతమితి శాకలేన పృష్టః సన్ సద్యోజాతమితి ఉవాచ। సర్వేషాం దివి భవానాం దివ్యానాం దేవానామపి అన్తర్యామితయా ప్రేరయితా ఈశానః సర్వేశ్వరత్వాత్। భూతాదికాలత్రయస్యాప్యయమేవేశాన ఇత్యాహ—ఈశాన ఇతి॥౧॥

తేషాం వర్ణాదివిషయకః ప్రశ్నః

కతి వర్ణాః। కతి భేదాః। కతి శక్తయః। యత్ సర్వం తద్గుహ్యమ్॥౨॥

రక్తాదివర్ణభేదం క్రియాఽఽదిశక్తిభేదం చ పృచ్ఛతి—కతి వర్ణా ఇతి। పఞ్చబ్రహ్మతద్విద్యాయా అనధికారిణో గోపనీయత్వం గుహ్యత్వమ్॥౨-3॥

మహేశోపదిష్టం తద్రహస్యమ్

తస్మై నమో మహాదేవాయ మహారుద్రాయ ॥౩॥

ప్రోవాచ తస్మై భగవాన్ మహేశః ॥౪॥

పఞ్చబ్రహ్మవిద్యా కస్మై కేనోక్తేత్యత్ర ప్రోవాచ తస్మై పైప్పలాదాయ భగవాన్ మహేశ ఇతి శ్రుతేర్వచః ॥౪॥

సద్యోజాతస్వరూపమ్

గోప్యాద్గోప్యతరం లోకే యద్యస్తి శృణు శాకల।
సద్యోజాతం మహీ పూషా రమా బ్రహ్మ త్రివృత్ స్వరః ॥౫॥

ఋగ్వేదో గార్హపత్యం చ మన్త్రాః సప్త స్వరాస్తథా।
వర్ణం పీతం క్రియా శక్తిః సర్వాభీష్టఫలప్రదమ్ ॥౬॥

పైప్పలాదః శ్రోతారం శాకలమభిముఖీకృత్య సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మయత్తాం ప్రపఞ్చయతి—గోప్యాదితి। కిం తత్ గోప్యాద్గోప్యమిత్యత్ర సద్యోజాతం సదాశివపూర్వముఖం మహీ పూషా రమా బ్రహ్మ త్రివృత్ విశ్వవిరాడోతృచైతన్యమ్ ॥౫॥ అకారాదిస్వరః। పఞ్చాక్షరాదయో మన్త్రాః సరిగమేతి సప్తస్వరాః ॥౬॥

అఘోరస్వరూపమ్

అఘోరం సలిలం చన్ద్రం గౌరీ వేదద్వితీయకమ్।

నీరదాభం స్వరం సాన్ద్రం దక్షిణాగ్నిరుదాహృతమ్ ॥౭॥

పఞ్చాశద్వర్ణసంయుక్తం స్థితిరిచ్ఛాక్రియాఽన్వితమ్ ।
శక్తిరక్షణసంయుక్తం సర్వాఘౌఘవినాశనమ్ ॥౮॥

సర్వదుష్టప్రశమనం సర్వైశ్వర్యఫలప్రదమ్ ॥౯॥

పశ్చిమమఘోరముఖమాహ—అఘోరమితి । సలిలం ఆపః । వర్ణతో నీరదాభం స్వరం ఉకారాఖ్యం సాన్ద్రం స్నిగ్ధం దక్షిణాభిరుదాహృతమ్ ॥౭॥ అకారాదిపఞ్చాశద్వర్ణసంయుక్తమ్ । స్థితిః పరిపాలనం ఇచ్ఛాక్రియాశక్తిద్వయయుతం స్వవికల్పితశక్తిరక్షణసంయుక్తమ్ ॥౮–౯॥

వామదేవస్వరూపమ్

వామదేవం మహాబోధదాయకం పావకాత్మకమ్ ।
విద్యాలోకసమాయుక్తం భానుకోటిసమప్రభమ్ ॥౧౦॥

ప్రసన్నం సామవేదాఖ్యం గానాష్టకసమన్వితమ్ ।
ధీరస్వరమధీనం చాహవనీయమనుత్తమమ్ ॥౧౧॥

జ్ఞానసంహారసంయుక్తం శక్తిద్వయసమన్వితమ్ ।
వర్ణం శుక్లం తమోమిశ్రం పూర్ణబోధకరం స్వయమ్ ॥౧౨॥

ధామత్రయనియన్తారం ధామత్రయసమన్వితమ్ ।
సర్వసౌభాగ్యదం నృణాం సర్వకర్మఫలప్రదమ్ ॥౧౩॥

అష్టాక్షరసమాయుక్తమష్టపత్రాన్తరస్థితమ్ ॥౧౪॥

వామదేవాఖ్యదక్షిణముఖస్వరూపమాహ—వామదేవమితి ॥౧౦॥ సామవేదప్రవిభక్తసప్తగానం భరతశాస్త్రనిష్పన్నగీతిశ్చ గానాష్టకమిత్యుక్తమ్ । ఆమితి ధీరస్వరమ్ ॥౧౧॥ జ్ఞానశక్తిసంహారశక్తిభేదేన శక్తిద్వయసమన్వితమ్ ॥౧౨॥ జాగ్రదాదిస్థూలప్రపఞ్చాదిధామత్రయనియన్తారం విశ్వతైజసాత్మనా ధామత్రయసమన్వితమ్ ॥౧౩॥ అకచటతపయశ ఇత్యష్టవర్గాత్మనా ఓం నమో మహాదేవాయ ఇతి వా అష్టాక్షరసమాయుక్తం హృత్పుణ్డరీకప్రవిభక్తాష్టపత్రాన్తరస్థితమ్ ॥౧౪॥

తత్పురుషస్వరూపమ్

యత్తత్ తత్పురుషం ప్రోక్తం వాయుమణ్డలసంవృతమ్ ।
పఞ్చాగ్నినా సమాయుక్తం మన్త్రశక్తినియామకమ్ ॥౧౫॥

పఞ్చాశత్స్వరవర్ణాఖ్యమథర్వవేదస్వరూపకమ్ ।
కోటికోటిగణాధ్యక్షం బ్రహ్మణ్డాఖణ్డవిగ్రహమ్ ॥౧౬॥

వర్ణం రక్తం కామదం చ సర్వాధివ్యాధిభేషజమ్ ।
సృష్టిస్థితిలయాదీనాం కారణం సర్వశక్తిధృక్ ॥౧౭॥

అవస్థాత్రితయాతీతం తురీయం బ్రహ్మసంజ్ఞితమ్ ।
బ్రహ్మవిష్ణ్వాదిభిః సేవ్యం సర్వేషాం జనకం పరమ్ ॥౧౮॥

తత్పురుషాఖ్యోత్తరముఖమాహ—యదితి । సప్తకోటిమహామన్త్రశక్తినియామకమ్ ॥౧౫॥ పఞ్చాశత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టం పఞ్చాశత్స్వరవర్ణాఖ్యమ్ ॥౧౬–౧౮॥

ఈశానస్వరూపమ్

ఈశానం పరమం విద్యాత్ ప్రేరకం బుద్ధిసాక్షిణమ్।
ఆకాశాత్మకమవ్యక్తమోంకారస్వరభూషితమ్॥౧౯॥

సర్వదేవమయం శాన్తం శాన్త్యతీతం స్వరాద్బహిః।
అకారాదిస్వరాధ్యక్షమాకాశమయవిగ్రహమ్॥౨౦॥

పఞ్చకృత్యనియన్తారం పఞ్చబ్రహ్మాత్మకం బృహత్॥౨౧॥

మధ్యవిలసితేశానముఖస్వరూపమాహ—ఈశానమితి॥౧౯॥ సప్తస్వరాద్బహిః శాన్త్యాఖ్యా కాచన కలాఽస్తి తదతీతం తత్పరం, "తత్పరః పరమాత్మా" ఇతి శ్రుతేః॥౨౦॥ సృష్ట్యాదిపఞ్చకృత్యనియన్తారమ్॥౨౧॥

పఞ్చబ్రహ్మలయాధారః పరమం బ్రహ్మ

పఞ్చబ్రహ్మోపసంహారం కృత్వా స్వాత్మని సంస్థితమ్।
స్వమాయావైభవాన్ సర్వాన్ సంహృత్య స్వాత్మని స్థితః॥౨౨॥
పఞ్చబ్రహ్మాత్మకాతీతో భాసతే స్వస్వతేజసా।
ఆదావన్తే చ మధ్యే చ భాసతే నాన్యహేతునా॥౨3॥

పఞ్చబ్రహ్మప్రపఞ్చప్రవిలాపనాత్ తదాధారో భవతీత్యాహ—పఞ్చేతి॥౨౨-౨3॥

పరమబ్రహ్మజ్ఞానవిధిః

మాయయా మోహితాః శంభోర్మహాదేవం జగద్గురుమ్।
న జానన్తి సురాః సర్వే సర్వకారణకారణమ్।
న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య పరాత్ పరం పురుషం విశ్వధామ॥౨౪॥

యేన ప్రకాశతే విశ్వం యత్రైవ ప్రవిలీయతే।
తద్బ్రహ్మ పరమం శాన్తం తద్బ్రహ్మాస్మి పరం పదమ్॥౨౫॥

పఞ్చబ్రహ్మమిదం విద్యాత్ సద్యోజాతాదిపూర్వకమ్।
దృశ్యతే శ్రూయతే యచ్చ పఞ్చబ్రహ్మాత్మకం స్వయమ్॥౨౬॥

పఞ్చధా వర్తమానం తం బ్రహ్మకార్యమితి స్మృతమ్।
బ్రహ్మకార్యమితి జ్ఞాత్వా ఈశానం ప్రతిపద్యతే॥౨౭॥

పఞ్చబ్రహ్మాత్మకం సర్వం స్వాత్మని ప్రవిలాప్య చ।
సోఽహమస్మీతి జానీయాద్విద్వాన్ బ్రహ్మామృతో భవేత్॥౨౮॥

ఇత్యేతద్బ్రహ్మ జానీయాద్యః స ముక్తో న సంశయః॥౨౯॥

పఞ్చాక్షరమయం శంభుం పరబ్రహ్మస్వరూపిణమ్।
నకారాదియకారాన్తం జ్ఞాత్వా పఞ్చాక్షరం జపేత్॥౩౦॥

సర్వం పఞ్చాత్మకం విద్యాత్ పఞ్చబ్రహ్మాత్మతత్త్వతః॥౩౧॥

పఞ్చబ్రహ్మాత్మికీం విద్యాం యోఽధీతే భక్తిభావితః।
స పఞ్చాత్మకతామేత్య భాసతే పఞ్చధా స్వయమ్॥౩౨॥

ఏవం స్వయంప్రకాశమప్యాత్మానం సోఽహమితి దేవా అపి న జానన్తీత్యాహ—మాయయేతి। సర్వకారణకారణం కారణభావమాపన్నబ్రహ్మాదేరపి కారణత్వాత్, "యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం" ఇతి శ్రుతేః। యజ్జగత్కారణం తద్రూపస్య సూక్ష్మతయా న దృశ్యత ఇత్యాహ—నేతి॥౨౪॥ స్వాతిరిక్తకలనాశాన్తమ్॥౨౫-౨౭॥ యద్యత్కరణగ్రామగోచరం తత్తత్ పఞ్చబ్రహ్మాత్మకమ్, తదతీతః పరమాత్మాఽహమస్మీతి జ్ఞానీ పరమాత్మైవ భవతీత్యాహ—పఞ్చేతి। పఞ్చబ్రహ్మ పఞ్చబ్రహ్మాత్మకమ్ ఇదం విశ్వం విద్యాత్। యస్తత్ప్రవిలాపనాధారః సోఽహమస్మి॥౨౮-౨౯॥ ఏవం పఞ్చబ్రహ్మభావనయా పఞ్చాక్షరం జపన్ య ఆస్తే స పఞ్చబ్రహ్మైవ భవతీత్యుపసంహరతి—పఞ్చక్షరమితి॥౩౦-౩౨॥ పురా ఏవముక్త్వా॥౩౩॥

శివస్యాద్వైతచైతన్యత్వమ్

ఏవముక్త్వా మహాదేవో గాలవస్య మహాత్మనః।
కృపాం చకార తత్రైవ స్వాన్తర్ధిమగమత్ స్వయమ్॥౩౩॥

యస్య శ్రవణమాత్రేణాశ్రుతమేవ శ్రుతం భవేత్।
అమతం చ మతం జ్ఞాతమవిజ్ఞాతం చ శాకల॥౩౪॥

ఏకేనైవ తు పిణ్డేన మృత్తికాయాశ్చ గౌతమ।
విజ్ఞాతం మృణ్మయం సర్వం మృదభిన్నం హి కార్యకమ్॥౩౫॥

ఏకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం యథా।
విజ్ఞాతం స్యాదథైకేన నఖానాం కృన్తనేన చ॥౩౬॥

సర్వం కార్ష్ణాయసం జ్ఞాతం తదభిన్నం స్వభావతః।
కారణాభిన్నరూపేణ కార్యం కారణమేవ హి॥౩౭॥

తద్రూపేణ సదా సత్యం భేదేనోక్తిమృషా ఖలు।
తచ్చ కారణమేకం హి న భిన్నం నోభయాత్మకమ్॥౩౮॥

భేదః సర్వత్ర మిథ్యైవ ధర్మాదేరనిరూపణాత్।
అతశ్చ కారణం నిత్యమేకమేవాద్వయం ఖలు।
అత్ర కారణమద్వైతం శుద్ధచైతన్యమేవ హి॥౩౯॥

యోఽన్తర్ధిమగమత్ స సర్వకారణం కారణవిజ్ఞానేన కారణాతిరిక్తం కార్యం నాస్తీతి కార్యాభావే తత్సాపేక్షకారణతాఽభావాదకార్యకారణం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమవశిష్యత ఇత్యాహ—యస్యేతి॥౩౪॥ యేన కారణవిజ్ఞానేన తదనతిరిక్తం కార్యం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర—"యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం" ఇత్యుపక్రమ్య "ఏకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్" ఇత్యాదిఛాన్దోగ్యషష్ఠాధ్యాయనిష్ఠార్థం సంక్షిప్య ప్రకటయతీత్యాహ—ఏకేనేతి॥౩౫-౩౬॥ తదభిన్నం స్వభావతః ఇత్యత్ర ఉపపత్తిమాహ—కారణేతి॥౩౭॥ యది కారణా[న]తిరిక్తం కార్యం తదా కార్యవత్ కారణమప్యనేకతామర్హతీత్యత ఆహ—తచ్చేతి। మృదాద్యతిరేకేణ ఘటాదిశకలస్యాప్యదర్శనాత్। న హి కారణభిన్నం కార్యమస్తి। నాప్యేకమేవ కార్యకారణభావమర్హతి, అర్ధజరతీయన్యాయవదతివిరుద్ధత్వాత్॥౩౮॥ కార్యకారణభేదో నాస్తీత్యాహ—భేద ఇతి। యత ఏవం అతః॥౩౯॥

దహరాకాశే శివోపలబ్ధిః

అస్మిన్ బ్రహ్మపురే వేశ్మ దహరం యదిదం మునే।
పుణ్డరీకం తు తన్మధ్యే ఆకాశో దహరోఽస్తి తత్।
స శివః సచ్చిదానన్దః సోఽన్వేష్టవ్యో ముముక్షుభిః॥౪౦॥

అయం హృది స్థితః సాక్షీ సర్వేషామవిశేషతః।
తేనాయం హృదయం ప్రోక్తః శివః సంసారమోచకః॥

ఇత్యుపనిషత్ ॥౪౧॥

ఇత్థంభూతనిష్ప్రతియోగికాద్వైతాత్మోపలబ్ధ్యధికరణం కిమిత్యత ఆహ—అస్మిన్నితి। అస్మిన్ దహరాకాశే యః కరణగ్రామప్రవృత్తినివృత్తినిమిత్తతయా తదసఙ్గత్వేన తద్భావాభావప్రకాశకతయా తదసంభవప్రబోధసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రతయా చ తత్తద్దృష్ట్యనురూపమవభాసతే స శివః॥౪౦॥ శివస్య హృదయోపలబ్ధత్వాద్ధృదయస్యాపి శివత్వముపచర్యత ఇత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః పఞ్చబ్రహ్మోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౪౧॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

పఞ్చబ్రహ్మోపనిషదో వ్యాఖ్యానం లిఖితం స్ఫుటమ్।

పఞ్చబ్రహ్మోపనిషదో వ్యాఖ్యా పఞ్చాశదీరితా॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే త్రిణవతిసఙ్ఖ్యాపూరకం

పఞ్చబ్రహ్మోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

బృహజ్జాబాలోపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్

ప్రజాపతికృతావిద్యాఽణ్డసృష్టిః

ఆపో వా ఇదమాసన్ సలిలమేవ। స ప్రజాపతిరేకః పుష్కరపర్ణే సమభవత్। తస్యాన్తర్మనసి కామః సమవర్తత ఇదం సృజేయమితి। తస్మాద్యత్ పురుషో మనసాఽభిగచ్ఛతి। తద్వాచా వదతి। తత్కర్మణా కరోతి॥౧॥

తదేషాఽభ్యనూక్తా—కామస్తదగ్రే సమవర్తతాధి। మనసో రేతః ప్రథమం యదాసీత్। సతో బన్ధుమసతి నిరవిన్దన్। హృది ప్రతీష్యా కవయో మనీషేతి। ఉపైనం తదుపనమతి। యత్కామో భవతి। య ఏవం వేద॥౨॥

యజ్జ్ఞానాగ్నిః స్వాతిరిక్తభ్రమం భస్మ కరోతి తత్।

బృహజ్జాబాలనిగమశిరోవేద్యమహం మహః॥

ఇహ ఖల్వథర్వణవేదప్రవిభక్తేయం బృహజ్జాబాలోపనిషత్ స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చభస్మీకరణపటీయసీ సతీ విజయతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। ప్రశ్నముణ్డకాదివదుపోద్ఘాతాదికమస్యామప్యూహ్యమ్। భుసుణ్డాదిశిష్యవర్గకాలాగ్నిరుద్రప్రశ్నప్రతివచన-రూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। అస్యాముపనిషది స్వాతిరిక్తం భస్మ, తతః శిష్టం స్వయమేవేతి ప్రతిపాద్యతే। తత్ర స్వాతిరిక్తేయత్తాపరిజ్ఞానం వినా న హి తద్భస్మ భవితుమర్హతీతి తదియత్తాప్రకటనాయ పురాణమవతారయతి—ఆపో వా ఇతి। ప్రళయకాలీనా ఆపో వై ప్రసిద్ధాః అనభివ్యక్తనామరూపం ఇదం అవిద్యాఽణ్డం ఆసన్ సలిలమేవ। న హి సలిలాదతిరిక్తం కించిదస్తి। తత్ర బృహజ్జాబాలమన్త్రద్రష్టా యః సోఽయం ప్రజాపతిరేకః పుష్కరపర్ణే నారాయణనాభిపద్మే సమభవత్। తస్య ప్రజాపతేరన్తర్మనసి కామః సమవర్తత। కిమితి? ఇదం అనన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాత్మకమవిద్యాఽణ్డం సృజేయమితి। యస్మాదయం జగత్స్రష్టుకామో భవతి తస్మాద్యత్పురుషః మనసా అన్తఃకరణేన అభిగచ్ఛతి నిశ్చినోతి యన్మనసి స్మృతం తద్వాచా వదతి। యద్వాచోక్తం తత్ శరీరనిర్వర్త్యకర్మణా కరోతి॥౧॥ బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే తదేషాఽభ్యను పశ్చాత్ ఉక్తా। వక్ష్యమాణావిద్యాఽణ్డోద్భూతేః అగ్రే ప్రాక్ అధికత్వేన కామోఽభిలాషః సమవర్తత। కామః క్వ జాతః ఇత్యత్ర మనసోఽన్తఃకరణస్య యద్రేతో వీర్యం ప్రథమమాసీత్, స కామో భవతీతి పూర్వేణాన్వయః,

న హి సంకల్పాతిరిక్తం మనోఽస్తీతి విచిన్త్యతామ్।

కామ జానామి తే రూపం సంకల్పాత్ కిల జాయసే॥

ఇతి స్మృతేః। సతః చక్షుర్గ్రాహ్యప్రపఞ్చస్య బన్ధురివోపకారకత్వాత్ కామో బన్ధుః అసతి అచాక్షుషే బ్రహ్మణి నిరవిన్దన్ నిఃశేషమగమన్। కవయో మనస ఈష్ట ఇతి మనీట్ ధీః తయా మనీషా హృది ప్రతీష్య అవలోక్య। ఉప సమీపే ఏనం కామినం ఉపనమతి ఆప్నోతి యస్య

దారాదివిషయే కామో భవతి స యత్కామో భవతి ఇతి మన్త్రసమాప్త్యర్థః। య ఏవం యో వేద జానాతి స ప్రాజాపత్యపదమశ్నుత ఇత్యర్థః॥౨॥

విభూతిరుద్రాక్షబృహజ్జాబాలజిజ్ఞాసా

స తపోఽతప్యత। స తపస్తప్త్వా। స ఏతం భుసుణ్డః కాలాగ్నిరుద్రమగమదాగత్య భో విభూతేర్మాహాత్మ్యం బ్రూహీతి॥౩॥

తథేతి ప్రత్యవోచద్భుసుణ్డ వాచ్యమానం కిమితి॥౪॥

విభూతిరుద్రాక్షయోర్మాహాత్మ్యం బభాణేతి॥౫॥

ఆదావేవ పైప్పలాదేన సహోక్తమితి॥౬॥

తత్ఫలశ్రుతిరితి॥౭॥

తయోర్ధ్వం కిం వదామేతి॥౮॥

బృహజ్జాబాలాభిధాం ముక్తిశ్రుతిం మమోపదేశం కురుష్వేతి॥౯॥

ఇదానీం ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్య ప్రకృతమనుసరతి—స ఇతి। సః ప్రజాపతిః తపోఽతప్యత ఆలోచనం కృతవాన్। ఏవం స తపస్తప్త్వా యో వాయసాకారో భుసుణ్డ ఇతి విఖ్యాతః పరమయోగీ తమనుప్రవిష్టవాన్। సోఽయం ప్రజాపతినాఽఽవిష్టః భుసుణ్డః స్వాతిరిక్తభస్మావగత్యర్థం ఏతం కాలాగ్నిరుద్రమగమత్। తం గత్వా కిం కృతవానిత్యత ఆహ—ఆగత్య భో విభూతేర్మాహాత్మ్యం బ్రూహీతి॥౩॥ భుసుణ్డప్రశ్నోత్తరం భగవానాహ—తథేతి ప్రత్యవోచత్। కిమితి? భుసుణ్డ వాచ్యమానం కిమితి, ఉచ్యమానం కిమిత్యర్థః॥౪॥ ఆహేతరః విభూతిరుద్రాక్షయోర్మాహాత్మ్యం బభాణేతి ఉపదిశేత్యర్థః॥౫॥ పురైవోక్తమిత్యాహ—ఆదావేవ

పైప్పలాదేన సహోక్తమితి, పైప్పలాదేన సాకం తుభ్యం విభూతిరుద్రాక్షమాహాత్మ్యముక్తమిత్యర్థః॥౬॥ ఇతర ఆహ—తత్ఫలశ్రుతిరితి। వక్తవ్యేత్యధ్యాహార్యమ్॥౭॥ తతః కిమితి భగవానాహ—తస్యోర్ధ్వం కిం వదామేతి॥౮॥ ఇతర ఆహ—బృహజ్జాబాలాభిధామితి॥౯॥

భస్మపఞ్చకస్య నామస్వరూపనిరూపణమ్

ఓం తథేతి। సద్యోజాతాత్ పృథివీ। తస్యాః స్యాన్నివృత్తిః। తస్యాః కపిలవర్ణా నన్దా। తద్గోమయేన విభూతిర్జాతా॥౧౦॥

వామదేవాదుదకమ్। తస్మాత్ ప్రతిష్ఠా। తస్యాః కృష్ణవర్ణా భద్రా। గోమయేన భసితం జాతమ్॥౧౧॥

అఘోరాద్వహ్నిః। తస్మాద్విద్యా। తస్యా రక్తవర్ణా సురభిః। తద్గోమయేన భస్మ జాతమ్॥౧౨॥

తత్పురుషాద్వాయుః। తస్మాచ్ఛాన్తిః। తస్యాః శ్వేతవర్ణా సుశీలా। తస్యా గోమయేన క్షారం జాతమ్॥౧౩॥

ఈశానాదాకాశమ్। తస్మాచ్ఛాన్త్యతీతా। తస్యాశ్చిత్రవర్ణా సుమనా। తద్గోమయేన రక్షా జాతా॥౧౪॥

విభూతిర్భసితం భస్మ క్షారం రక్షేతి భస్మనో భవన్తి పఞ్చ నామాని। పఞ్చభిర్నామభిర్భృశమైశ్వర్యకారణాద్భూతిః। భస్మ సర్వాఘభక్షణాత్। శాసనాద్భసితమ్। క్షారణాదాపదాం క్షారమ్। భూతప్రేతపిశాచబ్రహ్మరాక్షసాపస్మారభవభీతిభ్యోఽభిరక్షణాద్రక్షేతి॥౧౫॥

భగవాన్ తత్ప్రశ్నమఙ్గీకృత్య ప్రతివచనమభిధాస్యతి—ఓం తథేతి। ఓఙ్కారస్యానుకృత్యర్థత్వాత్, “ఓమిత్యేతదనుకృతిః” ఇతి శ్రుతేః। ఆదౌ

వక్ష్యమాణనామపఞ్చకే తత్రాద్యనామాత్మకవిభూతిస్వరూపమాహ—సద్యోజాతాదితి। ఈశ్వరపూర్వాభిముఖసఞ్జాతసద్యోజాతం ప్రపద్యామీతి మన్త్రతో జాతా పృథివీ। తస్యాః సకాశాత్ నివృత్తికలా సంజాతా। తస్యాః సకాశాత్ నన్దా నామ కపిలవర్ణా ధేనురభూత్। వక్ష్యమాణప్రకారేణ సంస్కృతతద్గోమయేన విభూతిః సంజాతా॥౧౦॥ తద్వితీయభసితస్వరూపమాహ—వామదేవాదితి॥౧౧॥ భస్మస్వరూపమాహ— అఘోరాదితి॥౧౨॥ క్షారస్వరూపమాహ—తదితి॥౧౩॥ రక్షాస్వరూపమాహ— ఈశానాదితి॥౧౪॥ ఏవం భస్మనః పఞ్చనామాన్యభిధాయ తేషాం యౌగికార్థమాహ— విభూతిరితి॥౧౫॥

ఇతి ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్

ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

అగ్నీషోమాత్మకభస్మస్నానజిజ్ఞాసా

అథ భుసుణ్డః కాలాగ్నిరుద్రమగ్నీషోమాత్మకం భస్మస్నానవిధిం పప్రచ్ఛ॥౧॥

భుసుణ్డో భగవన్తం భస్మస్నానవిధిం పృచ్ఛతీత్యాహ—అథ భుసుణ్డ ఇతి॥౧॥

జగతోఽగ్నీషోమాత్మకత్వమ్

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకం భస్మ సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥౨॥

అగ్నీషోమాత్మకం విశ్వమిత్యగ్నిరిత్యాచక్షతే।

రౌద్రీ ఘోరా యా తైజసీ తనూః।
సోమః శక్త్యమృతమయః శక్తికరీ తనూః॥౩॥

అమృతం యత్రప్రతిష్ఠా సా తేజోవిద్యాకలా స్వయమ్।
స్థూలసూక్ష్మేషు భూతేషు త ఏవ రసతేజసీ॥౪॥

ద్వివిధా తేజసో వృత్తిః సూర్యాత్మా చానలాత్మికా।
తథైవ రసశక్తిశ్చ సోమాత్మా చానలాత్మికా॥౫॥

వైద్యుదాదిమయం తేజో మధురాదిమయో రసః।
తేజోరసవిభేదైస్తు వృతమేతచ్చరాచరమ్॥౬॥

అగ్నేరమృతనిష్పత్తిరమృతేనాగ్నిరేధతే।
అత ఏవ హవిః క్లృప్తమగ్నీషోమాత్మకం జగత్॥౭॥

ప్రశ్నోత్తరం భగవానాహ—అగ్నిరితి। యథైకోఽప్యగ్నిర్భువనం ప్రవిశ్య స్వాశ్రయదార్వనురూపం రూపం ప్రతిరూపో బహురూపో బభూవ తథా ఏకం స్వాతిరిక్తభస్మ స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చాపవాదాధికరణం వ్యష్టిసమష్టిప్రపఞ్చారోపాధికరణవిశ్వవిరాడోత్రాద్యాత్మనా సర్వభూతాన్తరాత్మా భూత్వా తూలాన్తఃకరణోపాధియోగాత్ రూపం రూపం ప్రతిరూపః స్వాతిరిక్తప్రపఞ్చాపవాదాధికరణద్వితుర్యతదైక్యావికల్పాత్మనా తద్బహిశ్చ విలక్షణో భవతి, "సర్వస్మాదన్యో విలక్షణః" ఇతి శ్రుతేః। చశబ్దాద్వస్తుతో నిరధికరణం నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రమవశిష్యత ఇతి ద్యోత్యతే॥౨॥ భస్మనస్తత్కార్యవిశ్వస్య వాఽగ్నీషోమాత్మకత్వం కథమిత్యత ఆహ—అనీషోమాత్మకమితి। అగ్నిశ్చ సోమవ అగ్నీషోమౌ తావేవ ఆత్మా యస్య తత్ అగ్నీషోమాత్మకం తద్రూపేణ విశ్వాసార్థం విశ్వమగ్నిరిత్యుచ్యతే విశ్వస్యాగ్నీషోమకార్యత్వాత్। యా తనూర్ఘోరా తైజసీ చ భవతి అస్యా అగ్న్యంశత్వాత్। అపరా తు శక్తికరీ తనూః అమృతమయః సోమ ఏవ శక్తిః వామభాగస్థేడాశక్తేరమృతమయత్వాత్॥౩॥ అమృతం యత్రప్రతిష్ఠా యస్యాం చన్ద్రనాడ్యామమృతస్య ప్రతిష్ఠితత్వాత్ సేయం స్వయం

చన్ద్రనాడీ తేజోవిద్యాకలాఽఽత్మికా భవతి। త ఏవ రసతేజసీ స్థూలసూక్ష్మభూతేషు ద్విధా భవతః॥౪॥ సూర్యాగ్నిభేదేన యథా తేజసో వృత్తిః ద్వివిధా తథైవ సోమాత్మానలాత్మికేతి చ రసశక్తిశ్చ ద్విధా భవతి॥౫॥ తత్ర కిం తేజః కో రస ఇత్యత్ర విద్యుదేవ వైద్యుత్, ఆదిశబ్దేన ప్రదీపనక్షత్రాదయో గృహ్యన్తే, తన్మయం హి తేజః మధురామ్లాదిమయో రసః। ఇత్థం చరాచరభేదభిన్నం జగత్ తేజోరసభూతైరావృతమ్। తుశబ్దోఽవధారణార్థః॥౬॥ మథనావిర్భూతాగ్నేః అమృతనిష్పత్తిః, నవనీతఘృతాదేర్మథనాగ్నినిష్పన్నత్వాత్। అమృతస్థానీయాజ్యతైలకాష్ఠగతస్నేహాదినా అగ్నిరేధతే వృద్ధిముపైతి। యతో మథనావిర్భూతోష్ణాంశోఽగ్నిః తజ్జోఽమృతవిశేషః సోమో భవతి, యత ఏవాగ్నీషోమీయం హవిః క్లృప్తం నిష్పన్నం అత ఏవేదం జగత్ అగ్నీషోమాత్మకమితి జ్ఞేయమ్॥౭॥

జగతః శివశక్త్యాత్మకత్వమ్

ఊర్ధ్వశక్తిమయః సోమ అధఃశక్తిమయోఽనలః।
తాభ్యాం సంపుటితం తస్మాచ్ఛశ్వద్విశ్వమిదం జగత్॥౮॥

అగ్నేరూర్ధ్వం భవత్యేషా యావత్ సౌమ్యం పరామృతమ్।
యావదగ్న్యాత్మకం సౌమ్యమమృతం విసృజత్యధః॥౯॥

అత ఏవ హి కాలాగ్నిరధస్తాచ్ఛక్తిరూర్ధ్వగా।
యావదాదహనశ్చోర్ధ్వమధస్తాత్ పావనం భవేత్॥౧౦॥

ఆధారశక్త్యాఽవధృతః కాలాగ్నిరయమూర్ధ్వగః।
తథైవ నిమ్నగః సోమః శివశక్తిపదాస్పదః॥౧౧॥

శివశ్చోర్ధ్వమయః శక్తిరూర్ధ్వశక్తిమయః శివః।
తదిత్థం శివశక్తిభ్యాం నావ్యాప్తమిహ కించన॥౧౨॥

అసకృచ్చాగ్నినా దగ్ధం జగత్తద్భస్మసాత్కృతమ్।

అగ్నేర్వీర్యమిదం ప్రాహుస్తద్వీర్యం భస్మ యత్తతః॥౧౩॥

అగ్నిషోమాత్మకతయా జగత్ ప్రతిపాద్య పునః శివశక్త్యాత్మకతయా జగత్ ప్రదర్శయతి — ఊర్ధ్వేతి। ఊర్ధ్వాధోభేదేన పరమేశ్వరశక్తిర్ద్వివిధా॥ సోమస్తూర్ధ్వశక్తిమయః శివఫాలాక్షస్థాన్యపేక్షయా సర్వోర్ధ్వతన్మౌళిప్రతిష్ఠానాత్। తదపేక్షయా అధఃశక్తిమయోఽనలః। యద్వా ఊర్ధ్వశక్తిమయః సోమః శివః స్వభక్తోర్ధ్వపదప్రాపకవిద్యాశక్తిసంపన్నత్వాత్। యస్య శబ్దాదివిషయే అలంబుద్ధిర్న విద్యతే సోఽయం అనలో జీవః అధః శక్తిమయః పరమార్థతత్త్వాధః ప్రాపకతూలాన్తఃకరణావిద్యాశక్తిసహితత్వాత్। అయమవిద్యాశక్తిరిత్యర్థః,

అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్।

జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్॥

ఇతి స్మృతేః। యస్మాదేవం తస్మాత్ తాభ్యాం శివశక్తిభ్యాం స్వాజ్ఞదృష్ట్యా స్వాతిరేకేణాస్తీతి శశ్వద్విశ్వసనీయం ఇదం విశ్వం జగత్ సంపుటితం కబళితమిత్యర్థః॥౮॥ యైషా శివశక్తిః అగ్నేరప్యూర్ధ్వం భవతి యావత్ సోమసంబన్ధి సౌమ్యం పరామృతం మూలాధారస్థాగ్నేరూర్ధ్వం యావదాజ్ఞాచక్రసహస్రారచక్రాన్తరాళవిలసత్సోమమణ్డలం సౌమ్యం పరామృతం విద్యతే తదేతద్యావత్ కేవలకుమ్భకోత్థితం అగ్న్యాత్మకం అగ్నిసంయుక్తం సత్ అధః ఆపాదం సౌమ్యమమృతం విసృజతి తావచ్ఛివశక్తియోగో భవతీత్యర్థః॥౯॥ యతోఽగ్నిషోమయోగ ఏవ శివశక్తియోగో జీవేశైక్యం భవతి అత ఏవ హృధస్తాచ్ఛక్తిః కాలాగ్నిజీవాభిధానా ఊర్ధ్వం ఐశ్వరం తత్త్వం తావద్గచ్ఛతీతి ఊర్ధ్వగా భవతి। యావచ్ఛివశక్తిస్థానీయజీవేశయోరైక్యం భవతి తావత్పురాఽనుభూతభిదాదహనో నిశ్శేషదహనం భవతి। చశబ్దాత్ పునర్జీవేశభిదాయోగో ద్యోత్యతే। తతః పురాఽనుభూతోర్ధ్వాధఃకలనామలం పావనం బ్రహ్మభావాపన్నమేవ భవేత్॥౧౦॥ పునరుక్తార్థమేవ దృఢయతి—ఆధారేతి। మూలాధారశక్త్యాఽవధృతో యుక్తోఽయం కాలాగ్నిజీవః స్వోపాధిశక్త్యంశం విహాయ ఊర్ధ్వగో యథా భవతి తథైవ శివశక్తిపదాస్పదః శివశక్త్యైక్యనిమ్నగో భవతీవ భవతి వస్తుతస్తస్య నిమ్నోన్నతవైరళ్యాత్॥౧౧॥ శక్తిశక్తిమతోరభేదమాహ—శివ ఇతి। శివశ్చ శివోఽపి ఊర్ధ్వమయః శక్తిః యథా తథా ఊర్ధ్వశక్తిమయః శివః శివాతిరేకేణ శక్త్యభావాత్। ఇతి యత్ తదిత్థం ఇహ కించన కించిదపి శివశక్తిభ్యాం నావ్యాప్తమస్తి సర్వం శివాత్మకమిత్యర్థః॥౧౨॥ శివాతిరిక్తశక్త్యంశం భస్మాపహ్నవం కృత్వా తదపహ్నవసిద్ధం శివం స్వమాత్రమితి యః పశ్యతి తస్య తద్భావాపత్తిః ఫలమితి

బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి—అసకృదితి। యత్ అసకృత్ శాస్త్రీయజ్ఞానాగ్నినా దగ్ధం తజ్జగత్ బ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తీతి సమ్యగ్జ్ఞానాగ్నినా భస్మసాత్కృతం భస్మావసానం కృతమిత్యర్థః, “భస్మాన్తం శరీరం” ఇతి శ్రుతేః। యత్ యస్మాత్ కారణాత్ ఇదం జగత్ అగ్నేర్వీర్యం ప్రాహుః జగతస్తావదగ్నిస్థానీయజీవవికల్పితత్వాత్ తతః తస్మాత్ కారణాత్ తస్య జగతో వీర్యం భస్మ నాసతి జగతి తద్భస్మ తదపహ్నోతుమశక్యత్వాత్॥౧౩॥

జ్ఞానానధికారిణాం భస్మస్నానవిధిః

యశ్చేత్థం భస్మసద్భావం జ్ఞాత్వాఽభిస్నాతి భస్మనా।
అగ్నిరిత్యాదిభిర్మన్త్రైర్దగ్ధపాశః స ఉచ్యతే॥౧౪॥

అగ్నేర్వీర్యం చ తద్భస్మ సోమేణాప్లావితం పునః।
అయోగయుక్త్యా ప్రకృతేరధికారాయ కల్పతే॥౧౫॥

యోగయుక్త్యా తు తద్భస్మ ప్లావ్యమానం సమన్తతః।
శాక్తేనామృతవర్షేణ హ్యధికారాన్నివర్తతే॥౧౬॥

ఏవం జ్ఞాతుమశక్తానాం స్వాజ్ఞానపాశదహనోపాయమాహ—యశ్చేతి। యశ్చ యః కోఽపి ఇత్థం వక్ష్యమాణబ్రాహ్మణోక్తవిధానేన యథావిధి భస్మసద్భావం జ్ఞాత్వా "అగ్నిరితి భస్మ" ఇత్యాదిమన్త్రైః భస్మనా స్నాతి సోఽయం విధిభస్మస్నానమహిమ్నా దగ్ధస్వాజ్ఞానపాశ ఇత్యుచ్యతే॥౧౪॥ విధిభస్మస్నాతస్య ముఖ్యభస్మాధిగమాధికారః కుత ఇత్యత ఆహ—అగ్నేరితి। యత్ అగ్నేర్వీర్యం తత్ పునః సోమేన శివశక్త్యమృతవారిణా ప్లావితం మిశ్రీకృతమివ భాతి। తత్రప్రకృతేరయోగయుక్త్యా సోమాతిరేకేణ ప్రకృతిర్వికృతిర్వా న హ్యస్తీతి శ్రుత్యనుగ్రాహకయుక్త్యా తర్కేణ యది విశిష్టస్తదా పుమాన్ ముఖ్యభస్మావగత్యధికారాయ కల్పతే అధికారీ భవతీత్యర్థః॥౧౫॥ వ్యతిరేకమాహ—యోగయుక్త్యేతి। యస్తు శాక్తేనామృతవర్షేణ ప్రకృతవికృతయోగయుక్త్యా తు సమన్తతః ప్లావ్యమానం భస్మ స్వావిద్యోపహితమాత్మానం జానాతి సంసార్యహమిత్యాత్మానం పశ్యతి స పుమాన్ ముఖ్యస్వాతిరిక్తభస్మావగత్యధికారాన్నివర్తతే। అనధికార్యయం మన్దప్రజ్ఞో భవతీత్యర్థః॥౧౬॥

జీవేశైక్యజ్ఞానతః సంసారనివృత్తిః

అతో మృత్యుంజయాయేత్థమమృతప్లావనం సతామ్।
శివశక్త్యమృతస్పర్శే లబ్ధ ఏవ కుతో మృతిః॥౧౭॥

యో వేద గహనం గుహ్యం పావనం చ తతోదితమ్।
అగ్నీషోమపుటం కృత్వా న స భూయోఽభిజాయతే॥౧౮॥

అనధికారితాహేతుసంసారిత్వాసంభవోపాయమాహ—అత ఇతి। యతః శక్తియోగయుక్త్యా సంసారిత్వం అతః కారణాత్ స్వాతిరిక్తాస్తితాహేతుస్వాజ్ఞానమృత్యుం జయతి అపహ్నవం కరోతీతి మృత్యుంజయః పరమాత్మా తస్మై మృత్యుఞ్జయాయ ఇత్థం అమృతప్లావనం శివాతిరేకేణ శక్త్యంశో న విద్యత ఇతి స్వమాత్రజ్ఞానసమర్పణం యే కుర్వన్తి తే సన్తః తేషాం సతాం స్వాజ్ఞదృష్ట్యా శివశక్త్యమృతస్పర్శ ఏవ లబ్ధేఽపి స్వజ్ఞదృష్ట్యా శివశక్త్యమృతస్పర్శవైరళ్యాత్ కుతో మృతిః పరమార్థదృష్ట్యా న కుతశ్చిదిత్యర్థః॥౧౭॥ జీవశైక్యజ్ఞానతో నేహ పునర్జాత్యాదిరస్తీత్యాహ—య ఇతి। యః పుమాన్ స్వాజ్ఞజనగహనం దురవగమత్వాత్ గుహ్యం అనధికారిణే గోపనీయత్వాత్ పావనం చ పవిత్రాణాం పవిత్రత్వాత్। స్వాతిరిక్తాపావనాసంభవద్యోతకః చశబ్దః। సర్వత్ర తతత్వేన సదోదితం కదాఽప్యనస్తమితత్వాత్। కిం తత్? అగ్నీషోమపుటం, పరాక్రపఞ్చదాహకత్వాదగ్నిః ప్రత్యక్ సర్వాత్మకత్వాత్, స్వాతిరిక్తసర్వాప్యాయకత్వాచ్చ సోమః పరమాత్మా, తయోరగ్నీషోమయోః ప్రత్యక్పరయోః పుటమైక్యం బ్రహ్మాహం అహమేవ బ్రహ్మ ఇతి వేద జానాతి స మునిత్రేవమైక్యం కృత్వా తద్భేదసాపేక్షప్రభవైక్యగతసవిశేషాంశమప్యపహ్నవం కృత్వా తదపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమిత్యవగమ్య నేహ పునః స్వాతిరిక్తాస్తిత్వమోహాయ జాయతే తదాసక్త్యా మ్రియతే వేత్యర్థః॥౧౮॥

సవిశేషబ్రహ్మోపాసనేనాప్యమృతత్వప్రాప్తిః

శివాగ్నినా తనుం దగ్ధ్వా శక్తిసోమామృతేన యః।
ప్లావయేద్యోగమార్గేణ సోఽమృతత్వాయ కల్పతే।
సోఽమృతత్వాయ కల్పత ఇతి॥౧౯॥

సవిశేషబ్రహ్మోపాసకోఽపి తత్ప్రసాదాన్నిర్విశేషబ్రహ్మోపాసనాఫలమేవైతీత్యాహ—శివేతి। స్వాతిరిక్తాశివగ్రాసః శివః పరమాత్మా స ఏవాగ్నిః తేన శివాగ్నినా తనుం తదుపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతం దగ్ధ్వా భస్మీకృత్య తత్పునర్భస్మశక్తిరేవ సోమః స ఏవామృతం తేన శక్తిసోమామృతేన యోఽయం యోగీ సుషుమ్నావాయుప్రవేశలక్షణయోగమార్గేణ ప్లావయేత్ పిణ్డీకుర్యాత్ ఈశ్వరభావమాపాదయేత్ సోఽపి తత్ప్రసాదలబ్ధనిర్విశేషజ్ఞానసమకాలం అమృతత్వాయ కైవల్యాయ కల్పతే। ఆవృత్తిరేతద్బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థా ॥౧౯॥

ఇతి ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

తృతీయం బ్రాహ్మణమ్

విభూతియోగజిజ్ఞాసా

అథ భుసుణ్డః కాలాగ్నిరుద్రం విభూతియోగమనుబ్రూహీతి హోవాచ ॥౧॥

భుసుణ్డః పునర్భగవన్తం విభూతియోగబుభుత్సయా పృచ్ఛతీత్యాహ—అథేతి ॥౧॥

విభూతేరుత్పత్తిక్రమః

వికటాఙ్గామున్మత్తాం మహాఖలామశివాదిచిహ్నాన్వితాం పునర్ధేనుం కృశాఙ్గాం వత్సహీనామశాన్తామదుగ్ధదోహినీం నిరిన్ద్రియాం జగ్ధతృణాం కేశచేలాస్థిభక్షిణీం సంధినీం నవప్రసూతాం రోగార్తో గాం విహాయ ప్రశస్తగోమయమాహరేద్గోమయం ఖసంస్థం గ్రాహ్యం శుభే స్థానే వా పతితమపరిత్యజ్యాత ఊర్ధ్వం మర్దయేద్గవ్యేన। గోమయగ్రహణం కపిలా వా ధవలా వా। అలాభే తదన్యా గౌః స్యాద్దోషవర్జితా। కపిలాగోభస్మోక్తమ్। లబ్ధగో భస్మనా చేదన్యగోక్షారం యత్ర కాపి స్థితం యత్తన్న హి ధార్యం సంస్కారరహితం ధార్యమ్ ॥౨॥

భుసుణ్డేన విభూత్యుత్పత్తిక్రమం పృష్టో భగవాన్ ధేనులక్షణాది సప్రకారమాహ—వికటామితి। వికటాఙ్గాం విరూపాఙ్గాం ఉన్మత్తాం ఇత్యాది రోగార్తాం ఇత్యన్తవిశేషణవిశిష్టాం గాం విహాయ కపిలాది వర్ణతో గుణతః ప్రశస్తగోః సకాశాత్ గోమయమాహరేత్। తదాహరణవిధిస్తు గోమయం ఖసంస్థం అన్తరాళస్థం శుభే స్థానే వా పతితం గ్రాహ్యం యన్నిర్దుష్టం తత్'అపరిత్యజ్య అత ఊర్ధ్వం గవ్యేన గోమయేన సమ్యక్ మర్దయేత్। యత్ గోమయగ్రహణం కార్యమిత్యత్ర లాభే కపిలా వా ధవలా వా అలాభే వికటాఽఽదిదోషవర్జితా వా స్యాత్ తస్యాః సకాశాత్ గోమయం గ్రాహ్యమ్। కపిలాదిప్రశస్తగోశకృద్భస్మ ప్రశస్తత్వేన ఉక్తమ్। ఏవం లబ్ధగోశకృద్భస్మనోద్ధూళనాదిః కార్యః। ఏవం లాభే దోషవిశిష్టాన్యగోక్షారం యత్ర క్వాపి స్థితం వక్ష్యమాణసంస్కారరహితం వా న హి ధార్యమ్॥౨॥

గోమయాదౌ విద్యాఽఽదిదృష్టిః

తత్రైతే లోకా భవన్తి—

విద్యాశక్తిః సమస్తానాం శక్తిరిత్యభిధీయతే।

గుణత్రయాశ్రయా విద్యా సా విద్యా చ తదాశ్రయా॥3॥

గుణత్రయమిదం ధేనుర్విద్యాఽభూద్గోమయం శుభమ్।

మూత్రం చోపనిషత్ ప్రోక్తం కుర్యాద్భస్మ తతః పరమ్॥౪॥

వత్సస్తు స్మృతయశ్చాస్యాస్తత్సంభూతం తు గోమయమ్।

ఇత్యర్థప్రకాశనే ఏతే శ్లోకా మన్త్రా భవన్తీత్యాహ—తత్రేతి। సమస్తానాం శక్తీనాం మధ్యే విద్యాశక్తిరేవ శక్తిః। సా సత్త్వాదిగుణత్రయాశ్రయా గుణత్రయమపి తదాశ్రయమ్॥3॥ ఇదం గుణత్రయమేవ ధేనుః। శుభం గోమయం విద్యాఽభూత్। గోమూత్రముపనిషత్ ఇతి ప్రోక్తమ్। ఇత్థం ధేనుగోమయగోమూత్రాదౌ గుణత్రయవిద్యోపనిషద్దృష్టిం కుర్యాత్॥౪॥ అస్యాః

గుణత్రయవిశిష్టధేన్వాః వత్సస్తు స్మృతిగణో జ్ఞేయః। గోతద్వత్సేషు శ్రుతిస్మృతిదృష్టిః కార్యేత్యర్థః। తత్సంభూతం యత్ గోమయం తద్భస్మ కుర్యాదితి పూర్వేణాన్వయః॥

గవాదిభస్మాన్తస్య మన్త్రసంస్కారః

ఆగావ ఇతి మన్త్రేణ ధేనుం తత్రాభిమన్త్రయేత్॥౫॥

గావో భగో గావ ఇతి ప్రాశయేత్తత్తృణం జలమ్।
ఉపోష్య చ చతుర్దశ్యాం శుక్లే కృష్ణేఽథవా వ్రతీ॥౬॥

పరేద్యుః ప్రాతరుత్థాయ శుచిర్భూత్వా సమాహితః।
కృతస్నానో ధౌతవస్త్రః పయోర్ధ్వం చ సృజేచ్చ గామ్॥౭॥

ఉత్థాప్య గాం ప్రయత్నేన గాయత్ర్యా మూత్రమాహరేత్।
సౌవర్ణే రాజతే తామ్రే ధారయేన్మృణ్మయే ఘటే॥౮॥

పౌష్కరేఽథ పలాశే వా పాత్రే గోశృఙ్గ ఏవ వా।
ఆదధీత హి గోమూత్రం గన్ధద్వారేతి గోమయమ్॥౯॥

ఆభూమిపాతం గృహ్ణీయాత్ పాత్రే పూర్వోదితే గృహీ।
గోమయం శోధయేద్విద్వాన్ శ్రీర్మే భజతు మన్త్రతః॥౧౦॥

అలక్ష్మీర్మ ఇతి మన్త్రేణ గోమయం ధాన్యవర్జితమ్।
సం త్వా సిఞ్చామి మన్త్రేణ గోమూత్రం గోమయే క్షిపేత్॥౧౧॥

పఞ్చానాం త్వేతి మన్త్రేణ పిణ్డానాం చ చతుర్దశ।
కుర్యాత్ సంశోధ్య కిరణైః సౌరకైరాహరేత్తతః॥౧౨॥

నిదధ్యాదథ పూర్వోక్తపాత్రే గోమయపిణ్డకాన్।
స్వగృహ్యోక్తవిధానేన ప్రతిష్ఠాప్యాగ్నిమీజయేత్॥౧౩॥

పిణ్డాంశ్చ నిక్షిపేత్తత్ర ఆద్యన్తం ప్రణవేన తు।
షడక్షరస్య సూక్తస్య వ్యాకృతస్య తథాఽక్షరైః॥౧౪॥

స్వాహాఽన్తే జుహుయాత్తత్ర వర్ణదేవాయ పిణ్డకాన్।
ఆఘారావాజ్యభాగౌ చ ప్రక్షిపేద్వ్యాహృతీః సుధీః॥౧౫॥

తతో నిధనపతయే త్రయోవింశజ్జుహోతి చ।
హోతవ్యాః పఞ్చ బ్రహ్మణి నమో హిరణ్యబాహవే॥౧౬॥

ఇతి సర్వాహుతీర్హుత్వా చతుర్థ్యన్తైశ్చ మన్త్రకైః।
ఋతం సత్యం కద్రుద్రాయ యస్య వైకంకతీతి చ॥౧౭॥

ఏతైశ్చ జుహుయాద్విద్వానాజ్ఞాతత్రయం తథా।
వ్యాహృతీరథ హుత్వా చ తతః స్విష్టకృతం హునేత్॥౧౮॥

ఇధ్మశేషం తు నిర్వర్త్య పూర్ణపాత్రోదకం తథా।
పూర్ణమసీతి యజుషా జలేనాన్యేన బృంహయేత్॥౧౯॥

బ్రాహ్మణేష్వమృతమితి తజ్జలం శిరసి క్షిపేత్।

ప్రాచ్యామితి దిశం లిఙ్గైర్దిక్షు తోయం వినిక్షి పేత్॥౨౦॥

బ్రహ్మణే దక్షిణాం దత్త్వా శాన్త్యై పులకమాహరేత్।
ఆహరిష్యామి దేవానాం సర్వేషాం కర్మగుప్తయే॥౨౧॥

జాతవేదసమేనం త్వాం పులకైశ్చాదయామ్యహమ్।
మన్త్రేణానేన తం వహ్నిం పులకైశ్చాదయేత్తతః॥౨౨॥

త్రిదినం జ్వలనస్థిత్యై ఛాదనం పులకైః స్మృతమ్।
బ్రాహ్మణాన్ భోజయేద్భక్త్యా స్వయం భుఞ్జీత వాగ్యతః॥౨౩॥

భస్మాధిక్యమభీప్సుస్తు అధికం గోమయం హరేత్।
దినత్రయేణ యది వా ఏకస్మిన్ దివసేఽథవా॥౨౪॥

తృతీయే వా చతుర్థే వా ప్రాతః స్నాత్వా సితామ్బరః।
శుక్లయజ్ఞోపవీతీ చ శుక్లమాల్యానులేపనః॥౨౫॥

శుక్లదన్తో భస్మదిగ్ధో మన్త్రేణానేన మన్త్రవిత్।
ఓం తద్బ్రహ్మేతి చోచ్చార్య పౌలకం భస్మ సంత్యజేత్॥౨౬॥

తత్ర చావాహనముఖానుపచారాంస్తు షోడశ।
కర్తవ్యా వ్యాహృతాస్త్వేవం తతోఽగ్నిముపసంహరేత్॥౨౭॥

అగ్నేర్భస్మేతి మన్త్రేణ గృహ్ణీయాద్భస్మ చోత్తరమ్।
అగ్నిరిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రమృజ్య చ తతః పరమ్॥౨౮॥

సంయోజ్య గన్ధసలిలైః కపిలామూత్రకేణ వా।
చన్ద్రకుఙ్కుమకాశ్మీరముశీరం చన్దనం తథా॥౨౯॥

అగరుత్రితయం చైవ చూర్ణయిత్వా తు సూక్ష్మతః।
క్షిపేద్భస్మని తచ్చూర్ణమోమితి బ్రహ్మమన్త్రతః॥౩౦॥

ప్రణవేనాహరేద్విద్వాన్ బ్రహ్మతో వటకానథ।
అణోరణీయానితి హి మన్త్రేణ చ విచక్షణః॥౩౧॥

తత్తన్మనునా గవాదిసంస్కారం కుర్యాదిత్యాహ—ఆ గావ ఇతి। "ఆ గావో అగ్మన్నుత భద్రమక్రన్" ఇతి మన్త్రేణ ధేనుమభిమన్త్ర్య॥౫॥ "గావో భగో గావ ఇన్ద్రో మే అచ్ఛాత్" ఇతి మన్త్రేణ తృణోదకం ప్రాశయిత్వా శ్రౌతభస్మవ్రతీ శుక్లకృష్ణపక్షయోరన్యతరచతుర్దశ్యాముపోష్య॥౬॥ పరేద్యుః స్నానాదినిత్యకర్మ కృత్వా పయోర్ధ్వం పయోదోహనానన్తరమ్॥౭॥ ప్రయత్నేన గాముత్థాప్య సౌవర్ణాద్యన్యతమపాత్రే గాయత్ర్యభిమన్త్రణపూర్వకం గోమూత్రమాదధీత॥౯॥ తతో "గన్ధద్వారాం" ఇతి గోమయం ఆభూమిపాతం పూర్వోదితపాత్రే గృహ్ణీయాత్॥౧౦॥ "శ్రీర్మే భజతు అలక్ష్మీర్మే నశ్యతు" ఇతి మన్త్రేణ గోమయం సంశోధ్య, "సం త్వా సిధ్వామి" ఇతి మన్త్రేణ గోమయే గోమూత్రం నిక్షిప్య॥౧౧॥ "పఞ్చానాం త్వా వాతానాం యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి" ఇతి చతుర్దశ పిణ్డాన్ కృత్వా, సౌరకిరణైః శుష్కీకృత్య॥౧౨॥ పూర్వోక్తపాత్రే నిక్షిప్య, స్వగృహ్యోక్తవిధానేన అగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య॥౧౩॥ ఆద్యన్తప్రణవోచ్చారణపూర్వకం తత్రత్యవర్ణైః స్వాహాఽన్తైః పఞ్చబ్రహ్మపరబ్రహ్మాధిష్ఠితైః స్వాహాఽన్తైర్హుత్వా, తూష్ణీం "అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహా" ఇతి మన్త్రైర్వ్యాహృతిభిశ్చ హుత్వా॥౧౪-౧౫॥ తతః "నిధనపతయే నమః" ఇత్యాదిత్రయోవింశతిమన్త్రైః పఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః॥౧౬॥ "ఋతం సత్యం పరం బ్రహ్మ" ఇతి, కద్రుద్రాయ ప్రచేతసే మీఢుష్టమాయ తవ్యసే" ఇతి మన్త్రాభ్యాం చ॥౧౭॥ "అనాజ్ఞాతం" ఇతి త్రయేణ వ్యాహృతిత్రయేణ చ యథావద్ధుత్వా తతః స్విష్టకృత్పూర్ణాహుతీ చ హృత్వా॥౧౮॥ ఇధ్మశేషం నిర్వర్త్య, పూర్ణపాత్రోదకం "పూర్ణమసి" ఇతి యజుషా జలాన్తరేణ సంపూర్య, "ప్రాచ్యాం దిశి దేవాః" ఇత్యాదినా దిక్షు తోయం నిక్షిప్య॥౧౯॥ "బ్రాహ్మణేష్వమృతం" ఇతి తజ్జలం శిరసి సంప్రోక్ష్య॥౨౦॥బ్రహ్మదక్షిణాం దత్త్వా, "ఆహరిష్యామి దేవానాం" ఇతి జాతవేదసం పులకైః సంఛాద్య॥౨౧-౨౨॥ బ్రాహ్మణాన్ భోజయిత్వా, స్వయమపి భుక్త్వా॥౨౩-

౨౪॥ చతుర్థేఽఽహని శాన్తేఽగ్నౌ నిత్యానుష్ఠానానన్తరం “ఓం తద్బ్రహ్మ" ఇతి మన్త్రేణ పాలకభస్మత్యాగపూర్వకం భస్మమాత్రం పూర్వోదితపాత్రే నిక్షిప్య॥౨౫-౨౬॥ తత్ర శివమావాహ్య, షోడశోపచారైరభ్యర్చ్య, అగ్నిముపసంహరేత్। ఇతి శ్రౌతభస్మావిర్భావవిధిః॥౨౭॥

పునర్భస్మనః సంస్కారాన్తరముచ్యతే—అగ్నేరితి। "అగ్నేర్భస్మాస్యగ్నేః పురీషమసి" ఇతి మన్త్రేణ చతుర్దశ భస్మపిణ్డాన్ గృహీత్వా తతః పరం "అగ్నిరితి భస్మ" ఇత్యాదిమన్త్రేణ సమ్యగ్విమృజ్య ఏకీకృత్య॥౨౮॥ కపిలామూత్రదివ్యగన్ధసలిలైః సంమిశ్ర్య, చన్ద్రకుఙ్కుమకుసుమాదిచూర్ణసంయోజనం కృత్వా, “ఓమితి బ్రహ్మ" ఇతి, “అణోరణీయాన్" ఇతి చ మన్త్రాభ్యాం అథ వటకాన్ కృత్వా, యథాసంభవపాత్రే నిక్షిప్య నిత్యం సంపూజయేత్॥౨౯-౩౦॥

భస్మోద్ధూళనప్రకారః

ఇత్థం భస్మ సుసంపాద్య శుష్కమాదాయ మన్త్రవిత్।
ప్రణవేన విమృజ్యాథ సప్తప్రణవమన్త్రితమ్॥౩౨॥

ఈశానేతి శిరోదేశం ముఖం తత్పురుషేణ తు।
ఉరుదేశమఘోరేణ గుహ్యం వామేన మన్త్రయేత్॥౩౩॥

సద్యోజాతేన వై పాదాన్ సర్వాఙ్గం ప్రణవేన తు।
తత ఉద్ధూల్య సర్వాఙ్గమాపాదతలమస్తకమ్॥౩౪॥

ఆచమ్య వసనం ధౌతం తతశ్చైతత్ ప్రధారయేత్।
పునరాచమ్య కర్మ స్వం కర్తుమర్హసి సత్తమ॥౩౫॥

అథ భస్మోద్ధూళనప్రకారమాహ—ప్రణవేనేతి। వామహస్తే భస్మ నిక్షిప్య, ప్రణవేన విమృజ్య పునః ప్రణవేన సప్తవారమభిమన్త్ర్య ॥౩౨॥ "ఈశానః సర్వవిద్యానాం" ఇత్యాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః శిరోముఖోరుగుహ్యపాదాన్తం ప్రణవేన శిష్టాఙ్గం చ ఉద్ధూళ్య, ఆచమ్య, అహరహర్నిత్యాదికర్మ కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥౩౩-౩౫॥

చతుర్విధం భస్మకల్పనమ్

అథ చతుర్విధం భస్మకల్పమ్। ప్రథమమనుకల్పమ్। ద్వితీయముపకల్పమ్। ఉపోపకల్పం తృతీయమ్। అకల్పం చతుర్థమ్॥౩౬॥

అగ్నిహోత్రసముద్భూతం విరజానలజమనుకల్పమ్। వనే శుష్కం శకృత్సంగృహ్య కల్పోక్తవిధినా కల్పితముపకల్పం స్యాత్। అరణ్యే శుష్కగోమయం చూర్ణీకృత్యానుసంగృహ్య గోమూత్రైః పిణ్డీకృత్య కల్పోక్తవిధినా కల్పితముపోపకల్పమ్। శివాలయస్థమకల్పం శతకల్పం చ॥౩౭॥

ఇత్థం చతుర్విధం భస్మ సర్వపాపం నికృన్తయేన్మోక్షం దదాతీతి భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్రః॥౩౮॥

అనుకల్పాదిభేదేన భస్మకల్పనం చతుర్విధమిత్యాహ—అథేతి॥౩౬॥ సూత్రభూతవాక్యచతుష్టయస్య వృత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ—అగ్నీతి। స్పష్టోఽర్థః॥౩౭-౩౮॥

ఇతి తృతీయం బ్రాహ్మణమ్

చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్

భస్మస్నానప్రకారః

అథ భుసుణ్డః కాలాగ్నిరుద్రం భస్మస్నానవిధిం బ్రూహీతి హోవాచ ॥౧॥

అథ ప్రణవేన విమృజ్యాథ సప్తప్రణవేనాభిమన్త్రితమాగమేన తు తేనైవ దిగ్బన్ధనం కారయేత్ పునరపి తేనాస్త్రమన్త్రేణాఙ్గాని మూర్ధాదీన్యుద్ధూలయేన్మలస్నానమిదమ్ ॥౨॥

ఈశాద్యైః పఞ్చభిర్మన్త్రైస్తనుం క్రమాదుద్ధూలయేత్। ఈశానేతి శిరోదేశం ముఖం తత్పురుషేణ తు। ఊరుదేశమఘోరేణ గుహ్యం వామేన। సద్యోజాతేన వై పాదౌ సర్వాఙ్గం ప్రణవేన। ఆపాదతలమస్తకం సర్వాఙ్గం తత ఉద్ధూల్యాచమ్య వసనం ధౌతం శ్వేతం ప్రధారయేద్విధిస్నానమిదమ్ ॥౩॥

తత్ర శ్లోకా భవన్తి—

భస్మముష్టిం సమాదాయ సంహితామన్త్రమన్త్రితామ్।
మస్తకాత్ పాదపర్యన్తం మలస్నానం పురోదితమ్ ॥౪॥

తన్మన్త్రేణైవ కర్తవ్యం విధిస్నానం సమాచరేత్।
ఈశానే పఞ్చధా భస్మ వికిరేన్మూర్ధ్ని యత్నతః ॥౧॥

ముఖే చతుర్ధవక్త్రేణ అఘోరేణాష్టధా హృది।
వామేన గుహ్యదేశే తు త్రిదశస్థానభేదతః ॥౬॥

అష్టావఙ్గేన సాద్యేన పాదావుద్ధూల్య యత్నతః।
సర్వాఙ్గోద్ధూలనం కార్యం రాజన్యస్య యథావిధి।
ముఖం వినా చ తత్సర్వముద్ధూల్య క్రమయోగతః ॥౭॥

పునర్భుసుణ్డో భగవన్తం భస్మస్నానవిధిం పృచ్ఛతీత్యాహ—అథేతి ॥౧॥ భుసుణ్డేనైవం పృష్టో భగవాన్ ద్వివిధభస్మస్నానప్రకారమాహ—అథేతి। అథ ప్రాతఃస్నానానన్తరమ్। ప్రణవేనేత్యాద్యుక్తార్థమ్। యత్ సప్తప్రణవేనాభిమన్త్రితం తత్ ఆగమేన తు ఆగమమధ్యవిలసితపఞ్చాక్షరేణాపి। తేనైవ దిగ్బన్ధనం కారయేత్ | పునరపి తేన పఞ్చాక్షరాస్త్రమన్త్రేణ మూర్ధాదిసర్వాఙ్గం ఉద్ధూలయేత్ ఇతి యత్తదిదం మలస్నానం, ఏవం మలస్నానతో నిర్మలో భవతీత్యర్థః॥౨॥

విధిస్నానం కీదృశమిత్యత ఆహ—ఈశాద్యైరితి। ఉక్తార్థమేతత్॥౩॥ తత్ర ఏవముక్తార్థప్రకాశకాః శ్లోకాః మన్త్రా భవన్తీత్యాహ—భస్మేతి। మన్త్రోక్తస్నానద్వయం పురోక్తబ్రాహ్మణేనైవ వ్యాఖ్యాతమ్॥౪॥ ఈశానే ఈశానమన్త్రేణ॥౫॥ చతుర్ధవక్త్రేణ తత్పురుషమన్త్రేణ సప్తధా వికిరేత్। హృది అఘోరమన్త్రేణ అష్టధా వికిరేత్। గుహ్యదేశే గుహ్యోపరి నాభిదేశే తు వామదేవమన్త్రేణ నవధా వికిరేత్।తత్తదఙ్గవిద్యమానత్రిదశానాం హస్తాదిస్థానభేదతః॥౬॥ ఉర ఆద్యష్టావఙ్గాని విద్యన్తే। తత్ర అఙ్గేన హృదయాదిమనునా సాధ్యేన స్వాభిలషితసాధ్యనామాక్షరయుక్తేనాభిమన్త్ర్య, పాదావుద్ధూల్య, తతో బ్రాహ్మణేన విధివత్ సర్వాఙ్గోద్ధూలనం కార్యమిత్యర్థః॥ బ్రాహ్మణేతరస్య కథమిత్యత ఆహ—రాజన్యస్యేతి। రాజన్యస్యాయం విధిః—ముఖం తత్పురుషస్థానం వినా క్రమయోగతః సర్వముద్ధూల్య నిత్యాదికర్మ కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౭॥

భస్మస్నానకాలవిశేషాః

సంధ్యాద్వయే నిశీథే చ తథా పూర్వావసానయోః।
సుప్త్వా ముక్త్వా పయః పీత్వా కృత్వా చావశ్యకాదికమ్॥౮॥

స్త్రియం నపుంసకం గృధ్రం బిడాలం బకమూషికమ్।
స్పృష్ట్వా తథావిధానన్యాన్ భస్మస్నానం సమాచరేత్॥౯॥

దేవాగ్నిగురువృద్ధానాం సమీపేఽన్త్యజదర్శనే।
అశుద్ధభూతలే మార్గే కుర్యాన్నోద్ధూలనం వ్రతీ॥౧౦॥

కదా కదా భస్మస్నానం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ—సన్ధ్యాద్వయ ఇతి ॥౮-౯॥ అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ—దేవానీతి ॥౧౦॥

జ్ఞానార్థినా శఙ్ఖతోయాదిమిశ్రభస్మ ధార్యమ్

శఙ్ఖతోయేన మూలేన భస్మనా మిశ్రణం భవేత్।
యోజితం చన్దనేనైవ వారిణా భస్మసంయుతమ్ ॥౧౧॥

చన్దనేన సమాలిమ్పేజ్జ్ఞానదం చూర్ణమేవ తత్।
మధ్యాహ్నాత్ ప్రాగ్జలైర్యుక్తం తోయం తదను వర్జయేత్ ॥౧౨॥

కిం కేవలభస్మ ధార్యమిత్యత్ర యది జ్ఞానార్థీ తదా తేన శఙ్ఖతోయాదిమిశ్రభస్మ ధార్యమిత్యత ఆహ—శఙ్ఖతోయేనేతి। మూలేన మూలమన్త్రాభిమన్త్రితశఙ్ఖతోయేనేత్యర్థః ॥౧౧॥ కిం సదైవం ధార్యం తత్రాహ—మధ్యాహ్నాత్ ఇతి ॥౧౨॥

త్రిపుణ్డ్రవిధిః

అథ భుసుణ్డో భగవన్తం కాలాగ్నిరుద్రం త్రిపుణ్డ్రవిధిం పప్రచ్ఛ ॥౧౩॥

తత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

త్రిపుణ్డ్రం కారయేత్ పశ్చాద్బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్।
మధ్యాఙ్గులీభిరాదాయ తిసృభిర్మూలమన్త్రతః ॥౧౪॥

అనామామధ్యమాఙ్గుష్ఠైరథవా స్యాత్త్రిపుణ్డ్రకమ్।

ఉద్ధూలయేన్ముఖం విప్రః క్షత్రియస్తచ్ఛిరోదితమ్॥౧౧॥

ద్వాత్రింశత్స్థానకే చార్ధం షోడశస్థానకేఽపి వా।
అష్టస్థానే తథా చైవ పఞ్చస్థానేఽపి యోజయేత్॥౧౬॥

ఉత్తమాఙ్గే లలాటే చ కర్ణయోర్నేత్రయోస్తథా।
నాసావక్త్రే గలే చైవమంసద్వయమతః పరమ్॥౧౭॥

కూర్పరే మణిబన్ధే చ హృదయే పార్శ్వయోర్ద్వయోః।
నాభౌ గుహ్యద్వయే చైవమూర్వోః స్ఫిగ్బిమ్బజానునీ॥౧౮॥

జఙ్ఘాద్వయే చ పాదౌ చ ద్వాత్రింశత్స్థానముత్తమమ్।
అష్టమూర్త్యష్టవిద్యేశాన్ దిక్పాలాన్ వసుభిః సహ॥౧౯॥

ధరో ధ్రువశ్చ సోమశ్చ కృపశ్చైవానిలోఽనలః।
ప్రత్యూషశ్చ ప్రభాసశ్చ వసవోఽష్టావితీరితాః॥౨౦॥

ఏతేషాం నామమన్త్రేణ త్రిపుణ్డ్రం ధారయేద్బుధః।
విదధ్యాత్ షోడశస్థానే త్రిపుణ్డ్రం తు సమాహితః॥౨౧॥

శీర్షకే చ లలాటే చ కణ్ఠే చాంసద్వయే తథా।
కూర్మరే మణిబన్ధే చ హృదయే నామిపార్శ్వయోః॥౨౨॥

పృష్ఠే చైకం ప్రతిస్థానం జపేత్తత్రాధిదేవతాః।
శివశక్తిం చ సాదాఖ్యామీశం విద్యాఽఽఖ్యమేవ చ॥౨౩॥

వామాదినవశక్తీశ్చ ఏతే షోడశ దేవతాః।
నాసత్యో దస్రకశ్చైవ అశ్వినౌ ద్వౌ సమీరితౌ॥౨౪॥

అథవా మూర్ధ్న్యలీకే చ కర్ణయోః శ్వసనే తథా।
బాహుద్వయే చ హృదయే నాభ్యామూర్వోర్యుగే తథా॥౨౫॥

జానుద్వయే చ పదయోః పృష్ఠభాగే చ షోడశ।
శివశ్చేన్ద్రశ్చ రుద్రార్కౌ విఘ్నేశో విష్ణురేవ చ॥౨౬॥

శ్రీశ్చైవ హృదయేశశ్చ తథా నాభౌ ప్రజాపతిః।
నాగశ్చ నాగకన్యాశ్చ ఉభే చ ఋషికన్యకే॥౨౭॥

పాదయోశ్చ సముద్రాశ్చ తీర్థాః పృష్ఠేఽపి చ స్థితాః।
ఏవం వా షోడశస్థానమష్టస్థానమథోచ్యతే॥౨౮॥

గురుస్థానం లలాటం చ కర్ణద్వయమనన్తరమ్।
అంసయుగ్మం చ హృదయం నాభిరిత్యష్టమం భవేత్॥౨౯॥

బ్రహ్మా చ ఋషయః సప్త దేవతాశ్చ ప్రకీర్తితాః।
అథవా మస్తకం బాహూ హృదయం నాభిరేవ చ॥౩౦॥

పఞ్చ స్థానాన్యమూన్యాహుర్బ్రహ్మతత్త్వవిదో జనాః।
యథాసంభవతః కుర్యాద్దేశకాలాద్యపేక్షయా॥౩౧॥

భుసుణ్డస్తదుక్తోద్ధూలనవిధిం జ్ఞాత్వా త్రిపుణ్డ్రవిధిం జ్ఞాతుం పృచ్ఛతీత్యాహ—అథేతి ॥ ౧౩ ॥ తత్ప్రశ్నానురోధేన భగవతా యద్వక్తవ్యం తత్ర ప్రాచీనా మన్త్రాస్తదర్థప్రకాశకా భవన్తీత్యాహ—తత్రైతే శ్లోకా భవన్తీతి । బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమేతదితి జ్ఞాత్వా త్రిపుణ్డ్రం ధారయేత్ । తత్రాదౌ మధ్యాఙ్గులీభిః తిసృభిః మూలమన్త్రతః త్రిపుణ్డ్రం కుర్యాత్ ॥౧౪॥ అథవా అనామికామధ్యమాఙ్గుష్ఠైః త్రిపుణ్డ్రం ధారయేత్ । బ్రహ్మక్షత్రయోర్విశేషవిధిమాహ—ఉద్ధూలయేదితి ॥౧౫॥ త్రిపుణ్డ్రధారణీయస్థానాని కతీత్యాశఙ్క్యాహ—ద్వాత్రింశదితి ॥౧౬॥ తత్ర తదధిష్ఠానదేవతాసహితం ద్వాత్రింశత్స్థానం నిర్దిశతి — ఉత్తమాఙ్గ ఇతి ॥౧౭-౧౮॥ అష్టమూర్తయస్తు శిఖణ్డిశ్రీకణ్ఠప్రభృతయః, సత్యేశాద్యా అష్టవిద్యాః, తదీశాస్తు శివోత్తమాదయః శైవాగమప్రసిద్ధాః, అష్టవసవస్తు ధరాదయః । దిక్పాలా ఇన్ద్రాదయః ॥౧౯-౨౦॥ షోడశస్థానం విశదయతి—విదధ్యాదితి । పునః పక్షాన్తరమాహ—అథవేతి ॥ ౨౧-౨౭ ॥ ఏవం వా షోడశస్థానం జానీయాదిత్యర్థః ॥ ౨౮-౨౯ ॥ పక్షాన్తరమాహ—అథవేతి ॥౩౦॥ పర్యాయచతుష్టయేషు కః మర్యాయోఽనుష్ఠేయ ఇత్యత ఆహ—యథేతి ॥౩౧॥

ఉద్ధూనాశక్తో త్రిపుణ్డ్రధారణమ్

ఉద్ధూలనేఽప్యశక్తశ్చేత్త్రిపుణ్డ్రాదీని కారయేత్ ।

లలాటే హృదయే నాభౌ గలే చ మణిబన్ధయోః ।

బాహుమధ్యే బాహుమూలే పృష్ఠే చైవ చ శీర్షకే ॥౩౨॥

లాటే బ్రహ్మణే నమః । హృదయే హవ్యవాహనాయ నమః । నాభౌ స్కన్దాయ నమః । గలే విష్ణవే నమః । మధ్యే ప్రభఞ్జనాయ నమః । మణిబన్ధే వసుభ్యో నమః । పృష్ఠే హరయే నమః । కకుది శంభవే నమః । శిరసి పరమాత్మనే నమః । ఇత్యాదిస్థానేషు త్రిపుణ్డ్రం ధారయేత్ ॥౩౩॥

త్రిణేత్రం త్రిగుణాధారం త్రయాణాం జనకం ప్రభుమ్ ।

స్మరన్నమః శివాయేతి లలాటే తత్త్రిపుణ్డ్రకమ్ ॥౩౪॥

కూర్పరాధః పితృభ్యాం తు ఈశానాభ్యాం తదోపరి ।

ఈశాభ్యాం నమ ఇత్యుక్త్వా పార్శ్వయోశ్చ త్రిపుణ్డ్రకమ్ ॥౩౫॥

స్వచ్ఛాభ్యాం నమ ఇత్యుక్త్వా ధారయేత్తత్ప్రకోష్ఠయోః।
భీమాయేతి తథా పృష్ఠే శివాయేతి చ పార్శ్వయోః॥౩౬॥

నీలకణ్ఠాయ శిరసి క్షిపేత్ సర్వాత్మనే నమః।
పాపం నాశయతే కృత్స్నమపి జన్మాన్తరార్జితమ్॥౩౭॥

కణ్ఠోపరి కృతం పాపం నష్టం స్యాత్తత్ర ధారణాత్।
కర్ణే తు ధారణాత్ కర్ణరోగాదికృతపాతకమ్॥౩౮॥

బాహ్వోర్బాహుకృతం పాపం వక్షఃసు మనసా కృతమ్।
నాభ్యాం శిశ్నకృతం పాపం పృష్ఠే గుదకృతం తథా॥౩౯॥

పార్శ్వయోర్ధారణాత్ పాపం పరస్త్ర్యాలిఙ్గనాదికమ్।
తద్భస్మధారణం కుర్యాత్ సర్వత్రైవ త్రిపుణ్డ్రకమ్॥౪౦॥

బ్రహ్మవిష్ణుమహేశానాం త్రయ్యగ్నీనాం చ ధారణమ్।
గుణలోకత్రయాణాం చ ధారణం తేన వై శ్రుతమ్॥౪౧॥

ఉద్ధూలనత్రిపుణ్డ్రయోః కిమనుష్ఠేయమిత్యత ఆహ—ఉద్ధూలనేఽపీతి। కుత్ర ధార్యం త్రిపుణ్డ్రమిత్యత ఆహ—లలాట ఇతి॥౩౨-33॥ పర్యాయాన్తరేణ త్రిపుణ్డ్రవిధిం తత్ఫలం చాహ—త్రిణేత్రమితి॥౩౪-౪౦॥ యేన యదా విధివద్విభూతిధారణం కృతం తేన బ్రహ్మాదిధారణం కృతమిత్యర్థః॥౪౧॥

ఇతి చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్

పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్

వేదత్రయదృష్టిపూర్వకం త్రిపుణ్ఢ్రధారణమ్

మానస్తోకేతి మన్త్రేణ మన్త్రితం భస్మ ధారయేత్।
ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం భవేత్ సామ మధ్యపుణ్డ్రం త్రియాయుషమ్॥౧॥

త్రియాయుషాణి కురుతే లలాటే చ భుజద్వయే।
నాభౌ శిరసి హృత్పార్శ్వే బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాస్తథా॥౨॥

పునర్విధాఽన్తరేణ భస్మధారణత్రిపుణ్ఢ్రవేదత్రయదృష్టిబ్రాహ్మణాదివర్ణచతుష్టయభస్మభేదభస్మధారణ-విశిష్టఫలం తద్దూషకమహాపాతకిత్వం సర్వవర్ణాశ్రమావశ్యధారకత్వం చాహ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్ర ఇతి శ్రుతిరాహ—మా నస్తోకేతీతి। "మానస్తోకే తనయే" ఇతి మన్త్రేణ అభిమన్త్రితం త్రిపుణ్డ్రం భస్మ ధారయేత్। తత్ర ఊర్ధ్వపుణ్డ్రం సామ భవేత్, ఋగాద్యపేక్షయా సామ్న ఊర్ధ్వత్వాత్। ఊర్ధ్వభాగవిలసితతిర్యక్పుణ్ఢ్రే సామదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః। మధ్యపుణ్డ్రం తు త్రియాయుషం—యాజుషమిత్యర్థే యాయుషమితి వర్ణవ్యత్యయః। మధ్యస్థతిర్యక్పుణ్డ్రం సంహితాపదక్రమవిశిష్టం త్రియాయుషం విద్ధీత్యర్థః। అధఃస్థతిర్యక్పుణ్ఢ్రే తు ఋగ్వేదదృష్టిః కర్తవ్యేత్యధ్యాహార్యమ్॥౧॥ య ఏవం రేఖాత్రయే ఋక్సామత్రియాయుషాణి తద్విశిష్టదృష్టిం కురుతే స విశిష్టఫలభాక్ భవతీత్యర్థః। యథా బ్రాహ్మణాస్తథా క్షత్రియాదయోఽపి లలాటే భుజద్వయే నాభౌ శిరసి హృత్పార్శ్వే చ త్రిపుణ్డ్రం కుర్వన్త్విత్యర్థః॥౨॥

వర్ణాశ్రమభేదానుసారేణ భస్మవిశేషవిధిః

త్రైవర్ణికానాం సర్వేషామగ్నిహోత్రసముద్భవమ్।
ఇదం ముఖ్యం గృహస్థానాం విరజానలజం భవేత్॥3॥

విరజానలజం చైవ ధార్యం ప్రోక్తం మహర్షిభిః।

ఔపాసనసముత్పన్నం గృహస్థానాం విశేషతః ॥౪॥

సమిదగ్నిసముత్పన్నం ధార్యం వై బ్రహ్మచారిణా।
శూద్రాణాం శ్రోత్రియాగారపచనాగ్నిసముద్భవమ్ ॥౫॥

అన్యేషామపి సర్వేషాం ధార్యం చైవానలోద్భవమ్।
యతీనాం జ్ఞానదం ప్రోక్తం వనస్థానాం విరక్తిదమ్।
అతివర్ణాశ్రమాణాం తు శ్మశానాగ్నిసముద్భవమ్ ॥౬॥

సర్వేషాం దేవాలయస్థం భస్మ శివాగ్నిజం శివయోగినామ్।
శివాలయస్థం తల్లిఙ్గలిప్తం వా మన్త్రసంస్కారదగ్ధం వా ॥౭॥

త్రైవర్ణికానాం త్రైవర్ణికైః శ్రౌతాగ్నిహోత్రసముద్భవం భస్మ ధార్యమిత్యర్థః ॥౩॥ గృహస్థైః విరజానలజం భస్మ ధార్యమితి మహర్షిభిః ప్రోక్తమ్। ఔపాసనసముత్పన్నం యది స్వీయం తదా గృహస్థైః విశేషతో ధార్యమితి చ ॥౪॥ సమిదాధానాగ్నిజం భస్మ బ్రహ్మచారిణా ధార్యమ్। శూద్రైః శ్రోత్రియపవనాగ్నిజం భస్మ ధార్యమ్ ॥౫॥ విధివత్సిద్ధభస్మాలాభే సర్వేషాం గోమయశుష్కజం భస్మ ధార్యమేవ తద్భస్మ యతీనాం జ్ఞానదం, వనస్థానాం విరక్తిదమ్। అతివర్ణాశ్రమస్థానామవధూతానాం శ్మశానాగ్నిజం భస్మ విహితమిత్యర్థః ॥౬॥ సర్వేషాం శివయోగినాం శివాలయస్థం శివాగ్నిజం శివలిఙ్గలిప్తం వా మన్త్రసంస్కారదగ్ధం వా విహితమిత్యర్థః ॥౭॥

భస్మధారణే ఫలవిశేషః

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

తేనాధీతం శ్రుతం తేన తేన సర్వమనుష్ఠితమ్।
యేన విప్రేణ శిరసి త్రిపుణ్డ్రం భస్మనా ధృతమ్ ॥౮॥

త్యక్తవర్ణాశ్రమాచారో లుప్తసర్వక్రియోఽపి యః।
సకృత్తిర్యక్త్రిపుణ్డ్రాఙ్కధారణాత్ సోఽపి పూజ్యతే॥౯॥

ఏవం విధిభస్మధారీ కృతార్థో భవతి తద్విపరీతస్తద్దూషకో వా హీయత ఇత్యస్మిన్నర్థే ప్రకాశకా ఏతే మన్త్రా భవన్తీత్యాహ—అత్రైతే శ్లోకా భవన్తీతి। "తేనాధీతం" ఇత్యాది “ధిగ్విద్యామశివాత్మికాం" ఇత్యన్తం స్పష్టమ్॥౮-౧౭॥

భస్మధారణవిముఖస్య దూషణమ్

యే భస్మధారణం త్యక్త్వా కర్మ కుర్వన్తి మానవాః।
తేషాం నాస్తి వినిర్మోక్షః సంసారాజ్జన్మకోటిభిః॥౧౦॥

మహాపాతకయుక్తానాం పూర్వజన్మార్జితాగసామ్।
త్రిపుణ్డ్రోద్ధూలనే ద్వేషో జాయతే సుదృఢం బుధాః॥౧౧॥

యేషాం కోపో భవేద్బ్రహ్మన్ లలాటే భస్మదర్శనాత్।
తేషాముత్పత్తిసాంకర్యమనుమేయం విపశ్చితా॥౧౨॥

యేషాం నాస్తి మునే శ్రద్ధా శ్రౌతే భస్మని సర్వదా।
గర్భాధానాదిసంస్కారస్తేషాం నాస్తీతి నిశ్చయః॥౧౩॥

యే భస్మధారిణం దృష్ట్వా నరాః కుర్వన్తి తాడనమ్।
తేషాం చణ్డాలతో జన్మ బ్రహ్మన్నూహ్యం విపశ్చితా॥౧౪॥

యేషాం క్రోధో భవేద్భస్మధారణే తత్త్రిపుణ్డ్రకే।
తే మహాపాతకైర్యుక్తా ఇతి శాస్త్రస్య నిశ్చయః॥౧౫॥

త్రిపుణ్డ్రం యే వినిన్దన్తి నిన్దన్తి శివమేవ తే।
ధారయన్తి చ యే భక్త్యా ధారయన్తి శివం చ తే॥౧౬॥

ధిగ్భస్మరహితం ఫాలం ధిగ్గ్రామమశివాలయమ్।
ధిగనీ శార్చనం జన్మ ధిగ్విద్యామశివాత్మికామ్॥౧౭॥

భస్మనిష్ఠస్య స్వరూపమహిమవర్ణనమ్

రుద్రాగ్నేర్యత్ పరం వీర్యం తద్భస్మ పరికీర్తితమ్।
తస్మాత్ సర్వేషు కాలేషు వీర్యవాన్ భస్మసంయుతః॥౧౮॥

భస్మనిష్ఠస్య దహ్యన్తే దోషా భస్మాగ్నిసంగమాత్।
భస్మస్నానవిశుద్ధాత్మా భస్మనిష్ఠ ఇతి స్మృతః॥౧౯॥

భస్మసందిగ్ధసర్వాఙ్గో భస్మదీప్తత్రిపుణ్డ్రకః।
భస్మశాయీ చ పురుషో భస్మనిష్ఠ ఇతి స్మృతః॥౨౦॥

స్వాతిరిక్తభ్రమద్రావకో హి రుద్రః స ఏవ అగ్నిః తస్య యత్ పరం వీర్యం స్వాతిరిక్తాసంభవప్రబోధజనకసామర్థ్యం తదేవ స్వాతిరిక్తభస్మ స్వాతిరిక్తాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మేతి స్మృతమ్। యస్మాదేవం తస్మాత్ కాలత్రయేఽపి స్వాతిరిక్తభస్మసంయుతః పుమాన్ వీర్యవాన్ భవేత్॥౧౮॥ ఏవం భస్మనిష్ఠస్య భస్మాగ్నిసఙ్గమాత్ స్వాతిరిక్తాస్తితాభ్రాన్తిసంభవా దోషాః దహ్యన్తే భస్మభావం భజన్తి। ఇత్థంభూతో భస్మస్నానవిశుద్ధాత్మా భస్మనిష్ఠో భవతి ఇతి స్మృతః॥౧౯॥ యద్వా—భస్మసన్దిగ్ధసర్వాఙ్గః జ్ఞానాగ్నిభస్మీకృతసర్వాఙ్గః

భస్మావకుణ్ఠితసర్వాఙ్గో వా భస్మసందీప్తత్రిపుణ్డ్రకః భస్మశాయీ చ పుమాన్ భస్మనిష్ఠో భవతి ఇతి స్మృతః॥౨౦॥

ఇతి పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్

షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్

నామపఞ్చకమాహాత్మ్యజిజ్ఞాసా

అథ భుసుణ్డః కాలాగ్నిరుద్రం నామపఞ్చకస్య మాహాత్మ్యం బ్రూహీతి హోవాచ॥౧॥

విభూత్యాదినామపఞ్చకమాహాత్మ్యబుభుత్సయా భుసుణ్డో భగవన్తం పృచ్ఛతీత్యాహ— అథేతి॥౧॥

భస్మమాహాత్మ్యఖ్యాపనార్థా కరుణాఖ్యాయికా

అథ వసిష్ఠవంశజస్య శతభార్యాసమేతస్య ధనంజయస్య బ్రాహ్మణస్య జ్యేష్ఠభార్యాయాః పుత్రః కరుణ ఇతి నామ। తస్య శుచిస్మితా భార్యా। అసౌ కరుణో భ్రాతృవైరమసహమానో భవానీతటస్థం నృసింహమగమత్। తత్ర దేవసమీపేఽన్యేనోపాయనార్థం సమర్పితం జమ్బీరఫలం గృహీత్వాఽజిఘ్రత్। తదా తత్రస్థా అశపన్ పాప మక్షికో భవ వర్షాణాం శతమితి। సోఽపి శాపమాదాయ మక్షికః సన్ స్వచేష్టితం తస్యై నివేద్య మాం రక్షేతి స్వభార్యామవదత్। తదా మక్షికోఽభవత్। తమేవం జ్ఞాత్వా జ్ఞాతయస్తైలమధ్యే హ్యమారయన్। సా మృతం పతిమాదాయారున్ధతీమగమత్। భో శుచిస్మితే శోకేనాలమరున్ధత్యాహాముం జీవయామ్యద్య విభూతిమాదాయేతి। ఏషాఽగ్నిహోత్రజం భస్మ—

మృత్యుంజయేన మన్త్రేణ మృతజన్తౌ తదాఽక్షిపత్।

మన్దవాయుస్తదా జజ్ఞే వ్యజనేన శుచిస్మితే॥౨॥

ఉదతిష్ఠత్తథా జన్తుర్భస్మనోఽస్య ప్రభావతః।
తతో వర్షశతే పూర్ణే జ్ఞాతిరేకో హ్యమారయత్॥3॥

భస్మైవ జీవయామాస కాశ్యాం పఞ్చ తథాఽభవన్।
దేవానపి తథాభూతాన్ మామప్యేతాదృశం పురా॥४॥

తస్మాత్తు భస్మనా జన్తుం జీవయామి తదాఽనఘే।
ఇత్యేవముక్త్వా భగవాన్ దధీచిః సమజాయత।
స్వరూపం చ తతో గత్వా స్వమాశ్రమపదం యయావితి॥౫॥

ఏవం పృష్టో భగవానాఖ్యాయికాం వక్తవ్యార్థే ప్రమాణయతి—అథేతి॥౨–3॥ యస్మాత్ దేవానపి తథాభూతాన్ స్వకృతదోషతో విపరీతభావమాపన్నాన్ మామప్యేతాదృశం భస్మైవ జీవయామాసేతి యస్మాదేవం విశ్రుతం తస్మాత్ మక్షికత్వమాపన్నమేతం జన్తుం హే అనఘే శుచిస్మితే భస్మనా జీవయామీత్యుక్త్వా మక్షికత్వమాపన్నకరుణోపరి భస్మ ప్రాక్షిపత్। తతోఽసౌ కరుణో భగవాన్ ద్విజశాపాదాగతమక్షికత్వం విహాయ దధీచిరితి నామ్నా సమజాయత। తతో యథాపూర్వస్థితిం గత్వా స్వమాశ్రమపదం యయౌ। ధనఞ్జయసూనుర్యథావత్ స్వాశ్రమం గతవానిత్యర్థః। ఇతిశబ్దః కరుణాఖ్యాయికాసమాప్త్యర్థః॥४–౫॥

భస్మనః పాపఘ్నత్వఖ్యాపనార్థాఽహల్యాఖ్యాయికా

ఇదానీమస్య భస్మనః సర్వాఘభక్షణసామర్థ్యం విధత్త ఇత్యాహ। శ్రీగౌతమవివాహకాలే తామహల్యాం దృష్ట్వా సర్వే దేవాః కామాతురా అభవన్। తదా నష్టజ్ఞానా దుర్వాససం గత్వా పప్రచ్ఛుః। తద్దోషం శమయిష్యామీత్యువాచ। తతః శతరుద్రేణ మన్త్రేణ మన్త్రితం భస్మ వై పురా మయాఽపి దత్తం తేనైవ బ్రహ్మహత్యాఽఽది శాన్తమ్॥౬॥

ఇత్యేవముక్త్వా దుర్వాసా దత్తవాన్ భస్మ చోత్తమమ్।
జాతా మద్వచనాత్ సర్వే యూయం తేఽధికతేజసః॥౭॥

శతరుద్రేణ మన్త్రేణ భస్మోద్ధూలితవిగ్రహాః।
నిర్ధూతరజసః సర్వే తత్క్షణాచ్చ వయం మునే।
ఆశ్చర్యమేతజ్జానీమో భస్మసామర్థ్యమీదృశమ్॥౮॥

సర్వపాపఘ్నం భస్మేత్యత్రాఽఽఖ్యాయికాఽన్తరమాహ—ఇదానీమితి॥౬-౮॥

భస్మనో హరిశంకరజ్ఞానప్రదత్వమ్

అస్య భస్మనః శక్తిమన్యాం శృణు। ఏతదేవ హరిశంకరయోర్జ్ఞానప్రదం బ్రహ్మహత్యాఽఽదిపాపనాశకం మహావిభూతిదమితి॥౯॥ శివవక్షసి స్థితం నఖేనాదాయ ప్రణవేనాభిమన్త్ర్య గాయత్ర్యా పఞ్చాక్షరేణాభిమన్త్ర్య హరిమస్తకగాత్రేషు సమర్పయేత్। తదా హృది ధ్యాయస్వేతి హరిముక్త్వాఽథ హరిః స్వహృది ధ్యాత్వా దృష్టో దృష్ట ఇతి శివమాహ॥౧౦॥

తతో భస్మ భక్షయేతి హరిమాహ హరస్తతః।
భక్షయిష్యే శివం భస్మ స్నాత్వాఽహం భస్మనా పురా॥౧౧॥

పృష్ట్వేశ్వరం భక్తిగమ్యం భస్మామక్షయదచ్యుతః।
తత్రాశ్చర్యమతీవాసీత్ ప్రతిబిమ్బసమద్యుతిః॥౧౨॥

వాసుదేవః శుద్ధముక్తాఫలవర్ణోఽభవత్ క్షణాత్।
తదాప్రభృతి శుక్లాభో వాసుదేవః ప్రసన్నవాన్॥౧౩॥

న శక్యం భస్మనో జ్ఞానప్రభావం తే కుతో విభో।
నమస్తేఽస్తు నమస్తేఽస్తు త్వామహం శరణం గతః॥౧౪॥

త్వత్పాదయుగలే శంభో భక్తిరస్తు సదా మమ।
భస్మధారణసంపన్నో మమ భక్తో భవిష్యతి॥౧౯॥

పునరపి భస్మ స్తౌతి—అస్యేతి। కిం తన్మాహాత్మ్యమిత్యత్రాహ—ఏతదేవేతి॥౯॥ కథమస్య హరిశఙ్కరజ్ఞానప్రదత్వమిత్యత్రాఽఽఖ్యాయికామవతారయతి—శివవక్షసీతి। శివస్య శివత్వహేతు స్వాతిరిక్తభస్మైవ శివత్వసిద్ధేః స్వాతిరిక్తాశివత్వాపహ్నవపూర్వకత్వాత్ తథా హరేరపి జ్ఞానప్రదం భస్మైవ। తత్ కథమిత్యత్రాఽఽహ—తదేతి॥౧౦-౧౩॥ యద్భస్మస్పర్శనభక్షణాభ్యాం నీలవర్ణో వాసుదేవః శుక్లవర్ణోఽభవత్ తద్భస్మమాహాత్మ్యం వక్తుం న శక్యమిత్యాహ—న శక్యమితి। హే విభో వ్యాపకేశ్వర తే తవ భస్మనో జ్ఞానప్రభావం త్వయాఽపి జ్ఞాతుం న హి శక్యమ్। కుతో (న) మయా తజ్జ్ఞాతుం శక్యమ్। యతస్త్వం స్వాతిరిక్తభస్మసిద్ధోఽస్యత స్తే నమోఽస్త్విత్యాహ—నమ ఇతి॥౧౪॥ హరిణా ప్రార్థితో హర ఆహ—భస్మేతి। యో భస్మధారీ స మద్భక్త ఏవేత్యర్థః॥౧౫॥

భస్మనో భూతికరత్వమ్

అత ఏవైషా భూతిర్భూతికరీత్యుక్తా। అస్య పురస్తాద్వసవ ఆసన్ రుద్రా దక్షిణత ఆదిత్యాః పశ్చాద్విశ్వేదేవా ఉత్తరతో బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరానాభ్యాం సూర్యాచన్ద్రమసౌ పార్శ్వయోః॥౧౬॥

యత ఏవం అత ఏవేతి। తత్ కథమిత్యత్ర వస్వాదివిభూతీనామేతదాయత్తత్వాదిత్యాహ—అస్యేతి। అస్య భస్మనో వస్వాద్యాస్పదత్వాద్వస్వాదిభూతీనాం తదాయత్తత్వాద్భూతేర్భూతికరత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః॥౧౬॥

బ్రహ్మభావరహితజ్ఞానతత్సాధనానాం వైయర్థ్యమ్

తదేతదృచాఽభ్యుక్తమ్—

ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్ దేవా అధి విశ్వే నిషేదుః।

యస్తన్న వేద కిమృచా కరిష్యతి య ఇత్తద్విదుస్త ఇమే సమాసతే॥౧౭॥

స్వాతిరిక్తభస్మసిద్ధబ్రహ్మమాత్రజ్ఞానతత్సాధనానాం బ్రహ్మభావాదృతే వైయర్థ్యం స్యాదిత్యేతదృగాదినాఽప్యుక్తమిత్యాహ—తదేతదృచాఽభ్యుక్తమితి। ఋగాదయః సర్వవేదాః అక్షరే స్వాతిరిక్తక్షరభస్మతః సిద్ధే పరమే వ్యోమని నిషేదుః యస్మిన్నక్షరే విరాడాదయో దేవాః అధినిషేదుః। యదృగాదివేదమస్తకప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి ఋగాదివేదవిహితకర్మచిత్తశుద్ధిసంన్యాసశ్రవణాదిసాధనేన యది యో న వేద తదా స ఋచా కిం కరిష్యతి న కిమపీత్యర్థః। యే ఋగాదితజ్జకర్మసంన్యాసశ్రవణాదిసఞ్జాతజ్ఞానేన విదుస్త ఇమే బ్రహ్మవిద్వరీయాంసస్తే స్వే మహిమ్ని సమాసతే బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః॥౧౭॥

బృహజ్జాబాలవిద్యామహిమా

యదేతద్బృహజ్జాబాలం సార్వకామికం మోక్షద్వారమృఙ్మయం యజుర్మయం సామమయం బ్రహ్మమయమమృతమయం భవతి। యదేతద్బృహజ్జాబాలం, బాలో వా యువా వా వేద స మహాన్ భవతి। స గురుః సర్వేషాం మన్త్రాణాముపదేష్టా భవతి। మృత్యుతారకం గురుణా లబ్ధం కణ్ఠే బాహౌ శిఖాయాం వా బధ్నీత। సప్తద్వీపవతీ భూమిర్దక్షిణార్థం నావకల్పతే తస్మాచ్ఛ్రద్ధయా యాం కాంచిద్గాం దద్యాత్ సా దక్షిణా భవతి॥౧౮॥

యదేతత్స్వాతిరిక్తభస్మజ్ఞానప్రకాశకం గ్రన్థజాతం తదపి తన్మయమితి స్తౌతి—యదేతదితి। ఋగాదిసాహచర్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేన అథర్వవేద ఉచ్యతే। యదేతద్గ్రన్థజాతార్థవిత్ సర్వజ్ఞేశ్వరో భవతి, ఏతదుపదేష్టుః సవస్వమపి దాతుం నాలమిత్యాహ—యదితి॥౧౮॥

ఇతి షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్

సప్తమం బ్రాహ్మణమ్

త్రిపుణ్డ్రవిధిః

అథ జనకో వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యముపసమేత్యోవాచ భగవన్ త్రిపుణ్డ్రవిధిం నో బ్రూహీతి ॥౧॥

స హోవాచ సద్యోజాతాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః పరిగృహ్యాగ్నిరితి భస్మేత్యభిమన్త్ర్య మానస్తోక ఇతి సముద్ధృత్య త్రియాయుషమితి జలేన సంసృజ్య త్ర్యమ్బకం యజామహ ఇతి మన్త్రేణ శిరోలలాటవక్షఃస్కన్ధేషు త్రిపుణ్డ్రం ధృత్వా పూతో భవతి మోక్షీ భవతి। శతరుద్రేణ యత్ ఫలమవాప్నోతి తత్ ఫలమశ్నుతే స ఏష భస్మజ్యోతిరితి వై యాజ్ఞవల్క్యః ॥౨॥

త్రిపుణ్డ్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి ॥ ౧ ॥ జనకప్రశ్నోత్తరం మునిరాహ—స హోవాచేతి। ఏతదర్థస్య పురా ప్రపఞ్చితత్వాన్నేహ పునరర్థో వర్ణితః ॥౨॥

భస్మధారణఫలమ్

జనకో హ వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యం భస్మధారణాత్ కిం ఫలమశ్నుత ఇతి ॥3॥

స హోవాచ తద్భస్మధారణాదేవ ముక్తిర్భవతి తద్భస్మధారణాదేవ శివసాయుజ్యమవాప్నోతి న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే స ఏష భస్మజ్యోతిరితి వై యాజ్ఞవల్క్యః ॥౪॥

జనకో హ వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యం భస్మధారణాత్ కిం ఫలమశ్నుతే న వేతి ॥౫॥

తత్ర పరమహంసా నామ సంవర్తకారుణిశ్వేతకేతుదూర్వాసఋభునిదాఘజడభరతదత్తాత్రేయరైవతక-

భుసుణ్డప్రభృతయో విభూతిధారణాదేవ ముక్తాః స్యుః స ఏష భస్మజ్యోతిరితి వై యాజ్ఞవల్క్యః ॥౬॥

పునర్భస్మధారణఫలం పృచ్ఛతి—జనక ఇతి ॥౩॥ స్వాతిరిక్తం భస్మేతి ధారణాత్ నిశ్చయజ్ఞానాత్ స్వమాత్రావశేషణరూపేయం ముక్తిః భవతీత్యర్థః ॥౪॥ శ్రుతార్థదార్ఢ్యాయ పునః పృచ్ఛతీత్యాహ—జనక ఇతి ॥౫॥ రాజ్ఞా పృష్టేఽర్థే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి—తత్రేతి ॥౬॥

భస్మస్నానఫలమ్

జనకో హ వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యం భస్మస్నానేన కిం జాయత ఇతి ॥౭॥

యస్య కస్యచిచ్ఛరీరే యావన్తో రోమకూపాస్తావన్తి లిఙ్గాని భూత్వా తిష్ఠన్తి బ్రాహ్మణో వా క్షత్రియో వా వైశ్యో వా శూద్రో వా తద్భస్మధారణాదేతచ్ఛబ్దస్య రూపం యస్యాం తస్యాం హ్యేవావతిష్ఠతే ॥౮॥

భస్మస్నానం కింఫలకమితి పునః పృచ్ఛతి—జనక ఇతి ॥ ౭॥ పృష్టో మునిరాహ—యస్యేతి ॥౮॥

త్రిపుణ్డ్రమాహాత్మ్యమ్

జనకో హ వైదేహః పైప్పలాదేన సహ ప్రజాపతిలోకం జగామ తం గత్వోవాచ భో ప్రజాపతే త్రిపుణ్డ్రస్య మాహాత్మ్యం బ్రూహీతి ॥౯॥

తం ప్రజాపతిరబ్రవీద్యథైవేశ్వరస్య మాహాత్మ్యం తథైవ త్రిపుణ్డ్రస్యేతి ॥౧౦॥

అథ పైప్పలాదో వైకుణ్ఠం జగామ తం గత్వోవాచ భో విష్ణో త్రిపుణ్డ్రస్య మాహాత్మ్యం బ్రూహీతి ॥౧౧॥

యథైవేశ్వరస్య మాహాత్మ్యం తథైవ త్రిపుణ్డ్రస్యేతి విష్ణురాహ॥౧౨॥

గురుదేవతాపరాయణోఽపి సమ్రాట్ పామరలోకసంశయోచ్ఛిత్తయే బ్రహ్మవిష్ణురుద్రలోకాన్ గత్వా బ్రహ్మాదిముఖతోఽపి త్రిపుణ్డ్రమాహాత్మ్యమవగమ్య సర్వత్ర ప్రకాశయామాసేత్యాహ— జనక ఇతి॥౮-౧౪॥

విభూతిధారణమహిమా

అథ పైప్పలాదః కాలాగ్నిరుద్రం పరిసమేత్యోవాచాధీహి భగవన్ త్రిపుణ్డ్రస్య విధిమ్॥౧౩॥

త్రిపుణ్డ్రస్య విధిర్మయా వక్తుం న శక్యమితి సత్యమితి హోవాచ। అథ భస్మచ్ఛన్నః సంసారాన్ముచ్యతే। భస్మశయ్యాశయానస్తచ్ఛబ్దగోచరః శివసాయుజ్యమవాప్నోతి న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే। రుద్రాధ్యాయీ సన్నమృతత్వం చ గచ్ఛతి। స ఏష భస్మజ్యోతిః। విభూతిధారణాద్బ్రహ్మైకత్వం చ గచ్ఛతి। విభూతిధారణాదేవ సర్వేషు తీర్థేషు స్నాతో భవతి। విభూతిధారణాద్వారాణస్యాం స్నానేన యత్ ఫలమవాప్నోతి తత్ ఫలమశ్నుతే। స ఏష భస్మజ్యోతిః। యస్య కస్యచిచ్ఛరీరే త్రిపుణ్డ్రస్య లక్ష్మ వర్తతే ప్రథమా ప్రజాపతిర్ద్వితీయా విష్ణుస్తృతీయా సదాశివ ఇతి స ఏష భస్మజ్యోతిః స ఏష భస్మజ్యోతిరితి॥౧౪॥

రుద్రాక్షధారణ జిజ్ఞాసా

అథ కాలాగ్నిరుద్రం భగవన్తం సనత్కుమారః పప్రచ్ఛాధీహి భగవన్ రుద్రాక్షధారణవిధిమ్॥౧౫॥

సనత్కుమారో మునిః రుద్రాక్షేయత్తాపరిజ్ఞానపూర్వకం తద్ధారణవిధిం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ పృచ్ఛతీత్యాఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి॥౧౫॥

రుద్రాక్షజన్మ

స హోవాచ రుద్రస్య నయనాదుత్పన్నా రుద్రాక్షా ఇతి లోకే ఖ్యాయన్తే। సదాశివః సంహారం కృత్వా సంహారాక్షం ముకులీకరోతి తన్నయనాజ్జాతా రుద్రాక్షా ఇతి హోవాచ। తస్మాద్రుద్రాక్షత్వమితి ॥౧౬॥

మునినా పృష్టః స హోవాచ ॥౧౬॥

రుద్రాక్షధారణమహిమా

తద్రుద్రాక్షే వాగ్విషయే కృతే దశగోప్రదానేన యత్ ఫలమవాప్నోతి తత్ ఫలమశ్నుతే। స ఏష భస్మజ్యోతీ రుద్రాక్ష ఇతి। తద్రుద్రాక్షం కరేణ స్పృష్ట్వా ధారణమాత్రేణ ద్విసహస్రగోప్రదానఫలం భవతి। తద్రుద్రాక్షే కర్ణయోర్ధార్యమాణే ఏకాదశసహస్రగోప్రదానఫలం భవతి। ఏకాదశరుద్రత్వం చ గచ్ఛతి। తద్రుద్రాక్షే శిరసి ధార్యమాణే కోటిగోప్రదానఫలం భవతి। ఏతేషాం స్థానానాం కర్ణయోః ఫలం వక్తుం న శక్యమితి హోవాచ। మూర్ధ్ని చత్వారింశచ్ఛిఖాయామేకం త్రయం వా శ్రోత్రయోర్ద్వాదశ ద్వాదశ కణ్ఠే ద్వాత్రింశద్బాహ్వోః షోడశ షోడశ ద్వాదశ ద్వాదశ మణిబన్ధయోః షట్ షడఙ్గుష్ఠయోస్తతః సంధ్యాం సకుశోఽహరహరుపాసీత। అగ్నిర్జ్యోతిరిత్యాదిభిరగ్నౌ జుహుయాత్ ॥౧౭॥

"అగ్నిర్జ్యోతిర్జ్యోతిరగ్నిః స్వాహా సూర్యో జ్యోతిర్జ్యోతిస్సూర్యః స్వాహా" ఇతి మన్త్రేణాజ్యాహుతీరగ్నౌ జుహుయాత్, న హి రుద్రాక్షాహుతీరిత్యర్థః ॥౧౭॥

ఇతి సప్తమం బ్రాహ్మణమ్

అష్టమం బ్రాహ్మణమ్

ఉపనిషత్పారాయణఫలజిజ్ఞాసా

అథ బృహజ్జాబాలస్య ఫలం నో బ్రూహి భగవన్నితి ॥౧॥

అహరహరర్థానుసన్ధానపూర్వకముపనిషత్పారాయణఫలేయత్తాం పృచ్ఛతి—అథేతి ॥౧॥

సర్వపూతత్వమ్

స హోవాచ య ఏతద్బృహజ్జాబాలం నిత్యమధీతే సోఽగ్నిపూతో భవతి స వాయుపూతో భవతి స ఆదిత్యపూతో భవతి స సోమపూతో భవతి స బ్రహ్మపూతో భవతి స విష్ణుపూతో భవతి స రుద్రపూతో భవతి స సర్వపూతో భవతి స సర్వపూతో భవతి ॥౨॥

అగ్న్యాదినా పూతో భవతి అగ్న్యాదివత్ పూతో భవతీతి వేత్యర్థః ॥౨॥

అగ్నయాదిస్తమ్భనమ్

య ఏతద్బృహజ్జాబాలం నిత్యమధీతే సోఽగ్నిం స్తమ్భయతి స వాయుం స్తమ్భయతి స ఆదిత్యం స్తమ్భయతి స సోమం స్తమ్భయతి స ఉదకం స్తమ్భయతి స సర్వాన్ దేవాన్ స్తమ్భయతి స సర్వాన్ గ్రహాన్ స్తమ్భయతి స విషం స్తమ్భయతి స విషం స్తమ్భయతి ॥3॥

కిచ—య ఏతదితి ॥3–౪॥

మృత్యాృదితరణమ్

య ఏతద్బృహజ్జాబాలం నిత్యమధీతే స మృత్యుం తరతి స పాప్మానం తరతి స బ్రహ్మహత్యాం తరతి స భ్రూణహత్యాం తరతి స వీరహత్యాం తరతి స సర్వహత్యాం తరతి స సంసారం తరతి స సర్వం తరతి స సర్వం తరతి ॥౪॥

సర్వలోకజయః

యః ఏతద్బృహజ్జాబాలం నిత్యమధీతే స భూర్లోకం జయతి స భువర్లోకం జయతి స సువర్లోకం జయతి స మహర్లోకం జయతి స జనోలోకం జయతి స తపోలోకం జయతి స సత్యలోకం జయతి స సర్వాన్ లోకాన్ జయతి స సర్వాన్ లోకాన్ జయతి ॥౫॥

సర్వశాస్త్రజ్ఞానమ్

యః ఏతద్బృహజ్జాబాలం నిత్యమధీతే స ఋచోఽధీతే స యజూంష్యధీతే స సామాన్యధీతే సోఽథర్వణమధీతే సోఽఙ్గిరసమధీతే స శాఖా అధీతే స కల్పానధీతే స నారాశంసీరధీతే స పురాణాన్యధీతే స బ్రహ్మప్రణవమధీతే స బ్రహ్మప్రణవమధీతే ॥౬॥

యత్ర
వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకజాగ్రజ్జాగ్రదాదితద్వ్యష్టిసమష్ట్యారోపాపవాదాధికరణవిశ్వవిశ్వాద్యవికల్పాను జ్ఞైకరసాన్తచతుఃపఞ్చదశకలనాపహ్నవతాం భజతి తదపహ్నవసిద్ధోఽయం పరమాత్మా తుర్యతుర్యో బ్రహ్మప్రణవశబ్దేనోచ్యతే।
తత్రాపహ్నూతవ్యజాగ్రజ్జాగ్రదాదిచతుష్పఞ్చదశకలనాయా అపి తాదర్థ్యేన తస్యా అపి గౌణ్యా వృత్త్యా బ్రహ్మప్రణవత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః ॥౬॥

బృహజ్జాబాలాధ్యాపకస్య సర్వోత్తమత్వమ్

అనుపనీతశతమేకమేకేనోపనీతేన తత్సమముపనీతశతమేకమేకేన గృహస్థేన తత్సమం గృహస్థశతమేకమేకేన వానప్రస్థేన తత్సమం వానప్రస్థశతమేకమేకేన యతినా తత్సమం యతీనాం తు శతం పూర్ణమేకమేకేన రుద్రజాపకేన తత్సమం రుద్రజాపకశతమేకమేకేనాఽథర్వశిరఃశిఖాఽధ్యా-పకేన తత్సమమథర్వశిరఃశిఖాఽధ్యాపకశతమేకమేకేన బృహజ్జాబాలోపనిషదధ్యాపకేన తత్సమమ్ ॥౭॥

అత ఏవ గ్రన్థపారాయణస్య ఫలాధిక్యం దర్శయతి—అనుపనీతేతి ॥౭॥

బృహజ్జాబాలజపశీలస్య పరంధామప్రాప్తిః

తద్వా ఏతత్ పరం ధామ బృహజ్జాబాలోపనిషజ్జపశీలస్య యత్ర న సూర్యస్తపతి యత్ర న వాయుర్వాతి యత్ర న చన్ద్రమా భాతి యత్ర న నక్షత్రాణి భాన్తి యత్ర నాగ్నిర్దహతి యత్ర న మృత్యుః ప్రవిశతి యత్ర న దుఃఖాని ప్రవిశన్తి సదానన్దం పరమానన్దం శాన్తం శాశ్వతం సదాశివం బ్రహ్మాదివన్దితం యోగిధ్యేయం పరం పదం యత్ర గత్వా న నివర్తన్తే యోగినః॥౮॥

యత్ర స్వాతిరిక్తభస్మాధికరణే సూర్యాదయో న భాన్తి మృత్యురపి యత్పదం స్ప్రష్టుం న హి పారయతి బృహజ్జాబాలోపనిషదర్థమననం కుర్వతః తద్వా ఏతత్పరం ధామ తద్ధి సదానన్దం ఇత్యాదినవవిశేషణవిశిష్టమ్॥౮॥

పరంధామస్వరూపమ్

తదేతదృచాఽభ్యుక్తమ్—

తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః।
దివీవ చక్షురాతతమ్॥౯॥

తద్విప్రాసో విపన్యవో జాగృవాంసః సమిన్ధతే।
విష్ణోర్యత్పరమం పదమ్॥ ఓం సత్యమిత్యుపనిషత్॥౧౦॥

"యద్గత్వా న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ" ఇత్యాదిస్మృతిసిద్ధం యద్ధామ తదేతదృచా మన్త్రేణాపి ప్రతిపాదితమ్। కిం తత్?— స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తప్రపఞ్చాధికరణతయా విష్ణోః వ్యాపకస్య వ్యాప్యసాపేక్షవ్యాపకత్వాధిష్ఠానత్వాసంభవప్రబోధసిద్ధం నిరధిష్ఠానతయా పరమం నిరతిశయం స్వమాత్రతయా పద్యత ఇతి పదం యత్ తద్విష్ణోః పరమం పదం "రాహోః శిరః" ఇతివత్ విష్ణుయాథాత్మ్యం స్వాతిరిక్తభస్మసిద్ధం బ్రహ్మమాత్రం స్వావశేషతయా సూరయః సదా పశ్యన్తి। పశ్యన్తీతి వ్యపదేశతః పరిచ్ఛేదతా స్యాదిత్యత ఆహ—దివీతి। దివి

ద్యోతనాత్మకే బ్రహ్మణి ఇవ చక్షుః దృష్టిర్దర్శనం తద్గోచరజ్ఞానం ఆతతం అపరిచ్ఛిన్నం తద్వద్విష్ణుపదం నిష్ప్రతియోగికపూర్ణమ్॥౯॥ సూరయః కీదృశాః? విప్రాసో విప్రాః విపన్యవో విగతమన్యవః మన్యుహేతుస్వాతిరిక్తస్య స్వభావం గర్తత్వాత్ అతో జాగృవాంసః స్వాజ్ఞాననిద్రాఽసంభవాత్ నిత్యం జాగరూకాః। యద్విష్ణోః పరమం పదం పశ్యన్తి తద్దర్శనసమకాలం తత్ పదం సమిన్ధతే తన్మాత్రతయా అవశిష్యన్తే। ఇతి ఏవం యత్ ప్రతిపాదితం తత్ ఓం తురీయోఙ్కారాగ్రవిద్యోతత్వాత్। తదేవ తుర్యతుర్యం బ్రహ్మ సత్యం నిష్ప్రతియోగికసన్మాత్రత్వాత్। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః ప్రకృతోపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥౧౦॥

ఇత్యష్టమం బ్రాహ్మణమ్

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

లిఖితం స్యాద్వివరణం బృహజ్జాబాలభాసకమ్।

బృహజ్జాబాలటీకేయమశీత్యధిచతుఃశతమ్॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే షడ్వింశతిసఙ్ఖ్యాపూరకం బృహజ్జాబాలోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

భస్మజాబాలోపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

ప్రథమోఽధ్యాయః

త్రిపుణ్డ్రవిధిజిజ్ఞాసా

అథ జాబాలో భుసుణ్డః కైలాసశిఖరావాసమోంకారస్వరూపిణం మహాదేవముమాఽర్ధకృతశేఖరం సోమసూర్యాగ్నినయనమనన్తేన్దురవిప్రభం

వ్యాఘ్రచర్మామ్బరధరం మృగహస్తం భస్మోద్ధూలితవిగ్రహం
తిర్యక్త్రిపుణ్డ్రరేఖావిరాజమానఫాలప్రదేశం స్మితసంపూర్ణపఞ్చవిధపఞ్చాననం
వీరాసనారూఢమప్రమేయమనాద్యనన్తం నిష్కలం నిర్గుణం శాన్తం నిరఞ్జనమనామయం
హుమ్ఫట్కుర్వాణం శివనామాన్యనిశముచ్చరన్తం హిరణ్యబాహుం హిరణ్యరూపం
హిరణ్యవర్ణం హిరణ్యనిధిమద్వైతం చతుర్థం బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాతీతమేకమాశాస్యం భగవన్తం
శివం ప్రణమ్య ముహుర్ముహురభ్యర్చ్య శ్రీఫలదలైస్తేన భస్మనా చ నతోత్తమాఙ్గః
కృతాఞ్జలిపుటః పప్రచ్ఛ—అధీహి భగవన్ వేదసారముద్ధృత్య త్రిపుణ్డ్రవిధిం
యస్మాదన్యానపేక్షమేవ మోక్షోపలబ్ధిః। కిం భస్మనో ద్రవ్యమ్। కాని స్థానాని। మనవోఽప్యత్ర కే
వా। కతి వా తస్య ధారణమ్। కే వాఽత్రాధికారిణః। నియమస్తేషాం కో వా।
మామన్తేవాసినమనుశాసయామోక్షమితి॥౧॥

యత్సమ్యగ్జ్ఞానకాలాగ్నిః స్వాతిరిక్తాస్తితాభ్రమమ్।

కరోతి భస్మ నిఃశేషం తద్బ్రహ్మైవాస్మి కేవలమ్॥

ఇహ ఖల్వథర్వణవేదప్రవిభక్తేయం భస్మజాబాలోపనిషత్
భస్మోద్ధూళనత్రిపుణ్డ్రశివార్చనకాశీమాహాత్మ్యప్రకటనవ్యగ్రా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా
విజృమ్భతే। అస్యాః సంక్షేపతో వివరణమారభ్యతే।
జాబాలశివప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా।
ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। ఓంకారస్వరూపిణం ఓంకారార్థతుర్యరూపిణమ్।
స్వాతిరిక్తాశివపటలం హుంఫట్కుర్వాణం దూరాదుత్సారయన్తమ్। పప్రచ్ఛ కిమితి—
అధీహీతి। యస్మాదన్యానపేక్షమేవ మోక్షోపలబ్ధిః తన్మే బ్రూహీత్యర్థః॥౧॥

ప్రాతఃకృత్యం హోమాన్తమ్

అథ స హోవాచ భగవాన్ పరమేశ్వరః పరమకారుణికః ప్రమథాన్ సురానపి సోఽన్వీక్ష్య॥౨॥

పూతం ప్రాతరుదయాద్గోమయం బ్రహ్మపర్ణే నిధాయ త్ర్యమ్బకమితి మన్త్రేణ శోషయేత్।
యేన కేనాపి తేజసా తత్స్వగృహ్యోక్తమార్గేణ ప్రతిష్ఠాప్య వహ్నిం తత్ర తద్గోమయద్రవ్యం
నిధాయ సోమాయ స్వాహేతి మన్త్రేణ తతస్తిలవ్రీహిభిః సాజ్యైర్జుహుయాత్। అయం
తేనాష్టోత్తరసహస్రం సార్ధమేతద్వా। తత్రాజ్యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి। తేన న పాపం

శృణోతి। తద్ధోమమన్త్రస్త్ర్యమ్బకమిత్యేవ। అన్తే స్విష్టకృత్ పూర్ణాహుతి స్తేనైవాష్టదిక్షు బలిప్రదానమ్॥౩॥

క్రమేణ ప్రశ్నోత్తరం అథ స ఇతి। యైరేవం షట్ప్రశ్నాః కృతాస్తాన్ ప్రమథాన్॥౨॥ కిం భస్మనో ద్రవ్యమిత్యాద్యప్రశ్నమపాకరోతి—పూతమితి। అయం తేనాష్టోత్తరసహస్రం సార్ధమేతద్వా "సోమాయ స్వాహా" ఇతి మన్త్రేణ సార్ధం అయం తేనేత్యష్టోత్తరసహస్రం జుహుయాదిత్యర్థః। అన్తే తద్ధోమాన్తే। అష్టదిక్షు బలిదానం "త్ర్యమ్బకం" ఇతి మన్త్రేణ కుర్యాదిత్యర్థః॥౩॥

భస్మధారణవిధిః

తద్భస్మ గాయత్ర్యా సంప్రోక్ష్య తద్హైమే రాజతే తామ్రే మృణ్మయే వా పాత్రే నిధాయ రుద్రమన్త్రైః పునరభ్యుక్ష్య శుద్ధదేశే సంస్థాపయేత్। తతో భోజయేద్బ్రాహ్మణాన్। తతః స్వయం పూతో భవతి॥౪॥

మానస్తోక ఇతి సద్యోజాతమిత్యాదిపఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైర్భస్మ సంగృహ్యాగ్నిరితి భస్మ వాయురితి భస్మ జలమితి భస్మ స్థలమితి భస్మ వ్యోమేతి భస్మ దేవా భస్మ ఋషయో భస్మ సర్వం హ వా ఏతదిదం భస్మ పూతం పావనం నమామి సద్యః సమస్తాఘశాసకమితి శిరసాఽభినమ్య పూతే వామహస్తే వామదేవాయేతి నిధాయ త్ర్యమ్బకమితి సంప్రోక్ష్య శుద్ధం శుద్ధేనేతి సంమృజ్య సంశోధ్య తేనైవాపాదశీర్షముద్ధూలనమాచరేత్। తత్ర బ్రహ్మమన్త్రాః పఞ్చ॥౫॥

తతః శేషస్య భస్మనో వినియోగః। తర్జనీమధ్యమానామికాభిరగ్నేర్భస్మాసీతి భస్మ సంగృహ్య మూర్ధానమితి మూర్ధన్యగ్రే న్యసేత్ త్ర్యమ్బకమితి లలాటే నీలగ్రీవాయేతి కణ్ఠే కణ్ఠస్య దక్షిణే పార్శ్వే త్ర్యాయుషమితి వామేతి కపోలయోః కాలాయేతి నేత్రయోస్త్రిలోచనాయేతి శ్రోత్రయోః శృణవామేతి వక్త్రే ప్రబ్రవామేతి హృదయే ఆత్మన ఇతి నాభౌ

నాభిరితి మన్త్రేణ దక్షిణభుజమూలే భవాయేతి తన్మధ్యే రుద్రాయేతి తన్మణిబన్ధే శర్వాయేతి తత్కరపృష్ఠే పశుపతయ ఇతి వామబాహుమూలే ఉగ్రాయేతి తన్మధ్యే అగ్రేవధాయేతి తన్మణిబన్ధే దూరేవధాయేతి తత్కరపృష్ఠే నమో హన్త్రే ఇతి అంసే శంకరాయేతి యథాక్రమం

భస్మ ధృత్వా సోమాయేతి శివం నత్వా తతః ప్రక్షాల్య తద్భస్మాపః పునన్త్వితి పిబేత్। నాధో త్యాజ్యం నాధో త్యాజ్యమ్ ॥౬॥

ఏతన్మధ్యాహ్న్ఽయాహ్నేషు త్రికాలేషు విధిభస్మధారణమప్రమాదేన కార్యమ్। ప్రమాదాత్ పతితో భవతి ॥౭॥

తతః తద్భస్మ గాయత్ర్యా సంప్రోక్ష్య ॥౪॥ మనవోఽప్యత్ర కే వేతి తృతీయప్రశ్నోత్తరమాహ— మా నస్తోక ఇతి। స్వాతిరిక్తం భస్మ కరోతీతి భస్మ బ్రహ్మ సర్వాత్మకత్వాత్। అగ్నిరిత్యాదిపఞ్చభూతగ్రహణం జడప్రపఞ్చోపలక్షణార్థమ్। దేవర్షిగ్రహణం అజడప్రపఞ్చోపలక్షణార్థమ్। భస్మనో బ్రహ్మతయా జడాజడప్రపఞ్చవ్యాపకత్వే "ఏకం భస్మ సర్వభూతాన్తరాత్మా" ఇతి బృహజ్జాబాలశ్రుతేః। యత ఏవమతో భస్మ బ్రహ్మ పూతం పావనం నమామి। కిమర్థమస్య నమనమిత్యత్ర స్మృతిమాత్రేణ సద్యః సమస్తాఘశాసకం ఇతి శిరసాఽభినమ్య। శుద్ధం శుద్ధేన ఇతి మన్త్రేణ సంసృజ్య। తత్ర "సద్యోజాతం" ఇత్యాదిబ్రహ్మమన్త్రాః పఞ్చ ॥౫॥ కాని స్థానానీతి ద్వితీయప్రశ్నమపాకరోతి త్ర్యమ్బకమితి। కతి వా తస్య ధారణమితి ప్రశ్నోఽప్యపాకృతః। తద్భస్మ తద్భస్మోదకమ్ ॥౬॥ కే వాఽత్రాధికారిణః, నియమస్తేషాం కో వా ఇతి ప్రశ్నద్వయమప్యపాక్రియతే— ఏతదిత్యాదినా ॥౭-౯॥

భస్మధారణస్యావశ్యకర్తవ్యతా

బ్రాహ్మణానామయమేవ ధర్మోఽయమేవ ధర్మః। ఏవం భస్మధారణమకృత్వా నాశ్నీయాదాపోఽన్నమన్యద్వా। ప్రమాదాత్త్యక్త్వా భస్మధారణం న గాయత్రీం జపేత్। న జుహుయాదగ్నౌ తర్పయేద్దేవానృషీన్ పిత్రాదీన్। అయమేవ ధర్మః సనాతనః సర్వపాపనాశకో మోక్షహేతుః। నిత్యోఽయం ధర్మో బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మచారిగృహివానప్రస్థయతీనామ్। ఏతదకరణే ప్రత్యవైతి బ్రాహ్మణః ॥౮॥

అకరణే ప్రాయశ్చిత్తమ్

అకృత్వా ప్రమాదేనైతదష్టోత్తరశతం జలమధ్యే స్థిత్వా గాయత్రీం జప్త్వోపోషణేనైకేన శుద్ధో భవతి। యతిర్భస్మధారణం త్యక్త్వైకదోపోష్య ద్వాదశసహస్రప్రణవం జప్త్వా శుద్ధో భవతి। అన్యథేన్ద్రో యతీన్త్సాలావృకేభ్యః పాతయతి॥౯॥

సంస్కృతభస్మాభావే కర్తవ్యనిరూపణమ్

భస్మనో యద్యభావస్తదా సర్వభస్మదాహనజన్యమన్యద్వాఽవశ్యం మన్త్రపూతం ధార్యమ్॥౧౦॥

ఇత్యాదిసంస్కారసంస్కృతభస్మనః॥౧౦॥

భస్మధారణఫలమ్

ఏతత్ ప్రాతః ప్రయుఞ్జానో రాత్రికృతాత్ పాపాత్ పూతో భవతి స్వర్ణస్తేయాత్ ప్రముచ్యతే। మధ్యన్దినే మాధ్యన్దినం కృత్వోపస్థానాన్తం ధ్యాయమాన ఆదిత్యాభిముఖోఽధీయానః సురాపానాత్ పూతో భవతి స్వర్ణస్తేయాత్ పూతో భవతి బ్రాహ్మణవధాత్ పూతో భవతి గోవధాత్ పూతో భవత్యశ్వవధాత్ పూతో భవతి గురువధాత్ పూతో భవతి మాతృవధాత్ పూతో భవతి పితృవధాత్ పూతో భవతి। త్రికాలమేతత్ ప్రయుఞ్జానః సర్వవేదపారాయణఫలమవాప్నోతి సర్వతీర్థఫలమశ్నుతే అనపబ్రువః సర్వమాయురేతి విన్దతే ప్రాజాపత్యం రాయస్పోషం గౌపత్యమ్। ఏవమావర్తయేదుపనిషదమిత్యాహ భగవాన్ సదాశివః సామ్బ సదాశివః సామ్బః॥౧౧॥

సర్వతీర్థఫలం సర్వతీర్థస్నానఫలమ్। ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిత్వం రాయస్పోషం కుబేరత్వం గౌపత్యం పశుపతిత్వం విన్దతే లభత ఇత్యర్థః। సదాశివః సామ్బః—ఆవృత్తిః ప్రథమాధ్యాయసమాప్త్యర్థా॥౧౧॥

ఇతి ప్రథమోఽధ్యాయః

ద్వితీయోఽధ్యాయః

బ్రాహ్మణానాం కిం నిత్యం కర్తవ్యమ్

అథ భుసుణ్డో జాబాలో మహాదేవం సామ్బం ప్రణమ్య పునః పప్రచ్ఛ కిం నిత్యం బ్రాహ్మణానాం కర్తవ్యం యదకరణే ప్రత్యవైతి బ్రాహ్మణః। కః పూజనీయః। కో వా ధ్యేయః। కః స్మర్తవ్యః। కథం ధ్యేయః। క్వ స్థాతవ్యమేతద్బ్రూహీతి ॥౧॥

కిం నిత్యం బ్రాహ్మణైః కర్తవ్యమిత్యాదిబుభుత్సయా జాబాలో మహాదేవం పృచ్ఛతీత్యాహ— అథేతి ॥౧॥

ప్రాతఃకర్తవ్యత్రిపుణ్డ్రధారణాది

సమానేన తం హోవాచ। ప్రాగుదయాన్నిర్వర్త్య శౌచాదికం తతః స్నాయాత్। మార్జనం రుద్రసూక్తైః। తతశ్చాహతం వాసః పరిధత్తే పాప్మనోఽపహత్యై। ఉద్యన్తమాదిత్యమభిధ్యాయన్నుద్ధూలితాఙ్గం కృత్వా యథాస్థానం భస్మనా త్రిపుణ్డ్రం శ్వేతేనైవ రుద్రాక్షాఞ్ఛ్వేతాన్ బిభృయాత్। నైతత్ర సంమర్శః। తథాఽన్యే। మూర్ధ్ని చత్వారింశత్। శిఖాయామేకం త్రయం వా। శ్రోత్రయోర్ద్వాదశ। కణ్ఠే ద్వాత్రింశత్। బాహ్వోః షోడశషోడశ। ద్వాదశద్వాదశ మణిబన్ధయోః। షట్షడఙ్గుష్ఠయోః। తతః సంధ్యాం సకుశోఽహరహరుపాసీత। అగ్నిర్జ్యోతిరిత్యాదిభిరగ్నౌ జుహుయాత్ ॥౨॥

జాబాలేన పృష్టో భగవాన్ సప్రమాణం ప్రశ్నోత్తరమాహ—సమానేన తం హోవాచేతి। కిం తదితి—ప్రాగుదయాదితి। ఉద్యన్తమాదిత్యం అసావాదిత్యో బ్రహ్మేతి అభిధ్యాయన్। భస్మనా త్రిపుణ్డ్రం లలాటాదౌ ధారయేత్। "బ్రహ్మణో బిభృయాచ్ఛ్వేతాన్" ఇతి శ్రుత్యనురోధేన శ్వేతేనైవ రుద్రాక్షాన్ శ్వేతాన్ బిభృయాత్। బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయ శౌచాదికం నిర్వర్త్య అథ రుద్రసూక్తమార్జనపూర్వకం స్నాత్వా, అహతవస్త్రధారణపూర్వకం యథోక్తస్థానేషు భస్మోద్ధూళనత్రిపుణ్డ్రరుద్రాక్షధారణం కృత్వా, అథ సంధ్యాఽఽద్యనుష్ఠానపూర్వకమౌపాసనాగ్నిహోత్రాదికం కృత్వా ॥౨॥

శివపూజావిధిః

శివలిఙ్గం త్రిసంధ్యమభ్యర్చ్య కుశేష్వాసీనో ధ్యాత్వా సామ్బం మామేవ వృషభారూఢం హిరణ్యబాహుం హిరణ్యవర్ణం హిరణ్యరూపం పశుపాశవిమోచకం పురుషం కృష్ణపిఙ్గలమూర్ధ్వరేతం విరూపాక్షం విశ్వరూపం సహస్రాక్షం సహస్రశీర్షం సహస్రచరణం విశ్వతోబాహుం విశ్వాత్మానమేకమద్వైతం నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం శివమక్షరమవ్యయం హరిహరహిరణ్యగర్భస్రష్టారమప్రమేయమనాద్యన్తం రుద్రసూక్తైరభిషిచ్య సితేన భస్మనా శ్రీఫలదలైశ్చ త్రిశాఖైరార్ద్రైరనార్ద్రైర్వా। నైతత్ర సంస్పర్శః। తత్పూజాసాధనం కల్పయేచ్చ నైవేద్యమ్। తతశ్చైకాదశగుణరుద్రో జపనీయః। ఏకగుణోఽనన్తః॥౩॥

అథ శివపూజాం కుర్యాదిత్యాహ—శివలిఙ్గమితి। విరాడాత్మనా సహస్రచరణం విశ్వతోబాహుం విశ్వాత్మానం ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాత్మనా ఏకమ్। ఈశ్వరాత్మనా హరిహరహిరణ్యగర్భస్రష్టారం అప్రమేయం అనాద్యన్తం ఏవముక్తవిశేషణవిశిష్టం శివలిఙ్గం రుద్రసూక్తైరభిషిచ్య సితేన భస్మనా చాభిషిచ్య। ఉక్తాభిషేకద్రవ్యాణాం నైతత్ర సంస్పర్శః॥౩॥

శివషడక్షర–అష్టాక్షరయోరుద్ధారః

షడక్షరోఽష్టాక్షరో వా శైవో మన్త్రో జపనీయః। ఓమిత్యగ్రే వ్యాహరేత్। నమ ఇతి పశ్చాత్। తతః శివాయేత్యక్షరత్రయమ్। ఓమిత్యగ్రే వ్యాహరేత్। నమ ఇతి పశ్చాత్। తతో మహాదేవాయేతి పఞ్చాక్షరాణి। నాతస్తారకః పరమో మన్త్రః। తారకోఽయం పఞ్చాక్షరః। కోఽయం శైవో మనుః। శైవస్తారకోఽయముపదిశ్యతే మనురవిముక్తేశైవేభ్యో జీవేభ్యః। శైవోఽయమేవ మన్త్రస్తారయతి। స ఏవ బ్రహ్మోపదేశః॥౪॥

శివషడక్షరమష్టాక్షరం చోద్ధరతి—ఓం ఇతి। కేభ్య ఇత్యత్ర—శైవేభ్య ఇతి। యస్తారకః కాశ్యాముపదిశ్యతే స ఏవ బ్రహ్మోపదేశః॥౪॥

బ్రహ్మస్వరూపమ్

బ్రహ్మ సోమోఽహం పవనః సోమోఽహం పవతే సోమోఽహం జనితా మతీనాం సోమోఽహం జనితా పృథివ్యాః సోమోఽహం జనితాఽగ్నేః సోమోఽహం జనితా సూర్యస్య సోమోఽహం జనితేన్ద్రస్య సోమోఽహం జనితోత విష్ణోః సోమోఽహమేవ జనితా స యశ్చన్ద్రమసో దేవానాం భూర్భువఃస్వరాదీనాం సర్వేషాం లోకానాం చ ॥౫॥

విశ్వం భూతం భువనం చిత్రం బహుధా జాతం జాయమానం చ యత్।

సర్వస్య సోమోఽహమేవ జనితా విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః ॥౬॥

హిరణ్యగర్భాదీనహం జాయమానాన్ పశ్యామి। యో రుద్రో అగ్నౌ యో అప్సు య ఓషధీషు యో రుద్రో విశ్వా భువనా వివేశైవమేవ। అహమేవాత్మాఽన్తరాత్మా బ్రహ్మజ్యోతిర్యస్మాన్న మత్తోఽన్యః పరః। అహమేవ పరో విశ్వాధికః॥౭॥

బ్రహ్మ కీదృశమిత్యత్ర—యోఽయముమయా సహితః సోఽయం బ్రహ్మ సోమోఽహమ్। యః సూత్రరూపేణ పవనో భూత్వా సర్వం పవతే పవిత్రీకరోతి స సోమోఽహం పరమేశ్వర ఇత్యర్థః। యః సోమః సోఽహమీశ్వరాత్మనా స్వాతిరిక్తమత్యాదిసర్వజనితా స్యామిత్యాహ—జనితేతి॥౫॥ సర్వకారణత్వేఽపి సర్వాతీతః స్యామిత్యాహ—విశ్వాధిక ఇతి॥౬॥ యోఽన్తర్యామ్యాత్మనా భువనమావివేశ సోఽహం ప్రత్యగభేదేన బ్రహ్మజ్యోతిః। విశ్వాధికః విశ్వారోపాపవాదాధిష్ఠానత్వాత్॥౭॥

బ్రహ్మజ్ఞానమేవ ముక్తిసాధనమ్

మామేవ విదిత్వాఽమృతత్వమేతి తరతి శోకమ్। మామేవ విదిత్వా సాంసృతికీం రుజం ద్రావయతి తస్మాదహం రుద్రో యః సర్వేషాం పరమా గతిః సోఽహం సర్వాకారః॥౮॥

స్వాజ్ఞలోకో మామేవ విదిత్వా అమృతత్వమేతి తరతి శోకం యో మామేవ "అహం బ్రహ్మాస్మి" ఇతి విదిత్వా ఆస్తే తస్య స్వాజ్ఞవికల్పితసాంసృతికీం రుజం ద్రావయామి తస్మాదహం రుద్రః నిర్విశేషబ్రహ్మాత్మనా యః సర్వేషాం పరమా గతిః॥౮॥

శివస్య విశ్వాధారత్వమ్

యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే। యేన జాతాని జీవన్తి। యత్ ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి। తం మామేవ విదిత్వోపాసీత। భూతేభిర్దేవేభిరభిష్టుతోఽహమేవ॥౯॥

భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే। భీషోదేతి సూర్యః। భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ॥౧౦॥

సోమోఽత ఏవ యోఽహం సర్వేషామధిష్ఠాతా సర్వేషాం చ భూతానాం పాలకః। సోఽహం పృథివీ। సోఽహమాపః। సోఽహం తేజః। సోఽహం వాయుః। సోఽహం కాలః। సోఽహం దిశః। సోఽహమాత్మా। మయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్॥౧౧॥

తం విశ్వోత్పత్తిస్థితిప్రళయాధారమహమస్మీతి విదిత్వోపాసీత। భూతేభిర్దేవేభిరభిష్టుతోఽహమేవ మనుష్యాదిభూతైర్దేవైరపి చ బ్రహ్మాస్మీతి స్తుతోఽహమేవ॥౯॥ వాతాదిభయకారణమప్యహమేవేత్యాహ—భీషాఽస్మాదితి। అత ఏవాహం వాతాదిభయహేతురిత్యర్థః॥౧౦॥ యోఽహం సర్వేషామధిష్ఠాతా కూటస్థాత్మనా విష్వాత్మనా సర్వేషాం చ భూతానాం పాలకః సోఽహం పృథివీత్యాది॥౧౧॥

శివస్య పశుపాశమోచకత్వమ్

బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్। బ్రహ్మ శివో మే అస్తు సదాశివోమ్॥౧౨॥

అచక్షుర్విశ్వతశ్చక్షురకర్ణో విశ్వతఃకర్ణోఽపాదో విశ్వతఃపాదోఽపాణిర్విశ్వతఃపాణిరహమశిరా విశ్వతఃశిరా విద్యామన్త్రైకసంశ్రయో విద్యారూపో విద్యామయో విశ్వేశ్వరోఽహమజరోఽహమ్॥౧౩॥

మామేవం విదిత్వా సంసృతిపాశాత్ ప్రముచ్యతే। తస్మాదహం పశుపాశవిమోచకః। పశవశ్చామానవాన్తం మధ్యవర్తినశ్చ యుక్తాత్మానో యతన్తే మామేవ ప్రాప్తుమ్। ప్రాప్యన్తే మాం న పునరావర్తన్తే న పునరావర్తన్తే॥౧౪॥

సర్వాత్మకం బ్రహ్మాహమస్మీతి యో వేద స తదేవాప్నోతీత్యాహ—బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి "బ్రహ్మవిదో మే మమాత్మా బ్రహ్మైవ సత్యమాత్మా బ్రహ్మైవ బ్రహ్మాత్మైవ అత్ర హ్యేవ న విచికిత్స్యం" ఇతి శ్రుతేః। కిం చ—యోఽహం బ్రహ్మా చతుర్ముఖః స ఏవ సదాశివశ్చాస్తు। సర్వాత్మైకత్వే ఓమితి మానమకారాద్యోఙ్కారాద్యవయవానాం పఞ్చబ్రహ్మపరబ్రహ్మార్థత్వాత్॥౧౨॥ ఏవం నిరుపాధికసోపాధికరూపాభ్యాం అచక్షుః॥౧౩॥ ముముక్షుః సంసృతిపాశాత్ ప్రముచ్యతే। యస్మాదేవం తస్మాత్। కే పశవ ఇత్యత్ర—పశవశ్చ బ్రహ్మాది ఆమానవాన్తం మధ్యవర్తినశ్చ। పశవో యది సమాహితాత్మానో భవన్తి తదా మామాప్తుం యతన్తే క్రమేణ తే మాం ప్రాప్యన్తే మాం ప్రాప్య కేఽపి న పునరావర్తన్తే॥౧౪॥

శివతత్త్వవేదనాశక్తానాం కాశీవాసస్తరణోపాయః

త్రిశూలాయాం కాశీమధిశ్రిత్య త్యక్తాసవోఽపి మయ్యేవ సంవిశన్తి। ప్రజ్వలద్వహ్నిగం హవిర్యథా న యజమానమాసాదయతి తథాఽసౌ త్యక్త్వా కుణపం న తత్తాదృశం పురా ప్రాప్నువన్తి। ఏష ఏవాదేశః। ఏష ఉపదేశః। ఏష ఏవ పరమో ధర్మః॥౧౫॥

ఏవం సవిశేషనిర్విశేషరూపేణ త్వద్వేదనాశక్తానాం కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ—త్రిశూలాయామితి। చరమశ్వాసవేళాయాం మదుపదిష్టతారకోపదేశేన తే మాం విదిత్వా వేదనసమకాలం మయ్యేవ సంవిశన్తి। యత ఏవమతః మదాప్తి మజ్జ్ఞానాయత్తేత్యర్థః। చిరకాలసేవితశ్రవణాదిసంజాతజ్ఞానేన త్వాం ప్రాప్య అపునరావృత్తిరస్తు। తత్ కథం

చరమశ్వాసకాలీనతారకోపదేశతో న పునరావృత్తిరిత్యత ఆహ—ప్రజ్వలదితి। అన్త్యకాలీనమత్స్మృతేర్మద్భావాపత్తిహేతుత్వాత్। తథా చేశ్వరస్మృతిః—

అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ ముక్త్వా కళేబరమ్।

యః ప్రయాతి స మద్భావం యాతి నాస్త్యత్ర సంశయః॥

ఇతి తారకోపదేశమహిమ్నా యది నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానం జాతం తదా నిర్విశేషబ్రహ్మైవ భవతి। యది సవిశేషజ్ఞానం తదా మత్సాలోక్యాదిముక్తిమేత్య మల్లోకే పునర్మదుపదేశతో

నిర్విశేషజ్ఞానమాసాద్య చతుష్పద్దైక్యసమయే నిర్విశేషం బ్రహ్మైవ ప్రతిపద్యత ఇతి। అత ఏవ ముముక్షవః కాశ్యాముషిత్వా మరణమిచ్ఛన్తి॥౧౫॥

కాశీవాసినాం నియమవిశేషాః

సత్యాత్త్రత్ర కదాచిన్న ప్రమదితవ్యం తత్రోద్ధూలనత్రిపుణ్డ్రాభ్యామ్। తథా రుద్రాక్షధారణాత్తథా మదర్చనాచ్చ। ప్రమాదేనాపి నాన్తర్దేవసదనే పురీషం కుర్యాత్। వ్రతాన్న ప్రమదితవ్యమ్। తద్ధి తపస్తద్ధి తపః కాశ్యామేవ ముక్తికామానామ్॥౧౬॥

న తత్త్యాజ్యం న తత్త్యాజ్యం మోచకోఽహమవిముక్తే నివసతామ్। నావిముక్తాత్ పరం స్థానం నావిముక్తాత్ పరం స్థానమ్॥౧౭॥

తత్ర మృతిమాత్రేణ ముక్తిర్భవతీతి యథేచ్చాచరణం న కర్తవ్యమిత్యాహ—సత్యాదితి॥౧౬॥ కాశీక్షేత్రం ముముక్షుభిః న కదాఽపి త్యాజ్యమిత్యర్థః। కథమేవం? మోచకోహమవిముక్తే నివసతాం అతో నావిముక్తాత్ పరం స్థానమ్॥౧౭॥

కాశ్యాం జ్యోతిర్లిఙ్గార్చనం తత్ఫలం చ

కాశ్యాం స్థానాని చత్వారి। తేషామభ్యర్హితమన్తర్గృహమ్। తత్రాప్యవిముక్తమభ్యర్హితమ్। తత్ర స్థానాని పఞ్చ। తన్మధ్యే శివాగారమభ్యర్హితమ్। తత్ర ప్రాచ్యామైశ్వర్యస్థానమ్। దక్షిణాయాం విచాలనస్థానమ్। పశ్చిమాయాం వైరాగ్యస్థానమ్। ఉత్తరాయాం జ్ఞానస్థానమ్। తస్మిన్ యదన్తర్నిర్లిప్తమవ్యయమనాద్యన్తమశేషవేదవేదాన్తవేద్యమనిర్దేశ్యమనిరుక్తమప్రచ్యవమాశాస్యమద్వైతం సర్వాధారమనాధారమనిరీక్ష్యమహరహర్బ్రహ్మవిష్ణుపురన్దరాద్యమరవరసేవితం మామేవ జ్యోతిఃస్వరూపం లిఙ్గం మామేవోపాసితవ్యం తదేవోపాసితవ్యమ్॥౧౮॥

నైవ భాసయన్తి తల్లిఙ్గం భానుశ్చన్ద్రోఽగ్నిర్వా స్వప్రకాశం విశ్వేశ్వరాభిధం పాతాలమధితిష్ఠతి। తదేవాహమ్॥౧౯॥

తత్రార్చితోఽహం సాక్షాదర్చితః। త్రిశాఖైర్బిల్వదలైర్ద్విపైర్వా యోఽభిసంపూజయేన్మన్మనా మయ్యాహితాసుర్మయ్యేవార్పితాఖిలకర్మా భస్మదిగ్ధాఙ్గో రుద్రాక్షభూషణో మామేవ సర్వభావేన ప్రపన్నో మదేకపూజానిరతః సంపూజయేత్ తదహమశ్నామి తం మోచయామి సంసృతిపాశాత్। అహరహరభ్యర్చ్య విశ్వేశ్వరం లిఙ్గం తత్ర రుద్రసూక్తైరభిషిచ్య తదేవ స్నపనం పయస్త్రిః పీత్వా మహాపాతకేభ్యో ముచ్యతే న శోకమాప్నోతి ముచ్యతే సంసారబన్ధనాత్॥౨౦॥

అభ్యర్థితం శ్రేష్ఠమ్। తస్మిన్ యదన్తర్నిలిప్తం జ్ఞానవృత్త్యలిప్తత్వాత్ యన్నిర్విశేషతయా జ్ఞేయం తత్ అవ్యయమ్। అనిర్దేశ్యమనిరుక్తం ఇదమిత్థమితి నిర్దేష్టుమశక్యతయా నిరుత్తరత్వాత్ అప్రచ్యవమాశాస్యం స్వధామతోఽప్రచ్యవమచ్యుతం "బ్రహ్మాహమస్మి" ఇతి ముముక్షుభిః ఆశాస్యం కాఙ్క్షణీయమ్। కిం తత్? అద్వైతం సర్వాధారమనాధారం ఆధేయసత్త్వే ఆధారం తదభావే నిరాధారం స్వాతిరేకేణ అనిరీక్ష్యం అహరహర్బ్రహ్మవిష్ణుపురన్దరాద్యమరవరసేవితం "బ్రహ్మాహమస్మి" ఇతి భావితమిత్యర్థః। కిం తే భావయన్తీత్యత్ర—"జ్యోతిర్లిఙ్గం భ్రువోర్మధ్యే నిత్యం ధ్యాయేత్ సదా యతిః" ఇతి శ్రుత్యనురోధేన యతయో యతో మామేవ జ్యోతిఃస్వరూపం లిఙ్గం భావయన్తి అతో మామేవోపాసితవ్యం సర్వైరప్యహమేవ స్వాత్మతయోపాసితవ్యః యత్సర్వాధికరణం తదేవోపాసితవ్యమ్॥౧౮॥ తత్ కిం భాన్వాదిభాస్యం తత్ క్వాసనమర్హతీత్యత ఆహ—నైవేతి। ఏతే ప్రకాశవన్తోఽపి నైవ భాసయన్తీత్యర్థః। కిం తత్ క్వేత్యత్ర—విశ్వేశ్వరాభిధమితి। కిం తత్ త్వద్భిన్నమిత్యత్ర—తదేవాహమితి॥౧౯॥ స్వాజ్ఞః కేనోపాయేన సంసృతిపాశాన్ముచ్యత ఇత్యత్ర యో హి ముముక్షుః అహరహరభ్యర్చ్యేతి। తదేవ స్నపనం స్వాభిషేచితమ్॥౨౦॥

అనభ్యర్చ్యాశనాదౌ కృతే ప్రాశ్చిత్తమ్

తదనభ్యర్చ్య నాశ్నీయాత్ ఫలమన్నమన్యద్వా। యదశ్నీయాద్రేతోభక్షీ భవేత్। నాపః పిబేత్। యది పిబేత్ పూయపో భవేత్। ప్రమాదేనైకదా త్వనభ్యర్చ్య మాం భుక్త్వా భోజయిత్వా కేశాన్ వాపయిత్వా గవ్యానాం పఞ్చ సంగృహ్యోపోష్య జలే రుద్రస్నానమ్। జపేత్త్రివారం రుద్రానువాకమ్। ఆదిత్యం పశ్యన్నభిధ్యాయన్ స్వకృతకర్మకృద్రౌద్రైరేవ మన్త్రైః కుర్యాన్మార్జనమ్। తతో భోజయిత్వా బ్రాహ్మణాన్ పూతో భవతి। అన్యథా పరేతో యాతనామశ్నుతే। పత్రైః ఫలైర్వా జలైర్వాఽన్యైర్వాఽభిపూజ్య విశ్వేశ్వరం మాం తతోఽశ్నీయాత్॥౨౧॥

మామేవమనభ్యర్చ్య యో భోజనాదివ్యాపారం కరోతి స ప్రత్యవైతీత్యాహ—తదితి। యత ఏవమతః పత్రైరితి। సోఽయమర్చకో మత్ప్రసాదభాక్ భవతీత్యర్థః॥౨౦॥

సర్వపాతకపావనం శివాభ్యర్చనమ్

కాపిలేన పయసాఽభిషిచ్య రుద్రసూక్తేన మామేవ శివలిఙ్గరూపిణం బ్రహ్మహత్యాయాః పూతో భవతి। కాపిలేన దధ్నాఽభిషిచ్య సురాపానాత్ పూతో భవతి। కాపిలేనాజ్యేనాభిషిచ్య స్వర్ణస్తేయాత్ పూతో భవతి। మధునాఽభిషిచ్య గురుదారగమనాత్ పూతో భవతి। సితయా శర్కరయాఽభిషిచ్య సర్వజీవవధాత్ పూతో భవతి॥౨౨॥

మదర్చనైవ బ్రహ్మహత్యాదిసర్వమహాపాతకభఞ్జనీత్యాహ—కాపిలేనేతి॥౨౨॥

ముక్త్యాదిసాధనం శివాభిషేచనమ్

క్షీరాదిభిరేతైరభిషిచ్య సర్వానవాప్నోతి కామాన్। ఇత్యేకైకం మహాప్రస్థశతం మహాప్రస్థశతమానైః శతైరభిపూజ్య ముక్తో భవతి సంసారబన్ధనాత్॥౨౩॥

భవబన్ధమోచనార్థం కాపిలక్షీరదధ్యాజ్యశర్కరాదీనాం ఇత్యేకైకమిత్యాది। ద్వాత్రింశత్పలపరిమితప్రస్థశతం మహాప్రస్థ ఉచ్యతే॥౨౩॥

శివసాయుజ్యసాధనం శివాభిషేచనమ్

మామేవ శివలిఙ్గరూపిణమార్ద్రాయాం పౌర్ణమాస్యాం వాఽమావాస్యాయాం వా మహావ్యతీపాతే గ్రహణే సంక్రాన్తావభిషిచ్య తిలైః సతణ్డులైః సయవైః సంపూజ్య బిల్వదలైరభ్యర్చ్య కాపిలేనా[లా]జ్యాన్వితగన్ధసారధూపైః పరికల్ప్య దీపం నైవేద్యం సాజ్యముపహారం కల్పయిత్వా దద్యాత్ పుష్పాఞ్జలిమ్। ఏవం ప్రయతోఽభ్యర్చ్య మమ సాయుజ్యమేతి॥౨౪॥

మత్పూజైవ మత్సాయుజ్యకారణమిత్యాహ—మామేవేతి॥౨౪॥

చన్ద్రాదిలోకసాధనం శివాభిలోచనమ్

శతైర్మహాప్రస్థైరఖణ్డైస్తణ్డులైరభిషిచ్య చన్ద్రలోకకామశ్చన్ద్రలోకమవాప్నోతి। తిలైరేతావద్భిరభిషిచ్య వాయులోకకామో వాయులోకమవాప్నోతి। మాషైరేతావద్భిరభిషిచ్య వరుణలోకకామో వరుణలోకమవాప్నోతి। యవైరేతావద్భిరభిషిచ్య సూర్యలోకకామః సూర్యలోకమవాప్నోతి। ఏతైరేతావద్భిర్ద్విగుణైరభిషిచ్య స్వర్గలోకకామః స్వర్గలోకమవాప్నోతి। ఏతైరేతావద్భిశ్చతుర్గుణైరభిషిచ్య బ్రహ్మలోకకామో బ్రహ్మలోకమవాప్నోతి। ఏతైరేతావద్భిః శతగుణైరభిషిచ్య చతుర్జాలం బ్రహ్మకోశం యన్మృత్యుర్నావపశ్యతి। తమతీత్య మల్లోకకామో మల్లోకమవాప్నోతి నాన్యం మల్లోకాత్ పరం యమవాప్య న శోచతి న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే॥౨౫॥

చన్ద్రలోకాదిసర్వలోకాప్తిసాధనమపి మత్పూజేత్యాహ—శతైరితి। "బ్రహ్మణః కోశోఽసి" ఇతి శ్రుత్యనురోధేన ప్రణవో హి బ్రహ్మకోశః తం—కింవిశేషణవిశిష్టం? వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకస్థూలసూక్ష్మబీజార్ధమాత్రాంశతదారోపాపవాదాధిష్ఠానవిశ్వవిరాడోత్రాదిద్వితుర్యావికల్పాన్తభేదేన చతుర్జాలం యత్స్వరూపం విమృత్యు తత్ప్రణవం బ్రహ్మలోకం వా అతీత్య మల్లోకకామో మల్లోకమవాప్నోతి నాన్యం మల్లోకాత్ పరం అస్తి ముముక్షుః యమవాప్య న శోచతి। న స పునరావర్తతే—ఆవృత్తిరవధారణార్థా। "యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే న చ పునరావర్తతే" ఇతి శ్రుతేః, యద్గత్వా న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ" ఇతి స్మృతేశ్చ॥౨౫॥

కాశీవాసినాం శైవతారకోపదేశాన్ముక్తిలాభః

లిఙ్గరూపిణం మాం సంపూజ్య చిన్తయన్తి యోగినః సిద్ధాః సిద్ధిం గతాః యజన్తి యజ్వానః। మామేవ స్తువన్తి వేదాః సాఙ్గాః సోపనిషదః సేతిహాసాః। న మత్తోఽన్యదహమేవ సర్వమ్। మయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। తతః కాశ్యాం ప్రయత్నైరేవాహమన్వహం పూజ్యః॥౨౬॥

తత్ర గణా రౌద్రాననా నానాముఖా నానాశస్త్రధారిణో నానారూపధరా నానాచిహ్నితాః। తే సర్వే భస్మదిగ్ధాఙ్గా రుద్రాక్షాభరణాః కృతాఞ్జలయో నిత్యమభిధ్యాయన్తి। తత్ర పూర్వస్యాం దిశి

బ్రహ్మ కృతాఞ్జలిరహర్నిశం మాముపాస్తే। దక్షిణస్యాం దిశి విష్ణుః కృత్త్వైవ మూర్ధాఞ్జలిం మాముపాస్తే। ప్రతీచ్యామిన్ద్రః సన్నతాఙ్గ ఉపాస్తే। ఉదీచ్యామగ్నికాయముమాఽనురక్తా హేమాఙ్గవిభూషణా హేమవస్త్రా మాముపాసతే మామేవ దేవాశ్చతుర్మూర్తిధరాః॥౨౭॥

దక్షిణాయాం దిశి ముక్తిస్థానం తన్ముక్తిమణ్డపసంజ్ఞితమ్। తత్రానేకగణాః పాలకాః సాయుధాః పాపఘాతకాః। తత్ర ఋషయః శాంభవాః పాశుపతా మహాశైవా వేదావతంసం శైవం పఞ్చాక్షరం జపన్తస్తారకం సప్రణవం మోదమానాస్తిష్ఠన్తి। తత్రైకా రత్నవేదికా। తత్రాహమాసీనః కాశ్యాం త్యక్తకుణపాఞ్శ్చవానానీయ స్వస్యాఙ్కే సంనివేశ్య భసితరుద్రాక్షభూషితానుపస్పృశ్య మా భూదేతేషాం జన్మ మృతిశ్చేతి తారకం శైవం మనుముపదిశామి। తతస్తే ముక్తా మామనువిశన్తి విజ్ఞానమయేనాఙ్గేన। న పునరావర్తన్తే హుతాశనప్రతిష్ఠం హవిరివ। తత్రైవ ముక్త్యర్థముపదిశ్యతే శైవోఽయం మన్త్రః పఞ్చాక్షరః। తన్ముక్తిస్థానమ్। తత ఓంకారరూపమ్। తతో మదర్పితకర్మణాం మదావిష్టచేతసాం మద్రూపతా భవతి। నాన్యేషామియం బ్రహ్మవిద్యేయం బ్రహ్మవిద్యా॥౨౮॥

ముముక్షవః కాశ్యామేవాసీనా వీర్యవన్తో విద్యావన్తో విజ్ఞానమయం బ్రహ్మకోశం చతుర్జాలం బ్రహ్మకోశం యం మృత్యుర్నావపశ్యతి యం బ్రహ్మ నావపశ్యతి యం విష్ణుర్నావపశ్యతి యమిన్ద్రాగ్నీ నావపశ్యేతాం యం వరుణాదయో నావపశ్యన్తి తమేవ తత్తేజఃప్లుష్టవిడ్భావం హైమముమాం సంశ్లిష్య వసన్తం చన్ద్రకోటిసమప్రభం చన్ద్రకిరీటం సోమసూర్యాగ్నినయనం భూతిభూషితవిగ్రహం శివం మామేవమభిధ్యాయన్తో ముక్తకిల్బిషాస్త్యక్తవన్తా మయ్యేవ లీనా భవన్తి॥౨౯॥

అహమేవ సర్వాప్యో మదతిరిక్తం న కించిదస్తీత్యాహ—లిఙ్గేతి॥౨౬॥ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రభేదేన దేవాశ్చతుర్మూర్తిధరా మాముపాసత ఇతి। స్పష్టోఽర్థః॥౨౭॥ తతస్తే స్వాతిరిక్తభ్రమతో విముక్తా మామనువిశన్తి॥౨౮॥ విజ్ఞానమయం బ్రహ్మకోశం కిం తత్? యథావ్యాఖ్యాతం చతుర్జాలం బ్రహ్మకోశం యం మృత్యుః స్వాత్మవిస్మృతిః ప్రమాదః, "ప్రమాదం వై మృత్యుమహం బ్రవీమి" ఇతి స్మృతేః। స మృత్యుః నావపశ్యతి। తత్తేజః ప్లుష్టవిడ్భావం విరాడ్భావమ్॥౨౯॥

కాశ్యామప్రమాదేన వస్తవ్యమ్

యే చాన్యే కాశ్యాం పురీషకారిణః ప్రతిగ్రహరతాస్త్యక్తభస్మధారణాస్త్యక్తరుద్రాక్షధారణాస్త్యక్తసోమవారవ్రతాస్త్యక్తగృహయాగాస్త్యక్తవిశ్వేశ్వరార్చనాస్త్యక్తపఞ్చాక్షరజపాస్త్యక్తభైరవార్చనా భైరవీం ఘోరాదియాతనాం నానావిధాం కాశ్యాం పరేతా భుక్త్వా తతః శుద్ధా మాం ప్రపద్యన్తే చ। అన్తర్గృహే రేతో మూత్రం పురీషం వా విసృజన్తి తదా తేన సిఞ్చన్తే పితౄన్। తమేవ పాపకారిణం మృతం పశ్యన్నీలలోహితో భైరవస్తం పాతయత్యగ్రస్తమణ్డలే జ్వలజ్జ్వలనకుణ్డేష్వన్యేష్వపి। తతశ్చాప్రమాదేన నివసేదప్రమాదేన నివసేత్ కాశ్యాం లిఙ్గరూపిణ్యామిత్యుపనిషత్॥౩౦॥

త్యక్తగృహయాగాః ఔపాసనాదిహోమాః। కాశీమరణప్రభావతో న హి మద్ధామతశ్చ్యవన్త ఇత్యర్థః। మామేవ ప్రపద్యన్తే। యతః కాశ్యాం విశ్వేశస్తారకముపదిశత్యతః సర్వే ముముక్షవః కాశీమధిశ్రిత్య అప్రమాదేన వసన్తు। ఏవం వసతాం విశ్వేశోపదిష్టతారకో విశ్వేశభావప్రదో భవతి। కాశీక్షేత్రం విశ్వేశ్వరతనుత్వేన సంభావ్యాప్రమాదేన వస్తవ్యమిత్యర్థః॥౩౦॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా

భస్మజాబాలవివృతిర్లిఖితా శివగోచరా।

జాబాలవివృతిగ్రన్థః పఞ్చాశదధికం శతమ్॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే సప్తాశీతిసఙ్ఖ్యాపూరకం

భస్మజాబాలోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

రుద్రహృదయోపనిషత్

సహ నావవతు—ఇతి శాన్తిః

సర్వదేవాత్మకదేవవిషయః శుకప్రశ్నః

ప్రణమ్య శిరసా పాదౌ శుకో వ్యాసమువాచ హ।

కో దేవః సర్వదేవేషు కస్మిన్ దేవాశ్చ సర్వశః ॥౧॥

కస్య శుశ్రూషణాన్నిత్యం ప్రీతా దేవా భవన్తి మే।

యద్బ్రహ్మ రుద్రహృదయమహావిద్యాప్రకాశితమ్।

తద్బ్రహ్మమాత్రావస్థానపదవీమధునా భజే॥

ఇహ ఖలు కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తేయం రుద్రహృదయోపనిషత్ శివవిష్ణ్వభేదప్రకటనపూర్వకముమామహేశ్వరసార్వాత్మ్యప్రకటనవ్యగ్రా నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజయతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। శ్రీశుకవ్యాసప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి—ప్రణమ్యేతి। ఉవాచ హ—కిమితి?—కో దేవ ఇతి॥౧॥

రుద్రస్య సర్వదేవాత్మకత్వమ్

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రత్యువాచ పితా శుకమ్॥౨॥

సర్వదేవాత్మకో రుద్రః సర్వే దేవాః శివాత్మకాః।

రుద్రస్య దక్షిణే పార్శ్వే రవిర్బ్రహ్మా త్రయోఽగ్నయః॥౩॥

వామపార్శ్వే ఉమా దేవీ విష్ణుః సోమోఽపి తే త్రయః।

యా ఉమా సా స్వయం విష్ణుర్యో విష్ణుః స హి చన్ద్రమాః॥౪॥

ఇతి శుకప్రశ్నోత్తరం శ్రీవేదవ్యాస ఆహ—తస్యేతి॥౨॥ శ్రీవేదవ్యాస ఉవాచ సర్వదేవాత్మక ఇతి॥౩-౪॥

శివవిష్ణ్వోరైక్యమ్

యే నమస్యన్తి గోవిన్దం తే నమస్యన్తి శంకరమ్।
యేఽర్చయన్తి హరిం భక్త్యా తేఽర్చయన్తి వృషధ్వజమ్॥౫॥

యే ద్విషన్తి విరూపాక్షం తే ద్విషన్తి జనార్దనమ్।
యే రుద్రం నాభిజానన్తి తే న జానన్తి కేశవమ్॥౬॥

రుద్రాత్ ప్రవర్తతే బీజం బీజయోనిర్జనార్దనః।
యో రుద్రః స స్వయం బ్రహ్మా యో బ్రహ్మా స హుతాశనః॥౭॥

బ్రహ్మవిష్ణుమయో రుద్ర అగ్నీషోమాత్మకం జగత్।
పుంలిఙ్గం సర్వమీశానం స్త్రీలిఙ్గం భగవత్యుమా॥౮॥

ఉమారుద్రాత్మికాః సర్వాః ప్రజాః స్థావరజఙ్గమాః।
వ్యక్తం సర్వముమారూపమవ్యక్తం తు మహేశ్వరమ్॥౯॥

ఉమాశంకరయోర్యోగః స యోగో విష్ణురుచ్యతే।
యస్తు తస్మై నమస్కారం కుర్యాద్భక్తిసమన్వితః॥౧౦॥

శివవిష్ణ్వోరేకత్వావగమాయేదమాహ—యే నమస్యన్తీతి॥౫-౭॥ పుంలిఙ్గ సర్వమీశానం ఈశానరూపం, స్త్రీలిఙ్గం భగవత్యుమా ఉమారూపమ్॥౮–౧౬॥

ఆత్మనస్త్రైవిధ్యమ్

ఆత్మానం పరమాత్మానమన్తరాత్మానమేవ చ।

జ్ఞాత్వా త్రివిధమాత్మానం పరమాత్మానమాశ్రయేత్॥౧౧॥

అన్తరాత్మా భవేద్బ్రహ్మా పరమాత్మా మహేశ్వరః।
సర్వేషామేవ భూతానాం విష్ణురాత్మా సనాతనః॥౧౨॥

రుద్రస్య త్రిమూర్తిత్వమ్

అస్య త్రైలోక్యవృక్షస్య భూమౌ విటపశాఖినః।
అగ్రం మధ్యం తథా మూలం విష్ణుబ్రహ్మమహేశ్వరాః॥౧౩॥

కార్యం విష్ణుః క్రియా బ్రహ్మా కారణం తు మహేశ్వరః।
ప్రయోజనార్థం రుద్రేణ మూర్తిరేకా త్రిధా కృతా॥౧౪॥

ధర్మో రుద్రో జగద్విష్ణుః సర్వజ్ఞానం పితామహః॥౧౫॥

రుద్రకీర్తనాత్ సర్వపాపవిముక్తిః

శ్రీరుద్ర రుద్ర రుద్రేతి యస్తం బ్రూయాద్విచక్షణః।
కీర్తనాత్ సర్వదేవస్య సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥౧౬॥

రుద్రో నర ఉమా నారీ తస్మై తస్యై నమో నమః॥౧౭॥

రుద్ర బ్రహ్మా ఉమా వాణీ తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రో విష్ణురుమా లక్ష్మీస్తస్మై తస్యై నమో నమః॥౧౮॥

రుద్రః సూర్య ఉమా ఛాయా తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రః సోమ ఉమా తారా తస్మై తస్యై నమో నమః॥౧౯॥

రుద్రో దివా ఉమా రాత్రిస్తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రో యజ్ఞ ఉమా వేదిస్తస్మై తస్యై నమో నమః॥౨౦॥

రుద్రో వహ్నిరుమా స్వాహా తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రో వేద ఉమా శాస్త్రం తస్మై తస్యై నమో నమః॥౨౧॥

రుద్రో వృక్ష ఉమా వల్లీ తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రో గన్ధ ఉమా పుష్పం తస్మై తస్యై నమో నమః॥౨౨॥

రుద్రోఽర్థ అక్షరః సోమా తస్మై తస్యై నమో నమః।
రుద్రో లిఙ్గముమా పీఠం తస్మై తస్యై నమో నమః॥౨౩॥

సర్వదేవాత్మకం రుద్రం నమస్కుర్యాత్ పృథక్పృథక్।
ఏభిర్మన్త్రపదైరేవ నమస్యామీశపార్వతీ॥౨౪॥

యత్ర యత్ర భవేత్ సార్ధమిమం మన్త్రముదీరయేత్।
బ్రహ్మహా జలమధ్యే తు సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥౨౫॥

శివశక్త్యాత్మకం సర్వం తదతిరిక్తం న కించిదస్తీతి జ్ఞానాత్ పఞ్చమహాపాతకీ విలీయత ఇత్యాహ—రుద్ర ఇతి॥౧౭-౨౫॥

సర్వస్య కారణానతిరిక్తత్వమ్

సర్వాధిష్ఠానమద్వన్ద్వం పరం బ్రహ్మ సనాతనమ్।
సచ్చిదానన్దరూపం తదవాఙ్మనసగోచరమ్॥౨౬॥

తస్మిన్ సువిదితే సర్వం విజ్ఞాతం స్యాదిదం శుక।
తదాత్మకత్వాత్ సర్వస్య తస్మాద్భిన్నం న హి క్వచిత్॥౨౭॥

కారణబ్రహ్మాతిరిక్తం న కించిదస్తీత్యాహ—సర్వాధిష్ఠానమితి॥౨౬-౨౭॥

పరాపరవిద్యయోః స్వరూపమ్

ద్వే విద్యే వేదితవ్యే హి పరా చైవాపరా చ తే।
తత్రాపరా తు విద్యైషా ఋగ్వేదో యజురేవ చ॥౨౮॥

సామవేదస్తథాఽథర్వవేదః శిక్షా మునీశ్వర।
కల్పో వ్యాకరణం చైవ నిరుక్తం ఛన్ద ఏవ చ॥౨౯॥

జ్యోతిషం చ తథాఽనాత్మవిషయా అపి బుద్ధయః।
అథైషా పరమా విద్యా యయాఽఽత్మా పరమాక్షరమ్॥౩౦॥

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రం రూపవర్జితమ్।
అచక్షుః శ్రోత్రమత్యర్థం తదపాణిపదం తథా॥౩౧॥

నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం చ తదవ్యయమ్।
తద్భూతయోనిం పశ్యన్తి ధీరా ఆత్మానమాత్మని॥౩౨॥

యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యో యస్య జ్ఞానమయం తపః।
తస్మాదత్రన్నరూపేణ జాయతే జగదావలిః॥33॥

ముణ్డకోపనిషత్పరమతాత్పర్యార్థమాచష్టే—ద్వే విద్యే ఇత్యాదినా॥౨౮-౪౨॥

అక్షరజ్ఞానాదేవ సంసారవినాశః

సత్యవద్భాతి తత్ సర్వం రజ్జుసర్పవదాస్థితమ్।
తదేతదక్షరం సత్యం తద్విజ్ఞాయ విముచ్యతే॥3౪॥

జ్ఞానాదేవ హి సంసారవినాశో నైవ కర్మణా।
శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం స్వగురుం గచ్ఛేద్యథావిధి॥3౫॥

గురుస్తస్మై పరాం విద్యాం దద్యాద్బ్రహ్మాత్మబోధినీమ్।
గుహాయాం నిహితం సాక్షాదక్షరం వేద చేన్నరః॥3౬॥

ఛిత్త్వాఽవిద్యామహాగ్రన్థిం శివం గచ్ఛేత్ సనాతనమ్।

ముముక్షోః ప్రణవోపాస్తిప్రకారః

తదేతదమృతం సత్యం తద్వేద్ధవ్యం ముముక్షుభిః॥3౭॥

ధనుస్తారం శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే।
అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్॥3౮॥

లక్ష్యం సర్వగతం చైవ శరః సర్వగతో ముఖః।
వేద్ధా సర్వగతశ్చైవ శివలక్ష్యం న సంశయః॥౩౯॥

న తత్ర చన్ద్రార్కవపుః ప్రకాశతే న వాన్తి వాతాః సకలా దేవతాశ్చ।
స ఏష దేవః కృతభావభూతః రూపం విశుద్ధో విరజాః ప్రకాశతే॥౪౦॥

జీవేశభేదస్య కల్పితత్వమ్

ద్వౌ సుపర్ణౌ శరీరేఽస్మిన్ జీవేశాఖ్యౌ సహ స్థితౌ।
తయోర్జీవః ఫలం భుఙ్క్తే కర్మణో న మహేశ్వరః॥౪౧॥

కేవలం సాక్షిరూపేణ వినా భోగం మహేశ్వరః।
ప్రకాశతే స్వయం భేదః కల్పితో మాయయా తయోః॥౪౨॥

ఘటాకాశమఠాకాశౌ యథాఽఽకాశప్రభేదతః।
కల్పితౌ పరమౌ జీవశివరూపేణ కల్పితౌ॥౪౩॥

తత్త్వతశ్చ శివః సాక్షాచ్చిజ్జీవశ్చ స్వతః సదా।
చిచ్చిదాకారతో భిన్నా న భిన్నా చిత్త్వహానితః॥౪౪॥

చితశ్చిన్న చిదాకారాద్భిద్యతే జడరూపతః।
భిద్యతే చేజ్జడో భేదశ్చిదేకా సర్వదా ఖలు॥౪౫॥

తర్కతశ్చ ప్రమాణాచ్చ చిదేకత్వవ్యవస్థితేః।

యథా పరమాకాశప్రవిభక్తభేదతో ఘటాకాశమఠాకాశ(శౌ తత్) స్థానీయౌ జీవేశౌ వికల్పితావిత్యర్థః॥౪౩॥ ఔపాధికోఽయం జీవేశభేదో న తాత్త్వికఇత్యాహ—తస్వతశ్చేతి। జీవేశాద్యనుస్యూతచిచ్చిదాకారతో భిన్నా జీవేశానుగతా చిత్ చిదాకారతః చిద్వికల్పితాకారతః ఉపాధితో భిన్నా, స్వరూపతో న భిన్నా, కుతః? చిత్వహానితః స్వరూపభేదే స్వరూపహానిః స్యాదిత్యర్థః॥౪౪॥ చితో యా చిత్ సా చిధాకారాదుపాధితో భిద్యతే, ఉపాధీనాం జడరూపత్వాద్భేదో యుజ్యత ఇత్యర్థః। జడాపాయేఽజడం బ్రహ్మైవశిష్యత ఇత్యాహ—భిద్యత ఇతి। జీవేశవికల్పితోపాధికృతభేదాపాయే నిరుపాధికేయం చిదేకైవ భవతి॥౪౫॥ నిరుపాధికచిత ఏకత్వే హేతుమాహ—తర్కతశ్చేతి॥

అద్వైతజ్ఞానాచ్ఛోకమోహనివృత్తిః

చిదేకత్వపరిజ్ఞానే న శోచతి న ముహ్యతి।

అద్వైతం పరమానన్దం శివం యాతి తు కేవలమ్॥౪౬॥

అధిష్ఠానం సమస్తస్య జగతః సత్యచిద్ధనమ్।

అహమస్మీతి నిశ్చిత్య వీతశోకో భవేన్మునిః॥౪౭॥

స్వశరీరే స్వయం జ్యోతిస్వరూపం సర్వసాక్షిణమ్।

క్షీణదోషాః ప్రపశ్యన్తి నేతరే మాయయాఽఽవృతాః॥౪౮॥

ఏవంరూపపరిజ్ఞానం యస్యాస్తి పరయోగినః।

కుత్రచిద్గమనం నాస్తి తస్య పూర్ణస్వరూపిణః॥౪౯॥

ఆకాశమేకం సంపూర్ణం కుత్రచిన్నైవ గచ్ఛతి।

తద్వత్ స్వాత్మపరిజ్ఞానీ కుత్రచిన్నైవ గచ్ఛతి॥౫౦॥

స యో హ వై తత్ పరమం బ్రహ్మ యో వేద వై మునిః।

బ్రహ్మైవ భవతి స్వస్థః సచ్చిదానన్దమాత్రకః। ఇత్యుపనిషత్॥౫౧॥

ప్రత్యక్పరచిదైక్యజ్ఞానఫలమాహ—చిదితి॥౪౬-౫౦॥ యో యదా నిర్విశేషం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి జానాతి స తదైవ బ్రహ్మైవ భవతి। వేదనసమకాలం బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః రుద్రహృదయోపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థః॥౫౧॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

రుద్రహృదయోపనిషద్వ్యాఖ్యానం లిఖితం లఘు।

శ్రీరుద్రహృదయవ్యాఖ్యాగ్రన్థః పఞ్చాశదీరితః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే పఞ్చాశీతిసఙ్ఖ్యాపూరకం రుద్రహృదయోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

రుద్రాక్షజాబాలోపనిషత్

ఆప్యాయన్తు—ఇతి శాన్తిః

రుద్రాక్షవిషయో భుసుణ్డప్రశ్నః

అథ హైనం కాలాగ్నిరుద్రం భుసుణ్డః పప్రచ్ఛ—కథం రుద్రాక్షోత్పత్తిః, తద్ధారణాత్ కిం ఫలమితి॥౧॥

రుద్రాక్షోపనిషద్వేద్యమహారుద్రతయోజ్జ్వలమ్।

ప్రతియోగివినిర్ముక్తశివమాత్రపదం భజే॥

ఇహ ఖలు సామవేదప్రవిభక్తేయం రుద్రాక్షజాబాలోపనిషత్ రుద్రాక్షైయత్తాప్రకటనవ్యగ్రా బ్రహ్మమాత్రపర్యవసన్నా విజయతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। భుసుణ్డకాలాగ్నిరుద్రప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। భుసుణ్డః సహజయోగిత్వేన కృతకృత్యోఽపి స్వాజ్ఞానాం స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యజాతారోపాపవాదాధారనిరాధారసవిశేషనిర్విశేషజ్ఞానం చిత్తశుద్ధిం వినా నోదేతి, చిత్తశుద్ధిర్విభూతిరుద్రాక్షధారణాదృతే న సంభవతీత్యాలోచ్య భస్మజాబాలోపనిషది భస్మోద్ధూళనత్రిపుణ్డ్రశివపూజావిధిశ్చ శివేన ప్రకటితః, తత్రైవ రుద్రాక్షధారణవిధిరపి సంక్షేపత ఉక్తః భగవన్ముఖేనైవ, ఇదానీం రుద్రాక్షతద్ధారణాలక్షణం తత్ఫలం చ ప్రకటితం చేత్ శ్రద్ధయా స్వాజ్ఞలోకో రుద్రాక్షధారణం కరోతి, తేనేశ్వరప్రసాదచిత్తశుద్ధిసంజాతజ్ఞానద్వారా కృతార్థో భవేత్, ఇత్యనుకమ్పయా కాలాగ్నిరుద్రం భుసుణ్డః పప్రచ్ఛ। హ ఇత్యైతిహ్యార్థః॥౧॥

రుద్రాక్షోత్పత్తిః

తం హోవాచ భగవాన్ కాలాగ్నిరుద్ర। త్రిపురవధార్థమహం నిమీలితాక్షోఽభవమ్। తేభ్యో జలబిన్దవో భూమౌ పతితాస్తే రుద్రాక్షా జాతాః। సర్వానుగ్రహార్థాయ తేషాం నామోచ్చారణమాత్రేణ దశగోప్రదానఫలం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ద్విగుణఫలమత ఊర్ధ్వం వక్తుం న శక్నోమి॥౨॥

తత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

కస్మిన్ స్థితం తు కిం నామ కథం వా ధార్యతే నరైః।
కతిభేదముఖాన్యత్ర కైర్మన్త్రైర్ధార్యతే కథమ్॥౩॥

దివ్యవర్షసహస్రాణి చక్షురున్మీలితం మయా।
భూమావక్షిపుటాభ్యాం తు పతితా జలబిన్దవః॥౪॥

తత్రాశ్రుబిన్దవో జాతా మహారుద్రాక్షవృక్షకాః।

స్థావరత్వమనుప్రాప్య భక్తానుగ్రహకారణాత్ ॥౫॥

భుసుణ్డేనైవం పృష్టః తం హోవాచ భగవాన్ కాలగ్నిరుద్రః। కిమితి? త్రిపురవధార్థమితి ॥౨॥ స్వోక్తార్థే మన్త్రానపి ప్రమాణయతి—తత్రైతే శ్లోకా భవన్తీతి ॥౩॥ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—దివ్యేతి ॥౪-౫॥

రుద్రాక్ష ధారణజపఫలమ్

భక్తానాం ధారణాత్ పాపం దివారాత్రికృతం హరేత్।
లక్షం తు దర్శనాత్ పుణ్యం కోటిస్తద్ధారణాద్భవేత్ ॥౬॥

తస్య కోటిశతం పుణ్యం లభతే ధారణాన్నరః।
లక్షకోటిసహస్రాణి లక్ష కోటిశతాని చ ॥౭॥

తజ్జపాల్లభతే పుణ్యం నరో రుద్రాక్షధారణాత్।

తద్ధారణాజపఫలమాహ—భక్తానామితి ॥౬-౭॥

రుద్రాక్షణాముత్తమాదిభేదాః

ధాత్రీఫలప్రమాణం యచ్ఛ్రేష్ఠమేతదుదాహృతమ్ ॥౮॥
బదరీఫలమాత్రం తు మధ్యమం ప్రోచ్యతే బుధైః।

అధమం చణమాత్రం స్యాత్ ప్రక్రియైషా మయోచ్యతే ॥౯॥

ఉత్తమాదిభేదేనాస్య త్రైవిధ్యమాహ—ధాత్రీఫలప్రమాణమితి ॥౮-౯॥

రుద్రాక్షాణాం బ్రహ్మక్షత్రాదిజాతిభేదాః

బ్రాహ్మణాః క్షత్రియా వైశ్యాః శూద్రాశ్చేతి శివాజ్ఞయా।
వృక్షా జాతాః పృథివ్యాం తు తజ్జాతీయాః శుభాక్షకాః॥౧౦॥

శ్వేతాస్తు బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః క్షత్రియా రక్తవర్ణకాః।
పీతా వైశ్యాస్తు విజ్ఞేయాః కృష్ణాః శూద్రా ఉదాహృతాః॥౧౧॥

బ్రాహ్మణో విభృయాచ్ఛ్వేతాన్ రక్తాన్ రాజా తు ధారయేత్।
పీతాన్ వైశ్యస్తు బిభృయాత్ కృష్ణాఞ్ఛూద్రస్తు ధారయేత్॥౧౨॥

తత్రప్రవిభక్తబ్రహ్మక్షత్రాదిజాతిరుద్రాక్షా బ్రహ్మక్షత్రాదిభిర్ధార్యా ఇత్యాహ—బ్రాహ్మణా ఇతి॥౧౦-౧౨॥

రుద్రాక్షాణాం గ్రాహ్యాగ్రాహ్యవిభాగః

సమాః స్నిగ్ధా దృఢాః స్థూలాః కణ్టకైః సంయుతాః శుభాః।
కృమిదష్టం ఛిన్నభిన్నం కణ్టకైర్హీనమేవ చ॥౧౩॥

వ్రణయుక్తమయుక్తం చ షడ్ రుద్రాక్షాణి వర్జయేత్।
స్వయమేవ కృతద్వారం రుద్రాక్షం స్యాదిహోత్తమమ్॥౧౪॥

యత్తు పౌరుషయత్నేన కృతం తన్మధ్యమం భవేత్।
సమాన్ స్నిగ్ధాన్ దృఢాన్ స్థూలాన్ క్షౌమసూత్రేణ ధారయేత్॥౧౫॥

సర్వగాత్రేణ సౌమ్యేన సామాన్యాని విచక్షణః।
నికషే హేమరేఖాభా యస్య రేఖా ప్రదృశ్యతే॥౧౬॥

తదక్షముత్తమం విద్యాత్ తద్భార్యం శివపూజకైః।

తద్గుణదోషప్రకటనపూర్వకమయం గ్రాహ్యోఽయమగ్రాహ్య ఇత్యాహ—సమా ఇతి॥౧౩–౧౬॥

శిఖాఽఽదిస్థానేషు ధారణాభేదః

శిఖాయామేకరుద్రాక్షం త్రిశతం శిరసా వహేత్॥౧౭॥

షట్త్రింశతం గలే దధ్యాద్బాహ్వోః షోడశషోడశ।
మణిబన్ధే ద్వాదశైవ స్కన్ధే పఞ్చశతం వహేత్॥౧౮॥

అష్టోత్తరశతైర్మాలాముపవీతం ప్రకల్పయేత్।
ద్విసరం త్రిసరం వాఽపి సరాణాం పఞ్చకం తథా॥౧౯॥

సరాణాం సప్తకం వాఽపి బిభృయాత్ కణ్ఠదేశతః।
ముకుటే కుణ్డలే చైవ కర్ణికాహారకేఽపి వా॥౨౦॥

కేయూరకటకే సూత్రం కుక్షిబన్ధే విశేషతః।
సుప్తే పీతే సదాకాలం రుద్రాక్షం ధారయేన్నరః॥౨౧॥

త్రిశతం త్వధమం పఞ్చశతం మధ్యమముచ్యతే।
సహస్రముత్తమం ప్రోక్తమేవం భేదేన ధారయేత్॥౨౨॥

శిఖాఽఽదిస్థానేషు ధారణాభేదమాహ—శిఖాయామితి॥౧౭-౨౨॥

తత్తత్స్థానధారణామన్త్రాః

శిరసీశానమన్త్రేణ కణ్ఠే తత్పురుషేణ తు।
అఘోరేణ గలే ధార్యం తేనైవ హృదయేఽపి చ॥౨౩॥

అఘోరబీజమన్త్రేణ కరయోర్ధారయేత్ సుధీః।
పఞ్చాశదక్షగ్రథితాన్ వ్యోమవ్యాప్యభిచోదరే॥౨౪॥

పఞ్చ బ్రహ్మభిరఙ్గైశ్చ త్రిమాలా పఞ్చ సప్త చ।
గ్రథిత్వా మూలమన్త్రేణ సర్వాణ్యక్షాణి ధారయేత్॥౨౫॥

తత్తన్మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం తత్తత్స్థానే ధార్యమిత్యాహ—శిరసీతి॥౨౩॥ రుద్రాక్షాణాం మధ్యవిలసితవ్యోమవ్యాప్యభిచోదరే రుద్రాక్షమధ్యస్థసుషిరాకాశే అకారాదిక్షకారాన్తపఞ్చాశదక్షరవిన్యాసపూర్వకసూత్రగ్రన్థిగ్రథితాన్ పఞ్చబ్రహ్మమన్త్రైః పఞ్చాక్షరీమన్త్రేణ చాభిమన్త్ర్య, అక్షమాలికోపనిషదుక్తరీత్యా ప్రాణప్రతిష్ఠాఽఽదికం కృత్వా సర్వాణ్యక్షాణి ధారయేదిత్యర్థః॥౨౪-౨౫॥

రుద్రాక్షాణాం వక్త్రభేదేన ఫలభేదః

అథ హైనం భగవన్తం కాలాగ్నిరుద్రం భుసుణ్డః పప్రచ్ఛ రుద్రాక్షాణాం భేదేన యదక్షం యత్స్వరూపం యత్ఫలమితి తత్స్వరూపం ముఖయుక్తమరిష్టనిరసనం కామాభీష్టఫలం బ్రూహీతి హోవాచ ॥౨౬॥

తత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

ఏకవక్త్రం తు రుద్రాక్షం పరతత్త్వస్వరూపకమ్ ।
తద్ధారణాత్ పరే తత్త్వే లీయతే విజితేన్ద్రియః ॥౨౭॥

ద్వివక్త్రం తు మునిశ్రేష్ఠ చార్ధనారీశ్వరాత్మకమ్ ।
ధారణాదర్ధనారీశః ప్రీయతే తస్య నిత్యశః ॥౨౮॥

త్రిముఖం చైవ రుద్రాక్షమగ్నిత్రయస్వరూపకమ్ ।
తద్ధారణాచ్చ హుతభుక్ తస్య తుష్యతి నిత్యదా ॥౨౯॥

చతుర్ముఖం తు రుద్రాక్షం చతుర్వక్త్రస్వరూపకమ్ ।
తద్ధారణాచ్చతుర్వక్త్రః ప్రీయతే తస్య నిత్యదా ॥౩౦॥

పఞ్చవక్త్రం తు రుద్రాక్షం పఞ్చబ్రహ్మస్వరూపకమ్ ।
పఞ్చవక్త్రః స్వయం బ్రహ్మ పుంహత్యాం చ వ్యపోహతి ॥౩౧॥

షడ్వక్త్రమపి రుద్రాక్షం కార్తికేయాధిదైవతమ్ ।
తద్ధారణాన్మహాశ్రీః స్యాన్మహదారోగ్యముత్తమమ్ ॥౩౨॥

మతివిజ్ఞానసంపత్తిశుద్ధయే ధారయేత్ సుధీః ।

వినాయకాధిదైవం చ ప్రవదన్తి మనీషిణః ॥౩౩॥

సప్తవక్త్రం తు రుద్రాక్షం సప్తమాత్ర ధిదైవతమ్।
తద్ధారణాన్మహాశ్రీః స్యాన్మహదారోగ్యముత్తమమ్ ॥౩౪॥

మహతీ జ్ఞానసంపత్తిః శుచిర్ధారయతః సదా।
అష్టవక్త్రం తు రుద్రాక్షమష్టమాత్రధిదైవతమ్ ॥౩౫॥

వస్వష్టకప్రియం చైవ గఙ్గాప్రీతికరం తథా।
తద్ధారణాదిమే ప్రీతా భవేయుః సత్యవాదినః ॥౩౬॥

నవవక్త్రం తు రుద్రాక్షం నవశక్త్యధిదైవతమ్।
తస్య ధారణమాత్రేణ ప్రీయన్తే నవ శక్తయః ॥౩౭॥

దశవక్త్రం తు రుద్రాక్షం యమదైవముదాహృతమ్।
దర్శాత్ ప్రశాన్తిజనకం ధారణాన్నాత్ర సంశయః ॥౩౮॥

ఏకాదశముఖం త్వక్షం రుద్రైకాదశదైవతమ్।
తదిదం దైవతం ప్రాహుః సదా సౌభాగ్యవర్ధనమ్ ॥౩౯॥

రుద్రాక్షం ద్వాదశముఖం మహావిష్ణుస్వరూపకమ్।
ద్వాదశాదిత్యరూపం చ బిభర్త్యేవ హి తత్పరః ॥౪౦॥

త్రయోదశముఖం చాక్షం కామదం సిద్ధిదం శుభమ్।
తస్య ధారణమాత్రేణ కామదేవః ప్రసీదతి ॥౪౧॥

చతుర్దశముఖం చాక్షం రుద్రనేత్రసముద్భవమ్।
సర్వవ్యాధిహరం చైవ సర్వదాఽఽరోగ్యమాప్నుయాత్॥౪౨॥

రుద్రాక్షాణాం వక్త్రభేదం జిజ్ఞాసుర్భుసుణ్డో భగవన్తం పృచ్ఛతీత్యాహ—అథేతి॥౨౬-౩౭॥
దశవక్త్రరుద్రాక్షదర్శనం స్వాతిరిక్తాఖిలశాన్తికరమిత్యర్థః॥౩౮-౪౨॥

రుద్రాక్షధారివర్జ్యాని

మద్యం మాంసం చ లశునం పలాణ్డుం శిగ్రుమేవ చ।
శ్లేష్మాతకం విడ్వరాహమభక్ష్యం వర్జయేన్నరః॥౪౩॥

రుద్రాక్షధారీ మద్యమాంసాదికం కదాఽపి నాస్వాదయేదిత్యాహ—మద్యమితి॥౪౩॥

రుద్రాక్షధారణామహిమా

గ్రహణే విషువే చైవమయనే సంక్రమేఽపి చ।
దర్శేషు పూర్ణమాసే చ పూర్ణేషు దివసేషు చ।
రుద్రాక్షధారణాత్ సద్యః సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే॥౪౪॥

రుద్రాక్షమూలం తద్బ్రహ్మ తన్నాళం విష్ణురేవ చ।
తన్ముఖం రుద్ర ఇత్యాహుస్తద్బిన్దుః సర్వదేవతాః॥ఇతి॥౪౫॥

గ్రహణాదిపుణ్యకాలధారణాత్ సర్వపాపనివృత్తిం తత్త్రిమూర్తిత్వం సర్వదేవతాత్మకత్వం చాహ—గ్రహణ ఇతి॥౪౪-౪౫॥

రుద్రాక్షోత్పత్తిస్తన్మహిమా చ

అథ కాలాగ్నిరుద్రం భగవన్తం సనత్కుమారః పప్రచ్ఛాధీహి భగవన్ రుద్రాక్షధారణవిధిమ్। తస్మిన్ సమయే నిదాఘజడభరతదత్తాత్రేయకాత్యాయనభరద్వాజకపిలవసిష్ఠపిప్పలాదయశ్చ కాలాగ్నిరుద్రం పరిసమేత్యోచుః। అథ కాలాగ్నిరుద్రః కిమర్థం భవతామాగమనమితి హోవాచ। రుద్రాక్షధారణవిధిం వై సర్వే శ్రోతుమిచ్ఛామహ ఇతి॥౪౬॥

అథ కాలాగ్నిరుద్రః ప్రోవాచ। రుద్రస్య నయనాదుత్పన్నా రుద్రాక్షా ఇతి లోకే ఖ్యాయన్తే। అథ సదాశివః సంహారకాలే సంహారం కృత్వా సంహారాక్షం ముకులీకరోతి। తన్నయనాజ్జాతా రుద్రాక్షా ఇతి హోవాచ। తస్మాద్రుద్రాక్షత్వమితి కాలాగ్నిరుద్రః ప్రోవాచ॥౪౭॥

తద్రుద్రాక్షే వాగ్విషయే కృతే దశగోప్రదానేన యత్ ఫలమవాప్నోతి తత్ ఫలమశ్నుతే। స ఏవ భస్మజ్యోతీ రుద్రాక్ష ఇతి। తద్రుద్రాక్షం కరేణ స్పృష్ట్వా ధారణమాత్రేణ ద్విసహస్రగోప్రదానఫలం భవతి। తద్రుద్రాక్షే కర్ణయోర్ధార్యమాణే ఏకాదశసహస్రగోప్రదానఫలం భవతి। ఏకాదశరుద్రత్వం చ గచ్ఛతి। తద్రుద్రాక్షే శిరసి ధార్యమాణే కోటిగోప్రదానఫలం భవతి। ఏతేషాం స్థానానాం కర్ణయోః ఫలం వక్తుం న శక్యమితి హోవాచ॥౪౮॥

సనత్కుమారాదయోఽపి రుద్రాక్షేయత్తామవగన్తుం కాలాగ్నిరుద్రం పృచ్ఛన్తీత్యాహ—అథేతి॥౪౬-౪౮॥

రుద్రాక్షవిద్యావేదనఫలమ్

య ఇమాం రుద్రాక్షజాబాలోపనిషదం నిత్యమధీతే బాలో వా యువా వా వేద స మహాన్ భవతి। స గురుః సర్వేషాం మన్త్రాణాముపదేష్టా భవతి। ఏత్తైరేవ హోమం కుర్యాత్। ఏత్తైరేవార్చనమ్। తథా రాక్షోఘ్నం మృత్యుతారకం గురుణా లబ్ధం కణ్ఠే బాహౌ శిఖాయాం వా బధ్నీత। సప్తద్వీపవతీ భూమిర్దక్షిణార్థం నావకల్పతే। తస్మాచ్ఛ్రద్ధయా యాం కాంచిద్గాం దద్యాత్ సా దక్షిణా భవతి। య ఇమాముపనిషదం బ్రాహ్మణః ప్రాతరధీయానో రాత్రికృతం

పాపం నాశయతి। సాయమధీయానో దివసకృతపాపం నాశయతి। మధ్యాహ్నేఽధీయానః షడ్జన్మకృతపాపం నాశయతి। సాయం ప్రాతః ప్రయుఞ్జానోఽనేకజన్మకృతపాపం నాశయతి షట్సహస్రలక్షగాయత్రీజపఫలమవాప్నోతి బ్రహ్మహత్యాసురాపానస్వర్ణస్తేయగురుదారగమనతత్సంయోగపాతకేభ్యః పూతో భవతి సర్వతీర్థఫలమశ్నుతే పతితసంభాషణాత్ పూతో భవతి పఙ్క్తిశతసహస్రపావనో భవతి శివసాయుజ్యమవాప్నోతి న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇత్యోం సత్యమిత్యుపనిషత్॥౪౯॥

రుద్రాక్షవిద్యావేదనఫలమాహ—య ఇతి। ఏతైరేవ మన్త్రైః హోమం కుర్యాత్। ఏవముక్తప్రకారేణ రుద్రాక్షధారీ శివప్రసాదతశ్చిత్తశుద్ధిం జ్ఞానం చాప్య స్వాతిరిక్తాశివగ్రాసశివసాయుజ్యం,

శివో గురుః శివో వేదః శివో దేవః శివః ప్రభుః।

శివోఽస్మ్యహం శివః సర్వం శివాదన్యన్న కిఞ్చన॥

ఇతి శ్రుతిసిద్ధశివతత్త్వజ్ఞానశివస్వరూపావస్థానలక్షణం విదేహకైవల్యమేతీత్యర్థః। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దః రుద్రాక్షజాబాలోపనిషత్పరిసమాత్యర్థః॥౪౯॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

రుద్రాక్షోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితా శివగోచరా।

రుద్రాక్షజాబాలవ్యాఖ్యాగ్రన్థః పఞ్చాశదీరితః॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణేఽష్టాశీతిసఙ్ఖ్యాపూరకం రుద్రాక్షజాబాలోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్

శరభోపనిషత్

భద్రం కర్ణేభిః—ఇతి శాన్తిః

బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాణాం మధ్యే కోఽధికతమః

అథ హైనం పైప్పలాదో బ్రహ్మాణమువాచ భో భగవన్ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాణాం మధ్యే కో వాఽధికతరో ధ్యేయః స్యాత్తత్త్వమేవ నో బ్రూహీతి ॥౧॥

సర్వం సన్త్యజ్య మునయో యద్భజన్త్యాత్మరూపతః।
తచ్ఛారభం త్రిపాద్బ్రహ్మ స్వమాత్రమవశిష్యతే॥

ఇహ ఖల్వథర్వణవేదప్రవిభక్తేయం శరభోపనిషత్ సర్వైరపి సర్వాత్మతయోపాస్యపారమైశ్వర్యతత్త్వం ప్రకటయన్తీ విజృమ్భతే। అస్యాః స్వల్పగ్రన్థతో వివరణమారభ్యతే। పైప్పలాదబ్రహ్మప్రశ్నప్రతివచనరూపేయమాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఆఖ్యాయికామవతారయతి—అథేతి। ఉవాచ కిమితి? భో భగవన్నితి॥౧॥

రుద్రస్య శ్రేష్ఠత్వమ్

తస్మై స హోవాచ పితామహశ్చ హే పైప్పలాద శృణు వాక్యమేతత్॥౨॥

బహూని పుణ్యాని కృతాని యేన తేనైవ లభ్యః పరమేశ్వరోఽసౌ।
యస్యాఙ్గజోఽహం హరిరిన్ద్రముఖ్యా మోహాన్న జానన్తి సురేన్ద్రముఖ్యాః॥3॥

ప్రభుం వరేణ్యం పితరం మహేశం యో బ్రహ్మాణం విదధాతి తస్మై।
వేదాంశ్చ సర్వాన్ ప్రహిణోతి చాగ్ర్యం తం వై ప్రభుం పితరం దేవతానామ్॥౪॥

మమాపి విష్ణోర్జనకం దేవమీడ్యం యోఽన్తకాలే సర్వలోకాన్ సంజహార।

స ఏకః శ్రేష్ఠశ్చ వరిష్ఠశ్చ ॥౫॥

పైప్పలాదప్రశ్నోత్తరం బ్రహ్మోవాచేత్యాహ—తస్మా ఇతి॥౨॥ శ్రోతారమభిముఖీకృత్య పరమేశ్వరం సర్వకారణత్వేన సర్వదేవశ్రేష్ఠత్వేన చ స్తౌతి—బహూనీతి। మోహాన్న జానన్తి స్వాత్మేతి। అనన్తకోటిజన్మసుకృతపరిపాకసిద్ధో యదధిగమః, బ్రహ్మాదయో యదంశసంభూతాః, ఇన్ద్రాదయోఽపి యత్తత్త్వం న జానన్తి, యో హి చతురాననసర్వార్థసాధకవేదపూగప్రదాతా, యః సర్వోపరమకాలే సర్వానాత్మన్యుపసంహరతి, సోఽయం పరమేశ్వర ఏవ సర్వదేవేషు శ్రేష్ఠః వరిష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః॥౩–౫॥

శరభరూపేణ రుద్రేణ నృసింహవధః

యో ఘోరం వేషమాస్థాయ శరభాఖ్యం మహేశ్వరః।

నృసింహం లోకహన్తారం సంజఘాన మహాబలః॥౬॥

హరిం హరన్తం పాదాభ్యామనుయాన్తి సురేశ్వరాః।

మా వధీః పురుషం విష్ణుం విక్రమస్వ మహానసి॥౭॥

కృపయా భగవాన్ విష్ణుం విదదార నఖైః ఖరైః।

చర్మామ్బరో మహావీరో వీరభద్రో బభూవ హ॥౮॥

స ఏకో రుద్రో ధ్యేయః సర్వేషాం సర్వసిద్ధయే।

కథం పునరస్య దేవవరిష్ఠత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం లోకక్షోభకరనృసింహనిగ్రహ-బ్రహ్మశిరఃపాటన-విశ్వసర్గస్థితిభఙ్గకరణ—సర్వగ్రాసకాలదర్పహరణహాలాహలగతికుణ్ఠనస్వపదార్చకవిష్ణుచక్రప్రదానాదినిరఙ్కుశనిగ్రహానుగ్రహాకుణ్ఠితశక్తిసంపన్నత్వాత్ సర్వదేవవరిష్ఠత్వమీశస్య స్వభావసిద్ధమితి

దేవైరప్యుపాస్యమానత్వం చాప్యాహ—యో ఘోరమితి ॥౬॥ తదా హరిమ్ ॥౭॥ దేవైః ప్రార్థితః తేషు కృపయా ॥౮॥

దేవకృతశరభస్తుతిః

యో బ్రహ్మణః పఞ్చమవక్త్రహన్తా తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౯॥
యో విస్ఫులిఙ్గేన లలాటజేన సర్వం జగద్భస్మసాత్సంకరోతి ।

పునశ్చ సృష్ట్వా పునరప్యరక్షదేవం స్వతన్త్రం ప్రకటీకరోతి ॥
తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౧౦॥

యో వామపాదేన జఘాన కాలం ఘోరం పపేఽథ హాలాహలం దహన్తమ్ ।
దక్షాఙ్ఘ్రిణాపస్మృతిముగ్రవీర్యం తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౧౧॥

యో వామపాదార్చితవిష్ణునేత్రస్తస్మై దదౌ చక్రమతీవ హృష్టః ।
తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౧౨॥

యో దక్షయజ్ఞే సురసఙ్ఘాన్ విజిత్య విష్ణుం బబన్ధోరగపాశేన వీరః ।
తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౧౩॥

యో లీలయైవ త్రిపురం దదాహ విష్ణుం కవిం సోమసూర్యాగ్ని నేత్రః ।
సర్వే దేవాః పశుతామవాపుః స్వయం తస్మాత్ పశుపతిర్బభూవ ।
తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు ॥౧౪॥

యో మత్స్యకూర్మాదివరాహసింహాన్ విష్ణుం క్రమన్తం వామనమాదివిష్ణుమ్ ।

వివిక్లవం పీడ్యమానం సురేశం భస్మీకృత్య మన్మథం యమం చ।
తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు॥౧౯॥

ఏవంప్రకారేణ బహుధా ప్రతుష్టా క్షమాపయామాసుర్నీలకణ్ఠం మహేశ్వరమ్॥౧౬॥

కథం దేవాః స్తువన్తీత్యత్ర—యో బ్రహ్మణ ఇతి॥౯-౧౪॥ వివిక్లవం శ్రమాన్వితమ్॥౧౫॥ ఏవం దేవైః ప్రార్థితో భగవాన్ తత్ప్రార్థనామఙ్గీకృత్య తేషు ప్రసాదం చకారేత్యాహ—ఏవమితి॥౧౬॥

రుద్రానుగ్రహః

తాపత్రయసముద్భూతజన్మమృత్యుజరాదిభిః।
నానావిధాని దుఃఖాని జహార పరమేశ్వరః॥౧౭॥

ఏవమఙ్గీకరోచ్ఛివః ప్రార్థనం సర్వదేవానామ్।
శఙ్కరో భగవానాద్యో రరక్ష సకలాః ప్రజాః॥౧౮॥

యత్పాదామ్భోరుహద్వన్ద్వం మృగ్యతే విష్ణునాఽధునా।
స్తుత్వా స్తుత్యం మహేశానమవాఙ్మనసగోచరమ్।
భక్త్యా నమ్రతనోర్విష్ణోః ప్రసాదమకరోద్విభుః॥౧౯॥

తతస్తేషాం తాపత్రయసముద్భూతజన్మమృత్యుజరాదిభిః సంజాతాని నానావిధాని దుఃఖాని జహార పరమేశ్వరః జహార నిశ్శేషమపహృతవాన్॥౧౭॥ ఏవమఙ్గీకరోత్ అఙ్గీచకార॥౧౮॥ తస్య దేవైరపి దురవగమత్వమాహ—యదితి। అధునాఽపి। తం స్తుత్వా తత్ప్రభావత ఇన్ద్రాదయో దేవాస్తత్ప్రసాదం లేభిరే। తతో విష్ణురపి దేవం ప్రణిపత్య బహుధా స్తుత్వా కృతాఞ్జలిరాసామాస। తతః భక్త్యా॥౧౯॥

రుద్రయాథాత్మ్యజ్ఞానఫలమ్

యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ।
ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కదాచనేతి॥౨౦॥

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాఽస్య జన్తోర్నిహితో గుహాయామ్।
తమక్రతుం పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమ్॥౨౧॥

తద్యాథాత్మ్యం తజ్జ్ఞానఫలం చాహ—యత ఇతి॥౨౦॥ బ్రహ్మణోఽవాఙ్మనసగోచరత్వేన న కోఽపి తత్స్వరూపం పశ్యతీత్యాశఙ్క్య తద్భజనలబ్ధప్రసాదో మునిస్తం యథావత్ పశ్యతీత్యాహ—అణోరితి। తమక్రతుం నిర్వికల్పం స్వమాత్రమితి పశ్యతి॥౨౧॥

రుద్రమహిమా

వసిష్ఠవైయాసికివామదేవ విరిఞ్చిముఖ్యైర్హృది భావ్యమానః।
సనత్సుజాతాదిసనాతనాద్యైరీడ్యో మహేశో భగవానాదిదేవః॥౨౨॥

సత్యో నిత్యః సర్వసాక్షీ మహేశో నిత్యానన్దో నిర్వికల్పో నిరాఖ్యః।
అచిన్త్యశక్తిర్భగవాన్ గిరీశః స్వావిద్యయా కల్పితమానభూయః॥౨౩॥

అతిమోహకరీ మాయా మమ విష్ణోశ్చ సువ్రత।
తస్య పాదామ్బుజధ్యానాత్, దుస్తరా సుతరా భవేత్॥౨౪॥

తస్య వసిష్ఠాదిబ్రహ్మనిష్ఠపటలేడ్యనిర్విశేషస్వరూపమాహ—వసిష్ఠేతి। హృది ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మరూపేణ భావ్యమానః తథా సనత్సుజాతాదిసనాతనాద్యైః "బ్రహ్మాహం" “అహమేవ బ్రహ్మ" ఇత్యనవరతం ఈడ్యః। బ్రహ్మాదీనామపి య ఆదిః సోఽయమ్॥౨౨॥ సత్యః

కాలత్రయాబాధ్యత్వాత్। నిత్యః నిరవధికైశ్వర్యసమ్పన్నత్వాత్। సర్వసాక్షీ సర్వసాక్ష్యభావాభావేక్షితృత్వాత్। మహేశః మహదాదిప్రపఞ్చేశితృత్వాత్। యద్వానిప్రతియోగికతయా మహాన్ పరమాత్మాఽహమేవేత్యవస్థాతుమీశ్వరత్వాత్। నిత్యానన్దః భూమానన్దమాత్రత్వాత్। స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తవికల్పగ్రాసత్వాత్ నిర్వికల్పః। నిరాఖ్యః నామరూపబాహ్యత్వాత్। యస్య శక్తిరఘటితఘటనాసామర్థ్యత అచిన్త్యా స్యాత్ సోఽయం అచిన్త్యశక్తిః। సర్వేశ్వరత్వాదచిన్త్యశక్తిమత్సర్వేశ్వరత్వం వాస్తవమిత్యాశఙ్క్య స్వావిద్యాకల్పితత్వే మానబాహుళయాన్న హి వాస్తవమిత్యాహ—స్వావిద్యయేతి। స్వదృష్ట్యాఽవిద్యమానా స్వావిద్యా తయా సర్వసాక్షిత్వమచిన్త్యశక్తిమత్సర్వేశ్వరత్వాదికం సర్వం కల్పితమేవేత్యత్ర—"పశ్యతేహాపి సన్మాత్రమసదన్యత్" "మద్వ్యతిరిక్తమణుమాత్రం న విద్యతే", "మాయాక్లృప్తౌ బన్ధమోక్షౌ నేశ్వరత్వం న జీవతా", ఇత్యాదిమానభూయస్త్వాత్ నిప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రత్వమేవ వాస్తవమిత్యర్థః। భూయ ఇత్యవ్యయమ్॥౨౩॥ యద్యేవమవిద్యమానాఽవిద్యా సర్వైరపి జేతుం శక్యేత్యత ఆహ—అతిమోహకరీతి। మమ బ్రహ్మణో విష్ణోశ్చాప్యతిమోహం పరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మత్వవిష్ణుత్వాభిమానం కరోతీతి అతిమోహకరీ మాయా అనాపన్నశవభావానాం దుస్తరాఽపి తత్పదధ్యానతః సుతరా భవేదిత్యర్థః॥౨౪॥

విష్ణుశివయోరభేదః

విష్ణుర్విశ్వజగద్యోనిః స్వాంశభూతైః స్వకైః సహ।

మమాంశసంభవో భూత్వా పాలయత్యఖిలం జగత్॥౨౫॥

వినాశం కాలతో యాతి తతోఽన్యత్ సకలం మృషా।

తస్మై మహాగ్రాసాయ మహాదేవాయ శూలినే।

మహేశ్వరాయ మృడాయ తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు॥౨౬॥

ఏకో విష్ణుర్మహద్భూతం పృథగ్భూతాన్యనేకశః।

త్రీన్ లోకాన్ వ్యాప్య భూతాత్మా భుఙ్క్తే విశ్వభుగవ్యయః॥౨౭॥

చతుర్భిశ్చ చతుర్భిశ్చ ద్వాభ్యాం పఞ్చభిరేవ చ।

హూయతే చ పునర్ద్వాభ్యాం స మే విష్ణుః ప్రసీదతు ॥౨౮॥

బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్।
బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యం బ్రహ్మకర్మసమాధినా ॥౨౯॥

శరా జీవాస్తదఙ్గేషు భాతి నిత్యం హరిః స్వయమ్।
బ్రహ్మైవ శరభః సాక్షాన్మోక్షదోఽయం మహామునే ॥౩౦॥

విష్ణ్వాదిః శివాద్భిద్యత ఇత్యత ఆహ—విష్ణురితి। స్వాంశభూతైః స్వకైః సహ జీవకోటిభిః సాకమ్ ॥౨౫॥ సర్వప్రపఞ్చస్య స్వాంశజత్వే సత్యత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రతిబిమ్బం బిమ్బమాత్రవత్ స్వజ్ఞానకాలే స్వాంశనాశః స్వమాత్రమేవేత్యాహ—వినాశమితి। యః స్వాజ్ఞాదిదృష్ట్యాంఽశాంశితయా భాతః తస్మై ॥౨౬॥ పైప్పలాదభేదదృష్ట్యనురోధేన విష్ణుశివయోర్నియమ్యనియామకతోక్తా। శివప్రసాదతో విష్ణుశివభేదహేత్వజ్ఞానాపాయమాలక్ష్య తయోరభేదదార్ఢ్యాయ విష్ణుత్వేన తమేవ ప్రార్థయతి—ఏక ఇతి ॥౨౭॥ కథం పునరస్య విశ్వయజ్ఞభోక్తృత్వమిత్యత ఆహ—చతుర్భిరితి। "ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరం యజేతి। ద్వ్యక్షరం యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరం ద్వ్యక్షరో వషట్కారః" ఇతి శ్రుతిసిద్ధమన్త్రతో యత్ర యజ్ఞే "యజ్ఞో వై విష్ణుః" ఇతి శ్రుతిసిద్ధే విష్ణౌ హూయతే స మే విష్ణుః పరమేశ్వరః స్వజ్ఞానం దత్త్వా ప్రసీదత్విత్యర్థః ॥౨౮॥ విష్ణోర్యజ్ఞత్వేఽర్పణహవిరాదీనామనేకత్వాత్ విష్ణోరనేకత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—బ్రహ్మార్పణమితి। అర్పణహవిరాదికం సర్వం విష్ణ్వాఖ్యం బ్రహ్మైవేత్యర్థః ॥౨౯॥ శరభశబ్దార్థనిర్వచనేనాపి విష్ణుశివయోరత్యన్తాభేదమేవ వ్యక్తీకరోతి—శరా ఇతి। శరా జీవాస్తదఙ్గేషు పాదాదిశిరోరుహాన్తేషు తస్య విష్ణోరఙ్గేషు తస్య శివస్యాఙ్గేషు వా శరా అనన్తకోటిబ్రహ్మాణ్డాని తన్నివాసినో జీవాశ్చ మాయయా వికల్పితాః స్వాజ్ఞాదిదృష్టిమోహే సత్యసతి పరమార్థతో భాతి। విష్ణ్వాఖ్యం బ్రహ్మైవ శరభః ॥౩౦॥

శివస్యైవ ధ్యేయత్వమ్

మాయావశాదేవ దేవా మోహితా మమతాఽఽదిభిః।
తస్య మాహాత్మ్యలేశాంశం వక్తుం కేనాప్యశక్యతే ॥౩౧॥

పరాత్పరతరం బ్రహ్మ యత్ పరాత్పరతో హరిః।
తత్ పరాత్పరతరో హీశస్తస్మాత్తుల్యోఽధికో న హి॥౩౨॥

ఏక ఏవ శివో నిత్యస్తతోఽన్యత్ సకలం మృషా।
తస్మాత్ సర్వాన్ పరిత్యజ్య ధ్యేయాన్ విష్ణ్వాదికాన్ సురాన్॥౩౩॥

శివ ఏవ సదా ధ్యేయః సర్వసంసారమోచకః।
తస్మై మహాగ్రాసాయ మహేశ్వరాయ నమః॥౩౪॥

ఏవం విష్ణుశివయోరభేదేఽపి మాయావశాదేవ। నిర్మాయస్య తస్య॥౩౧॥ క్షరప్రపఞ్చాత్ పరమక్షరమీశ్వరాఖ్యం తస్మాత్ పరాత్ ఈశ్వరాదపి పరతరం పరమాక్షరం బ్రహ్మ। యత్పరాదపి పరమాక్షరం తదేవ హరిః, పరాత్ పరతరత్వేన హరేర్విభాతత్వాత్। యత్పరాత్ పరతో హరిః ఇతి ఖ్యాతం తత్పరాత్ పరతరో విభాత ఈశ ఏవ హి। తస్మాత్ తుల్యోఽధికః సమో వా కోఽపి న విద్యతే, స్వాతిరిక్తసామాన్యస్య మృగ్యత్వాత్॥౩౨॥ యత ఏవమతః ఏక ఏవ। యస్మాదేవం తస్మాత్। స్వాజ్ఞానతః పరిచ్ఛిన్నతయా ధ్యేయాన్॥౩౩॥ నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రధియా ధ్యేయః। యః స్వానాం స్వాతిరిక్తసంసార భ్రమాపహ్నవకృత్ తస్మై॥౩౪॥

ఏతచ్ఛాస్త్రసంప్రదాననియమః

పైప్పలాదం మహాశాస్త్రం న దేయం యస్య కస్యచిత్।
నాస్తికాయ కృతఘ్నాయ దుర్వృత్తాయ దురాత్మనే॥౩౫॥

దామ్భికాయ నృశంసాయ శఠాయానృతభాషిణే।
సువ్రతాయ సుభక్తాయ సువృత్తాయ సుశీలినే॥౩౬॥

గురుభక్తాయ దాన్తాయ శాన్తాయ ఋజుమానసే।

శివభక్తాయ దాతవ్యం బ్రహ్మకర్మోక్తధీమతే॥౩౭॥

స్వభక్తాయైవ దాతవ్యమకృతఘ్నాయ సువ్రత।

న దాతవ్యం సదా గోప్యం యతో నైవ ద్విజోత్తమ॥౩౮॥

ఏతత్ పైప్పలాదం మహాశాస్త్రం యోఽధీతే శ్రావయేద్ద్విజః స జన్మమరణేభ్యో ముక్తో భవతి గర్భవాసాద్విముక్తో భవతి సురాపానాత్ పూతో భవతి స్వర్ణస్తేయాత్ పూతో భవతి బ్రహ్మహత్యాత్ పూతో భవతి గురుతల్పగమనాత్ పూతో భవతి। స సర్వాన్ వేదానధీతో భవతి। స సర్వాన్ దేవాన్ ధ్యాతో భవతి। స సమస్తమహాపాతకోపపాతకాత్ పూతో భవతి। తస్మాదవిముక్తమాశ్రితో భవతి। స సతతం శివప్రియో భవతి। స శివసాయుజ్యమేతి। న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే। ఇత్యాహ భగవాన్ బ్రహ్మేత్యుపనిషత్॥౩౯॥

ఉక్తలక్షణలక్షితమేతచ్ఛాస్త్రమనధికారిణే న దేయం, అధికారిణే దేయమిత్యాహ— పైప్పలాదమితి॥౩౬-౩౭॥ ఉక్తాధికారిలక్షణవిరళాయ న దాతవ్యమ్॥౩౮॥ ఏతచ్ఛాస్త్రపఠనతదర్థవిచారణసామాన్యముఖ్యఫలమాహ—ఏతదితి। ఉపనిషచ్ఛబ్దః శరభోపనిషత్సమాత్యర్థః॥౩౯॥

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

శరభోపనిషద్వ్యాఖ్యా లిఖితేశ్వరగోచరా।

శరభోపనిషద్వ్యాఖ్యాగ్రన్థజాతం శతం స్మృతమ్॥

ఇతి శ్రీమదీశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే పఞ్చాశత్సఙ్ఖ్యాపూరకం శరభోపనిషద్వివరణం సమ్పూర్ణమ్॥

శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

సహ నావవతు—ఇతి శాన్తిః

ప్రథమోఽధ్యాయః

జగత్కారణజిజ్ఞాసా

బ్రహ్మవాదినో వదన్తి—

కిం కారణం బ్రహ్మ కుతః స్మ జాతా జీవామ కేన క్వ చ సంప్రతిష్ఠాః।
అధిష్ఠితాః కేన సుఖేతరేషు వర్తామహే బ్రహ్మవిదో వ్యవస్థామ్॥ ౧॥

శ్వేతాశ్వతరోపనిషన్మన్త్రగ్రామప్రకాశితమ్।
ప్రతియోగివినిర్ముక్తబ్రహ్మమాత్రమహం మహః॥

ఇహ ఖలు శ్వేతాశ్వతరమన్త్రోపనిషదః కృష్ణయజుర్వేదప్రవిభక్తత్వాత్ కఠవల్లీతైత్తిరీయాదౌ య ఉపోద్ఘాతో వర్ణితః స ఏవాత్రాపి ద్రష్టవ్య ఇతి న పృథగత్ర నిరూప్యతే। అధ్యాయషట్కజుష్టేయం శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్। తత్రాద్యం వాక్యం బ్రాహ్మణమ్। తతః కృత్స్నోపనిషన్మన్త్రాత్మికా। తత్రాద్యం బ్రాహ్మణవాక్యమాహ—బ్రహ్మవాదినో వదన్తీతి। బ్రహ్మవదనశీలా మునయః సర్వే మిలిత్వా వేదార్థేతరస్వాతిరిక్తాస్తితావాదిపక్షనిరసనపూర్వకం, “సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి” ఇతి, "వేదార్థః పరమాద్వైతం నేతరత్” ఇతి చ శ్రుతిస్మృత్యనురోధేన స్వాతిరిక్తాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మమాత్రం నిష్ప్రతియోగికతయాఽవశిష్యత ఇతి వదన్తి కథయన్తీత్యర్థః॥

బ్రాహ్మణవాక్యేన యోఽర్థః ప్రకాశితః తమేతమర్థముత్తరే మన్త్రాః ప్రతిపాదయన్తీత్యాహ—కింకారణమిత్యాదినా। స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వాతిరిక్తస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతస్య కిం కారణం బ్రహ్మ అన్యద్వా, కిం తద్బ్రహ్మ నిర్విశేషం సవిశేషం వా, కిం తన్నిమిత్తముపాదానం వా, యద్వా నిమిత్తకారణమేవైతత్। వయమాకాశాదివత్ కుత స్మ జాతాః స్థితికాలే బ్రహ్మకార్యతయా స్థితాః సుషుప్తిప్రళయాదావుపాదానబ్రహ్మణి లయం గతాః సన్తః

ప్రబోధసర్గాదౌ పునర్బ్రహ్మకార్యతయా వయం జాతాః, అథవా జలచన్ద్రఘటాకాశస్థానీయాశ్చ వయం సుషుప్తిప్రళయాదావుపాధివిలయే
బిమ్బచన్ద్రమహాకాశస్థానీయబ్రహ్మణైక్యమనుభూయ పునః ప్రబోధాదౌ బ్రహ్మవివర్తతయా జాతాః। జీవామ కేన, కేన వయం జీవామః, లడర్థే లోటూ, అదృష్టేనేశ్వరేణ స్వభావేన వా। క్వ చ సంప్రతిష్ఠాః స్వాపాదావస్మాకం వికారిణ్యవికారిణి బ్రహ్మణి వాఽవస్థానమ్। క్వ చ సంప్రతిష్ఠితా ఇత్యస్మిన్ పాఠే ముక్తౌ కీదృశే బ్రహ్మణి వయమేకత్వేనావస్థితా ఇత్యర్థః। కేన వయం అధిష్ఠితాః అధిదేవతాదిత్యాదినా ఈశ్వరేణోభాభ్యాం వా అధిష్ఠితాః సన్తః సుఖేతరేషు సుఖదుఃఖదప్రపఞ్చేషు వర్తామహే హే బ్రహ్మవిదః వయం సమ్యగ్విచిన్త్య వ్యవస్థాం కుర్మః॥౧॥

పరమాత్మన ఉపాదానకారణత్వమ్

కాలః స్వభావో నియతిర్యదృచ్ఛా భూతాని యోనిః పురుష ఇతి చిన్త్యమ్।

సంయోగ ఏషాం న త్వాత్మభావాదాత్మాఽప్యనీశః సుఖదుఃఖహేతోః॥౨॥

తే ధ్యానయోగా అనుగతా అపశ్యన్ దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామ్।

యః కారణాని నిఖిలాని తాని కాలాత్మయుక్తాన్యధితిష్ఠత్యేకః॥౩॥

తమేకనేమిం త్రివృతం షోడశాన్తం శతార్ధారం వింశతిప్రత్యరాభిః।

అష్టకైః షడ్భిర్విశ్వరూపైకపాశం త్రిమార్గభేదం ద్వినిమిత్తైకమోహమ్॥౪॥

పఞ్చస్రోతోఽమ్బుం పఞ్చయోన్యుగ్రవక్రాం పఞ్చప్రాణోర్మిం పఞ్చబుద్ధ్యాదిమూలామ్।

పఞ్చావర్తాం పఞ్చదుఃఖౌఘవేగాం పఞ్చాశద్భేదాం పఞ్చపర్వామధీమః॥౫॥

అత్రాపరే బ్రహ్మాతిరిక్తకారణవాదినః సముత్తిష్ఠన్తి తాన్నిరాకృత్య వేదార్థపక్షం స్థాపయతి—కాల ఇతి। సంసృతికారణం కాల ఏవేతి కాలవిదో వదన్తి, స్వభావ ఇతి లోకాయతికాః, పుణ్యపాపనియతిరేవ కారణమితి మీమాంసకాః, కల్పాదౌ ప్రాణికర్మసాపేక్షమీశ్వరేణ న కించిదపి సృష్టం కింతు యదృచ్ఛయేదం జాయత ఇతి నిరీశ్వరవాదినః,

జగన్నిత్యతావాదినో భూతాని కారణమితి వదన్తి, యోనిః ప్రకృతిః కారణమితి ప్రాకృతాః శాక్తాః, పురుషో హిరణ్యగర్భ ఏవ కారణమితి యోగినః ఇత్థం కాళాదిపురుషాన్తం స్వాజ్ఞానానురోధేన చిన్త్యం చిన్తామాత్రమవశిష్యతే, నైతావతాఽర్థసిద్ధిః। ప్రాతిస్వికేన కాలాదీనాం కారణతాఽభావేఽపి మిలిత్వా కారణతా స్యాదిత్యత ఆహ—సంయోగః ఇతి। కాలాదిప్రాతిస్వికపక్షవదేషాం సంయోగోఽపి కారణతాం నార్హతి। తర్హ్యేషాం సంయోగస్యాప్యకారణత్వే తదపేక్షయా కిం కారణతామర్హతీత్యత ఆహ—ఆత్మభావాదితి। కాలాదీనాం భోగ్యత్వేన పరతన్త్రత్వాత్ తదపేక్షయా భోక్తురాత్మనః సత్త్వాత్ స ఏవ ముఖ్యకారణం భవత్విత్యత ఆహ—ఆత్మాఽప్యనీశ ఇతి। జగన్నిర్మాణాసమర్థ ఇత్యర్థః। కుతః? సుఖదుఃఖకర్తృత్వహేతోః॥౨॥ తస్యాప్యేవమకారణత్వే కిం కారణత్వేన పశ్యన్తీత్యత ఆహ—త ఇతి। తే బ్రహ్మవిదః ధ్యానమేవ యోగో యేషాం తే ధ్యానయోగాః సన్తః జగన్మూలకారణం అనుగతా అపశ్యన్। కిమిత్యపేక్షాయామాహ—దేవాత్మశక్తిమితి। దేవస్య నిర్విశేషత్వేన కారణత్వానుపపత్త్యా తదభేదాధ్యాసేన తత్పరతన్త్రా కాచన దేవాత్మన ఈశ్వరత్వకలనాహేతుభూతా దేవాత్మశక్తిః తాం మాయాం సత్త్వాదిస్వగుణైః స్రష్టృత్వాదిగుణైశ్చ నిగూఢామ్। జగత్పరిణామికారణత్వేనాపశ్యన్నిత్యుక్తమాయాయాః స్ఫురణశక్తిప్రదో యః పరమాత్మా కాలప్రభృతీన్యాత్మపర్యన్తాని కాలాత్మయుక్తాని నిఖిలాని కారణాని తాన్యేక ఏవ అధితిష్ఠతి తేషాం సత్తాప్రదత్వాత్॥౩॥ తమేవ వైరాగ్యహేతోరుత్తరో మన్త్రః ప్రతిపాదయతి రథచక్రతయా—తమితి। యః సర్వాధికరణతయా వర్ణితస్తమేతమాత్మానం పూర్వమన్త్రే యా స్వమాయాశక్తితయా నిర్దిష్టా తస్యాః సంసారభ్రమణనిర్వాహకత్వేన స్వాధిష్ఠాతుర్దేవస్య సైవైకనేమిః తమేకనేమిం సత్త్వాదిగుణత్రయయోగతో జగత్సృష్టిస్థితిసంహారశక్తియు బ్రహ్మవిష్ణురుద్రైస్త్రిభిర్విశిష్టం త్రివృతం యః ప్రశ్నోపనిషత్పఠితప్రాణాదినామాన్తషోడశకలాఽవసానే విభాతి తం షోడశాన్తం యస్యాకారాదిళకారాన్తపఞ్చాశద్వర్ణా అరా ఇవ విభాన్తి తం శతార్ధారం, జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకం తత్తద్విషయపఞ్చకం శబ్దాదివచనాది మనఆద్యన్తఃకరణచతుష్టయం మన్తవ్యాదివిషయచతుష్టయం దిగ్వాతాదిశ్రోత్రాదిచతుర్దశకరణాధిపాశ్చ ప్రాణాదిపఞ్చకం తత్ర దశేన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ వింశత్యపరా అన్తఃకరణాదినా సహ అష్టౌ వసవో ద్వాదశాదిత్యాశ్చ కీలస్థానీయాః ప్రత్యరాః వింశతిప్రత్యరైః యుక్తమ్। అరాభిరితి స్త్రీలిఙ్గం ఛాన్దసమ్। తైత్తిరీయపఠితత్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోఽస్థిమజ్జానః శుక్లం చేతి ధాత్వష్టకం, ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాధర్మాజ్ఞానవైరాగ్యానైశ్వర్యాణి భావాష్టకం, గౌతమోక్తదయాక్షాన్త్యనసూయాశౌచమఙ్గళానాయాసాకార్పణ్యాస్పృహేత్యాత్మగుణాష్టకం, అణిమాద్యైశ్వర్యాష్టకం, భూమిరాప ఇత్యాది ప్రకృత్యష్టకం,

బ్రహ్మ ప్రజాపతిర్దేవా గన్ధర్వా యక్షరాక్షసాః।

పితరశ్చ పిశాచాశ్చ దేవాష్టకముదాహృతమ్॥

ఇతి దేవాష్టకం భవశర్వేశానపశుపత్యుగ్రభీమరుద్రమహాదేవ ఇతి మూర్త్యష్టకం, ఏవం షడ్భిరష్టకైః యుక్తమ్। విశ్వరూపతయా వివర్తత ఇతి విశ్వరూపః కామః తేనేదం సర్వం పాశ్యతే బధ్యత ఇతి స ఏవ పాశః యస్య తం విశ్వరూపైకపాశమ్। అర్చిరాదిరేకో మార్గః, ధూమాదిరేకః, జాయస్వ మ్రియస్వేత్యాద్యేకః, ఏతే త్రయో మార్గభేదా యస్య తం త్రిమార్గభేదమ్। ద్వయోః పుణ్యపాపయోస్తన్మూలారాగద్వేషయోశ్చ యన్నిమిత్తం కారణం తదేవైకం స ఏవానాత్మన్యాత్మాభిమానలక్షణో మోహో యస్య తం ద్వినిమిత్తైకమోహమ్। అపశ్యన్నితి క్రియాపదమనువర్తతే॥౪॥ స్వవివర్తసర్వాధిష్ఠానత్వేన సర్వాత్మకమాత్మానం పూర్వమన్త్రతశ్చక్రరూపేణ నిరూపితం నితరాం వైరాగ్యహేతోరుత్తరో మన్త్రో నదీరూపేణాపి నిరూపయతి। చక్షురాదిపఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి స్రోతాంస్యమ్బుస్థానీయాని యస్యాస్తాం పఞ్చస్రోతోఽమ్బుం పఞ్చధా స్వస్వవిషయేషు ప్రవహితత్వాత్ పఞ్చతన్మాత్రాః పఞ్చయోనయస్త ఏవోగ్రాణి వక్త్రాణి యస్యాస్తాం పఞ్చయోన్యుగ్రవక్త్రాం, యస్యా ఊర్మిస్థానీయాః ప్రాణాదయః పఞ్చ భవన్తి తాం పఞ్చప్రాణోర్మిం, బుద్ధ్యాదిమూలచక్షురాదిజ్ఞానేన్ద్రియాణాం విజ్ఞానశక్తిమదహఙ్కారః స ఏవ సంసృతిమూలం యస్యాస్తాం పఞ్చబుద్ధధాదిమూలాం, ఆకాశాదిపఞ్చభూతాన్యేకైకావర్తస్థానీయగుణోత్తరాణి యస్యాస్తాం పఞ్చావర్తాం, గర్భజన్మవ్యాధిజరామరణదుఃఖాని, అవిద్యాద్వయతత్కార్యరాగద్వేషాభినివేశా వా పఞ్చ దుఃఖాని ఓఘః పూరో వేగః పఞ్చదుఃఖాన్యేవ ఓఘవేగో యస్యాస్తాం పఞ్చదుఃఖౌఘవేగాం, పఞ్చాశదక్షరదేవతాభేదా యస్యాస్తాం పఞ్చాశద్భేదామ్,

తమోమోహో మహామోహస్తామిస్రో హ్యన్ధసంజ్ఞితః।

ఇతి పురాణప్రసిద్ధాని, ఈశ్వరాన్తర్యామిసూత్రహిరణ్యగర్భవిరాడ్రూపాణి వా పర్వాణి యస్యాస్తాం పఞ్చపర్వాం, ఏవం పూర్వోక్తవిశేషణేషు అధీమ ఇతి ప్రత్యేకం సంబధ్యతే। అనేన 'కిం కారణం బ్రహ్మ' ఇతి ప్రశ్నోఽపాకృతో భవతి॥౫॥

తస్య నిమిత్తకారణత్వమ్

సర్వాజీవే సర్వసంస్థే బృహన్తే తస్మిన్ హంసో భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రే।

పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తత స్తేనామృతత్వమేతి॥౬॥

ఉద్గీతమేతత్ పరమం తు బ్రహ్మ తస్మింస్త్రయం స్వప్రతిష్ఠాక్షరం చ।
అత్రాన్తరం వేదవిదో విదిత్వా లీనా బ్రహ్మణి తత్పరా యోనిముక్తాః॥౭॥

కుతః స్మ జాతా ఇత్యాదిప్రశ్నస్యాపాకరణార్థముత్తరే మన్త్రా ఇత్యాహ—సర్వాజీవ ఇతి। రజతవ్యాఘ్రాదీనాం శుక్తిమాయావ్యాదివచ్చేతనాచేతనానాం సత్తాస్ఫూర్త్యానన్దప్రదతయా జీవనహేతుభూతే, సర్వలయాధికరణత్వాత్ సర్వసంస్థే, వియదాదిబృహతోఽపి బృహత్వాత్ బృహన్తే యత్ సవిశేషత్వేన ప్రకృతం తస్మిన్ బ్రహ్మచక్రే జాగ్రజ్జాగ్రదాదిపఞ్చదశావస్థాతత్కార్యతదారోపాపవాదాధికరణవిశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తచైతన్యభేదగతసవిశేషతాం హిత్వా స్వాతిరిక్తం నేతీత్యపహ్నవం కృత్వా సన్మాత్రతయా నిష్ప్రతియోగికం స్వయమవశిష్యత ఇతి హంసః పరమాత్మా స్వయం నిష్ప్రతియోగికాద్వయోఽపి స్వావిద్యయా జీవభావమేత్య పుణ్యాపాపనియన్త్రితో నానాయోనిషు భ్రామ్యతే పరిభ్రమతి। ఇత్థం విభ్రమహేతుః క ఇత్యత ఆహ—పృథగితి। మహాకాశబిమ్బస్థానీయపరమాత్మనః సకాశాత్ ఘటాకాశప్రతిబిమ్బస్థానీయజీవాత్మానం పృథక్ భిన్నం మత్వా సంసారచక్రే పరిభ్రమతీత్యత్ర—"అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మి", "మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి", "ఉదరమన్తరం కురుతే। అథ తస్య భయం భవతి।", ఇత్యాదిశ్రుతేః। యద్వా—స్వాతిరిక్తదేహాద్యుపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతాదపి పృథగ్విలక్షణం మత్వా శోధితతత్త్వంపదలక్ష్యయోరేకత్వే "తత్త్వమసి", "అహం బ్రహ్మాస్మి", ఇతి శ్రుతిప్రమాణతస్తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మణా యదా త్వంపదలక్ష్యో జీవ ఏకత్వేన జుష్టః సేవితో భవతి తదా తతః తస్మాత్ ఏకత్వానుసన్ధానాత్ స్వాజ్ఞాననివృత్తిర్జాయతే తేన స్వాజ్ఞాననివృత్త్యావిర్భూతస్వజ్ఞానేన ప్రత్యక్పరవిభాగైక్యాసహనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణం అమృతత్వం కైవల్యం ఏతి స్వప్రబోధసమకాలం స్వయమేవ బ్రహ్మ భవతీత్యత్ర—"బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" ఇత్యాదిశ్రుతేః॥౬॥ హంసశబ్దార్థాత్మని సర్వం వికల్పితమిత్యాహ—ఉద్గీతమితి। స్వాతిరిక్తస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతమస్తి నాస్తీతి విభ్రమాదుపరి స్వాతిరిక్తసామాన్యాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మమాత్రం నిష్ప్రతియోగికమవశిష్యత ఇతీశాద్యష్టోత్తరశతవేదాన్తైర్గీతం ప్రతిపాదితం, కిం తత్? ఏతత్ ప్రకృతం వస్తు నిష్ప్రతియోగికత్వేన పరమం ఉత్కృష్టమ్। తుశబ్దోఽవధారణార్థః। యదేవంరూపేణ బృంహణాత్ బ్రహ్మ ఇతి ఖ్యాతం తస్మిన్ నిర్విశేషే బ్రహ్మణి ప్రణవార్థే స్థూలసూక్ష్మాదిభాగచతుష్టయవిశిష్టాకారాదిమాత్రాత్రయం తథా భాగచతుష్టయవిశిష్టసత్త్వాదిగుణత్రయం

తద్వ్యష్టిసమష్టితదుభయైక్యారోపాపవాదాధికరణవిశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తత్రయం చతుష్పఞ్చదశకలనాజుష్టం త్రిత్రిసఖ్యారూపం యత్తత్సర్వం స్వాజ్ఞదృష్ట్యా యస్మిన్ వివృత్తం యత్కల్పనాధికరణం తస్య స్వవికల్పితకలనాయాః సత్తాస్ఫూర్తిసుఖప్రదత్వాత్ తదేతత్ స్వప్రతిష్ఠాక్షరం చ స్వవికల్పితక్షరజాతం గ్రసిత్వా స్వయం న క్షరతీత్యక్షరమ్। చశబ్దోఽక్షరస్య నిష్ప్రతియోగికత్వఖ్యాపనార్థః। అత్ర స్వవికల్పితసర్వప్రపఞ్చే స్వప్రబోధతోఽపహ్నవతాం గతే పురా యత్ అన్తరం అధికరణం తన్నిరధికరణం బ్రహ్మమాత్రమితి వేదవిదో విదిత్వా వేదనసమకాలం తత్పరాః తత్పర్యవసన్నాః సన్తః బ్రహ్మణ్యేవ లీనాః ఏకీభూతా భవన్తి। లయశబ్దార్థం శ్రుతిరాహ—యోనిముక్తా ఇతి। యోనిః కార్యనిరూపితకారణం తదస్తి నాస్తీతి విభ్రమతో విముక్తాః, తద్భ్రాన్తిముక్తిరేవ లయః తదాప్తిశ్చేత్యుపచర్యతే॥౭॥

సర్వస్య జగతోఽధ్యస్తత్వమ్

సంయుక్తమేతత్ క్షరమక్షరం చ వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమీశః।

అనీశశ్చాత్మా బుధ్యతే భోక్తృభావాజ్జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః॥౮॥

జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజా వీశనీశావజా హ్యేకా భోక్తృభోగార్థయుక్తా।

అనన్తశ్చాత్మా విశ్వరూపో హ్యకర్తా త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మమేతత్॥౯॥

క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః।

తస్యాభిధ్యానాద్యోజనాత్ తత్త్వభావాద్భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః ॥

జ్ఞాత్వా దేవం సర్వపాశాపహానిః క్షీణైః క్లేశైర్జన్మమృత్యుప్రహాణిః।

తస్యాభిధ్యానాత్తృతీయం దేహభేదే విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః॥౧౧॥

స్వాతిరిక్తకలనారోపాపవాదాధికరణేయత్తాం ప్రతిపాద్యేదానీం కార్యకారణరూపేణ సర్వస్యాధ్యస్తత్వం తదపవాదతో మోక్షప్రకారం చ దర్శయతి—సంయుక్తమితి। కార్యకారణత్వేన సంయుక్తం క్షరం స్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతం, తస్య

స్వజ్ఞానసమకాలక్షరణాత్ క్షరత్వం, చతుర్విధక్షరప్రపఞ్చప్రళయేఽపి యత్ స్వరూపతో న క్షరతి తత్ అక్షరం చశబ్దాత్ క్షరసాపేక్షాక్షరతాఽపాయే పరమాక్షరం ఏతత్ ఇతి ద్యోత్యతే। ప్రాకృతం వ్యక్తం ప్రకృతిః అవ్యక్తం తద్రూపత్వేన విశ్వసనీయవిశ్వం అవిద్యాపదతత్కార్యజాతం ఈశ్వరో విశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుష్ఠైకరసాన్తవపుషా భరతే బిభర్తి। య ఏవం బిభర్తి సోఽయం అనీశశ్చాత్మా తూలావిద్యాఽఽవృతత్వేన యత్కించిదపి కర్తుం త్యక్తుమశక్తత్వాత్। చశబ్దః స్వస్వరూపాజ్ఞత్వప్రదర్శనార్థః। కుత ఏవమిత్యత్ర భోక్తృభావాత్ ఏవం బుధ్యతే, స్వధర్మతయా కర్తృత్వభోక్తృత్వాదికం స్వీకృత్యానీశోఽస్మీతి మోహితత్వాత్। స కదా స్వస్వరూపం భజతీత్యత ఆహ—జ్ఞాత్వేతి। అనేకకోటిజన్మానుష్ఠితసత్కర్మఫలార్పణసన్తుష్టేశ్వరప్రసాదజనితచిత్తశుద్ధిపారివ్రాజ్యధర్మశ్రవణాదిసంజాతసమ్యగ్జ్ఞానేన స్వావశేషతయా దేదీప్యమానం దేవం జ్ఞాత్వా తజ్జ్ఞానసమకాలం స్వాతిరిక్తాస్తితావృత్తిభిః పాశ్యతే బధ్యతే స్వాజ్ఞ ఇతి పాశాః స్వాతిరిక్తాస్తితాబుద్ధివృత్తిరూపాః తైః సర్వపాశైః ముచ్యతే స్వావృతిబీజాపాయే స్వయమేవావశిష్యత ఇత్యర్థః॥౮॥ నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రే మాయాజీవేశతత్కార్యవికల్పః కథం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య స్వాజ్ఞానతః సర్వం సిధ్యతీత్యాహ—జ్ఞాజ్ఞావితి। జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ బ్రహ్మమాత్రాజ్ఞదృష్టివికల్పితౌ। తత్ర బిమ్బస్థానీయ ఈశ్వరో హి జ్ఞః సర్వజ్ఞత్వాత్। ప్రతిబిమ్బస్థానీయోఽయం జీవోఽజ్ఞః, కించిజ్జ్ఞత్వాత్। ద్వావేతౌ మాయావికల్పితావిత్యాహ—అజావీశనీశావితి। మాయోపాధిత్వేన బిమ్బస్థానీయో హి ఈశః, సర్వనియన్తృత్వేఽపి నిరావృతత్వాత్। స్వావిద్యోపాధిత్వేన ప్రతిబిమ్బస్థానీయో జీవః అనీశః, నియమ్యత్వేన స్వాజ్ఞానావృతత్వాత్। ఉభావపి అజౌ ఈశనీశావిత్యత్ర హ్రస్వం ఛాన్దసమ్। ఇత్థం జీవేశవిభాగహేతుః కేత్యత ఆహ—అజేతి। పరమార్థదృష్ట్యా కాలత్రయేఽపి న జాయత ఇతి అజా అలబ్ధాత్మకత్వాత్। స్వాజ్ఞసర్వానర్థకర్యజా ఏకా హి। సేయం కింవిశిష్టేత్యత్ర ప్రతిబిమ్బస్థానీయభోక్తృజీవస్య దర్పణస్థానీయా ప్రకృతిః భోగార్థతయా యుక్తా స్థితా స్వాత్మన్యధ్యస్తేత్యర్థః। ఏవం కల్పనాధికరణత్వేన అనన్తశ్చాత్మాఽపి విద్యతే అన్తవత్కల్పనాయాః పరిచ్ఛిన్నత్వేఽపి తదధికరణస్య త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యత్వేనానన్తత్వాత్। చశబ్దో నిష్ప్రతియోగికానన్త్యద్యోతకః। సోఽయమాత్మా విశ్వరూపః విశ్వకల్పనాధారతయా విశ్వసత్తాస్ఫూర్తిప్రదత్వాత్। తద్వికారాస్పృష్టత్వాత్ అకర్తా హి। యస్మాదయమకర్తా తస్మాద్బిమ్బస్థానీయమీశ్వరం ప్రతిబిమ్బస్థానీయం జీవం దర్పణస్థానీయాం ప్రకృతిం చేతి ఏతత్ త్రయం యదా సమ్యగ్జ్ఞానం జాయతే తదా నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రం విన్దతే। తద్వేదనసమకాలం విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి। బ్రహ్మమితి ఛాన్దసమ్॥౯॥ జీవప్రకృత్యోః నిత్యానిత్యత్వేనేశ్వరనియమ్యత్వం స్వాతిరిక్తాసంభవబ్రహ్మజ్ఞానతస్తన్మాత్రావస్థితిం చాహ—క్షరమితి। స్వజ్ఞానతః క్షరతీతి క్షరం యస్మిన్ సతి స్వాతిరిక్తం ప్రతీయతే తత్ ప్రధానం సమ్యగ్జ్ఞానసమకాలమదర్శనాదసత్త్వం, తాదృశజ్ఞానాభావే వ్యావహారికాదిత్వం క్షరతయా మార్త్యప్రధానం యత్ర వికల్పితం తదధికరణం అమృతం చ తదక్షరం చేతి అమృతాక్షరం ఆరోపవైలక్షణ్యేన నిత్యత్వాత్

క్షరప్రధానసాపేక్షప్రభవసవిశేషతాం వస్తుతో హరతీతి హరః నిష్ప్రతియోగికాద్వితీయత్వాత్ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తదర్పణప్రతిబిమ్బస్థానీయక్షరాత్మానౌ ప్రకృతిజీవౌ ఈశతే స్వయం చిన్మాత్రతయా తావీష్టే। కోఽసౌ? స్వావశేషతయా దీప్యత ఇతి దేవః పరమాత్మా ఏకః తస్య చిన్మాత్రతయాఽద్వితీయత్వాత్। తద్యాథాత్మ్యజ్ఞానఫలమాహ—తస్యేతి।
స్వాజ్ఞాదిదృష్టిప్రసక్తక్షరప్రధానతత్కార్యమోహే సత్యసతి తదాధారతయా యో దీప్యతే తస్య దేవస్య తద్గతవికారాస్పృష్టచిన్మాత్రతయాఽభితో ధ్యానాత్ యశ్చిన్మాత్రరూపేణావశిష్యతే సోఽహమస్మీతి యోజనాత్ వస్తుతః స్వాతిరిక్తక్షరప్రధానాపహ్నవసిద్ధపరమాత్మా నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమవశిష్యత ఇతి తత్త్వభావాత్। ఇత్థంభూతతత్త్వజ్ఞానాత్ పురాఽపి స్వాతిరేకేణ కించిదస్తీతి విశ్వసనీయవిశ్వమాయా నివృత్తైవ తస్యాః శశవిషాణవదవస్తుత్వాత్ స్వాజ్ఞానతో విద్యమానేవ భాతా పునః స్వజ్ఞానతో భూయశ్చాన్తే స్వాజ్ఞానావసానసమయే యా తద్రూపేణ విశ్వసనీయా(?) విశ్వమాయానివృత్తిః స్యాదిత్యుపచర్యతే। విద్యమానస్య నివృత్తిరుపపద్యతే నావిద్యమానస్య నివృత్తిరస్తి, వస్తుతః ప్రవర్తనీయనివర్తనీయమాయాతత్కార్యవైరళ్యాత్। కాలత్రయేఽపి నిష్ప్రతియోగికనిర్విశేషం బ్రహ్మైవ స్వమాత్రమవశిష్యతే,

స్వయం మృత్వా స్వయం భూత్వా స్వయమేవావశిష్యతే॥

ఇతి శ్రుతేః॥౧౦॥ ఏవం విదుషస్తద్భావాపత్తిః స్యాదిత్యాహ—జ్ఞాత్వేతి। యః స్వాత్మేతి ప్రకృతస్తం దేవం స్వయమేవేతి జ్ఞాత్వా ఏవం జ్ఞానాత్ పురా స్వాతిరేకేణ కించిదస్తీత్యవిద్వాన్ పాశ్యతీవ భాతః। జ్ఞానసమకాలం స్వాతిరిక్తాస్తితారూపసర్వపాశాపహానిః జ్ఞానాగ్నినా దాహో భవతి। తద్దాహే తన్మూలరాగద్వేషదాహః। తతో విహితప్రతిషిద్ధక్రియా-
(తతః)తద్ధేత్వపూర్వేత్యాదిస్వాతిరిక్తాస్తితారూపక్లేశాః సమ్యగ్జ్ఞానదగ్ధా భవన్తి। ఏవం విదుషః క్షీణైః క్లేశైః జన్మమృత్యుప్రహాణిః తద్ధేతుస్వాజ్ఞానాభావాత్। యః స్వజ్ఞానేన స్వమాత్రమవశిష్యతే తద్యాథాత్మ్యం స్వయమేవేత్యాభిముఖ్యేన ధ్యానాత్ స్వమాత్రావరణదేహోపలక్షితావిద్యాపదతత్కార్యే స్వాతిరేకేణ నాస్తీతి భేదే అపహ్నవం గతేఽథ
ధూమాదిమార్గద్వయప్రాప్యపునరావృత్త్యపునరావృత్తిలక్షణచన్ద్రబ్రహ్మలోకగతైశ్వర్యాపేక్షయా తృతీయం సమ్యగ్జ్ఞానైకలభ్యం విశ్వైశ్వర్యం కైవల్యత్వేన విశ్వసనీయపారమైశ్వర్యం బ్రహ్మమాత్రావస్థాలక్షణమితి ప్రతిపాద్య పునః స్వాతిరిక్తాస్తితాప్రభవదుఃఖనివృత్తిలక్షణం స్వస్య కృతకృత్యతాం చాహ—కేవల ఆప్తకామ ఇతి। విద్వాన్ స్వయం కేవలః అశేషవిశేషశూన్యబ్రహ్మమాత్రపదారూఢత్వాత్। స్వాజ్ఞదశాయాం స్వాతిరేకేణ విషయజాతం కామ్యన్త ఇతి కామాః, త ఏవేదానీం యేన బ్రహ్మమాత్రతయా ఆప్తాః సోఽయం ఆప్తకామః కృతకృత్య ఇత్యర్థః॥౧౧॥

బ్రహ్మాతిరేకేణ న కించిద్వేదితవ్యమ్

ఏతజ్జ్ఞేయం నిత్యమేవాత్మసంస్థం నాతః పరం వేదితవ్యం హి కించిత్।
భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్॥౧౨॥

వహ్నేర్యథా యోనిగతస్య మూర్తిర్న దృశ్యతే నైవ చ లిఙ్గనాశః।
స భూయ ఏవేన్ధనయోనిగృహ్యస్తద్వోభయం వై ప్రణవేన దేహే॥౧౩॥

యద్బోధతో విద్వాన్ కృతకృత్యో భవతి తదేవ స్వావశేషతయా జ్ఞేయం తదతిరేకేణ కించిదపి వేదితవ్యం నాస్తీత్యాహ—ఏతదితి। ఏతత్ ప్రకృతం బ్రహ్మైవ స్వమాత్రమితి జ్ఞేయం తదతిరిక్తపురుషార్థాభావాత్। యదేవం జ్ఞేయం తత్ నిత్యమేవ సన్మాత్రత్వాత్। తత్ కిమిత్యత ఆహ—ఆత్మసంస్థమితి। స్వాత్మమాత్రతయా స్థితత్వాత్। వేదితవ్యాన్తరమాశఙ్క్యాహ—నేతి। నిష్ప్రతియోగికత్వేన బ్రహ్మమాత్రం వేదితవ్యం అత బ్రహ్మమాత్రాత్ పరం అపరం వేదితవ్యం న కించిత్ అస్తి తస్య నిష్ప్రతియోగికత్వస్యోక్తత్వాత్। స్వాజ్ఞదశాయాం యత్ భోక్త్రాదిభిదాజాతమనుభూతం తత్ స్వాజ్ఞదశాయాం బ్రహ్మైవ జాతమిత్యాహ—భోక్తేతి। ద్వితీయార్థే ప్రథమా। కార్యోపాధిం జీవం భోక్తారం, దృశ్యజాతం భోగ్యం, ఈశ్వరం ప్రేరయితారం చ భేదదృష్ట్యా జ్ఞాత్వా జీవతామాపన్న ఇదానీం భోక్త్రాదిభేదరూపం త్రివిధం ఏతద్బ్రహ్మేతి మత్వా ప్రోక్తం శ్రుతితాత్పర్యజ్ఞైః ప్రతిపాదితమ్। యద్వా—భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ ప్రథమార్థే ద్వితీయా, ఏతద్భోక్త్రాదిభేదజాతం బ్రహ్మేతి మత్వా కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః॥౧౨॥ యదేతత్త్రివిధభేదోపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యతిరోహితమివ దృశ్యతే ప్రణవాసినా తదావరణం సఞ్ఛిద్య నిరావృతం బ్రహ్మసాక్షాత్కుర్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—వహ్నేరితి। యథా వహ్నేః స్వయోని-అరణిగతస్య మూర్తిః న దృశ్యతే స్వదాహ్యదార్వావృతత్వాత్। తత్ర వహ్నిర్నాస్తీతి చేన్న తల్లిఙ్గస్య సత్త్వాత్। యతో నైవ చ లిఙ్గనాశోఽస్తి। దృశ్యతే హి మథనేన తలిఙ్గమ్। స మథనాత్ ప్రాక్ కాష్ఠతిరోహితో వహ్నిర్భవతి భూయోభూయోమథనాత్ ఇన్ధనయోనిః స్వయోనిదాహకత్వేన గృహ్యః గృహ్యతే యథా తద్వోభయం వై ప్రణవేన దేహే, ఉభయమివ వైశబ్దస్యోపమార్థత్వాత్, దాన్తికేఽపి స్వదాహ్యమాయాతత్కార్యతిరస్కృతత్వేన విద్యమానమవిద్వద్దృష్ట్యా తత్సత్త్వే సాక్షిత్వాదికం లిఙ్గం, తదుభయం సమ్యగ్జ్ఞానాత్ ప్రాగ్విద్యతే, ప్రణవేన ప్రణవాఖ్యసాధనజనితబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యయా పూర్వం స్వతిరస్కారానాద్యవిద్యాతత్కార్యదాహాత్ దేహే కార్యకరణసంఘాతేఽరణిస్థానీయే

ఆత్మతత్త్వాభివ్యక్తిస్తదభివ్యక్తిలిఙ్గం చోభయం విద్వత్సు గృహ్యతే। సమ్యగ్జ్ఞానాత్ ప్రాగాత్మతత్త్వతిరస్కారకావిద్యాతజ్జకార్యకరణసంఘాతలక్షణం స్వాతిరిక్తత్వేనానుభూత సమ్యగ్జ్ఞానాదేతత్సర్వం బ్రహ్మమాత్రం భవతీతి ॥౧౩॥

సమ్యగ్జ్ఞానసాధనం ధ్యానమ్

స్వదేహమరణిం కృత్వా ప్రణవం చోత్తరారణిమ్।
ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవత్॥౧౪॥

తిలేషు తైలం దధనీవ సర్పిరాపః స్రోతస్స్వరణీషు చాగ్నిః।
ఏవమాత్మాఽఽత్మని గృహ్యతేఽసౌ సత్యేనైనం తపసా యోఽనుపశ్యతి॥౧౫॥

సర్వవ్యాపినమాత్మానం క్షీరే సర్పిరివార్పితమ్।
ఆత్మవిద్యాతపోమూలం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పరం తద్బ్రహ్మోపనిషత్పరమితి॥౧౬॥

అత్ర సమ్యగ్జ్ఞానసాధనోపాయమాహ—స్వదేహమితి। స్వదేహం అధరారణిం కృత్వా స్వాత్మాభివ్యక్తిస్థానం కృత్వా షోడశనాత్రాత్మకప్రణవం చోత్తరారణిం కృత్వా అకారస్థూలాంశవైరాజీభూమ్యాదిపశ్యన్తీభూమ్యన్తపఞ్చదశమాత్రాతద్వ్యష్టిసమష్టితదుభయై క్యారోపాపవాదాధికరణవిశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తచైతన్యగతవిశేషాంశాపహ్నవసిద్ధని ర్విశేషతుర్యతురీయం బ్రహ్మ స్వమాత్రమిత్యనుసన్ధానధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాత్ దేవం స్వయంద్యోతనస్వభావం చిన్మాత్రం స్వావశేషతయా పశ్యేత్ జ్ఞానీ తదపరోక్షీకుర్యాత్। పిత్రాదిసంచితనిధిర్యథా తదజ్ఞానాదప్రాప్తస్తజ్జ్ఞానాదవాప్యతే తథా ముముక్షుః స్వాజ్ఞానాత్ నిగూఢవత్ ఆత్మతత్త్వం స్వజ్ఞానాత్ స్వయమేవేతి పశ్యతి॥౧౪॥ సజ్జాతప్రత్యక్త్వేనాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—తిలేష్వితి। యథా తిలేషు వ్యాప్యతిరోహితతైలం యన్త్రనిష్పీడనేనాభివ్యక్తం దృశ్యతే యథా దధని మథనావిర్భూతనవనీతం సగుణబ్రహ్మస్థానీయం, తదేతన్నవనీతమగ్నిసంపర్కతో నవనీతభావం విహాయ సుగన్ధిఘృతం భవతీతి యత్తన్నిర్గుణబ్రహ్మాభివ్యక్త్యుదాహరణం, యథా శుల్కస్రోతస్సు ఆపః ఖననేనాభివ్యక్తాః సత్యః కార్యకారిణ్యో భవన్తి, యథా వా అరణీషు చాగ్నిః స్వయోనిద్వారుమథనేనావిర్భూతో భవతి, యథాఽయం దృష్టాన్తస్తథా ఏవమాత్మా

నిర్విశేషచిద్ధాతుః ఆత్మని గుహాస్థబుద్ధితత్త్వే గృహ్యతే శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాత్తచ్ఛ్రవణాదిభిరభివ్యజ్యతే। సత్యేన సత్యవచనోపలక్షితయమాదిసాధనేన బాహ్యాన్తఃకరణనిరోధలక్షణతపసా చైనం సత్యతపస్సంజాతచిత్తశుద్ధిప్రాప్యసమ్యగ్జ్ఞానేన స్వావశేషతయా పశ్యతి అపరోక్షీకరోతీత్యర్థః॥౧౫॥ కైవల్యసాధనం జ్ఞానం తపఆది తత్సాధనం తాభ్యాం స్వాత్మాభివ్యక్తిముక్త్వా ప్రకరణార్థముపసంహరతి—సర్వవ్యాపినమితి। స్వావిద్యాపదతత్కార్యసర్వవ్యాపినమాత్మానం, క్షీరే సర్పిర్వత్ సర్వత్ర సారత్వేన అర్పితం, ఆత్మవిద్యాతపసీ యస్య మూలే స్వాత్మాభివ్యఞ్జకే తత్ ఆత్మవిద్యాతపోమూలం యత్తత్ బ్రహ్మ అద్వితీయం ఉపనిషత్పరం ప్రమాణాన్తరనైరపేక్ష్యేణోపనిషదేకమానతయా పర్యవస్యతీత్యుపనిషత్పరం, ఉపనిషదర్థత్వేన నిరతిశయానన్దతయాఽఽవిర్భూతమ్। ద్విర్వచనమాదరార్థమ్। ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమత్యర్థః॥౧౬॥

ఇతి ప్రథమోఽధ్యాయః

ద్వితీయోఽధ్యాయః

సమాధ్యుపక్రమే పరమేశ్వరప్రార్థనా

యుఞ్జానః ప్రథమం మనస్తత్త్వాయ సవితా ధియః।
అగ్నేర్జ్యోతిర్నిచాయ్య పృథివ్యా అధ్యాభరత్॥౧॥

యుక్తేన మనసా వయం దేవస్య సవితుః సవే।
సువర్గేయాయ శక్త్యా॥౨॥

యుక్త్వాయ మనసా దేవాన్ సువర్యతో ధియా దివమ్।
బృహజ్జ్యోతిః కరిష్యతః సవితా ప్రసువాతి తాన్॥3॥

యుఞ్జతే మన ఉత యుఞ్జతే ధియో విప్రా విప్రస్య బృహతో విపశ్చితః।
వి హోత్రా దధే వయునావిదేక ఇన్మహీ దేవస్య సవితుః పరిష్టుతిః॥౪॥

యుజే వాం బ్రహ్మ పూర్వ్యం నమోభిర్విశ్లోక ఏతు పథ్యేవ సూరేః।
శృణ్వన్తు విశ్వే అమృతస్య పుత్రా ఆ యే ధామాని దివ్యాని తస్థుః॥

స్వాత్మనః స్వవిద్యాతపోమూలత్వం యదుక్తముత్తరే మన్త్రాస్తదేవ ప్రతిపాదయన్తీత్యాహ—యుఞ్జాన ఇతి। సమాధ్యుపక్రమసమయే ప్రథమం ప్రపఞ్చప్రసవగుణయుక్ సవితా పరమేశ్వరః స్వాత్మని మనో యుఞ్జానో యోజయన్, కిమర్థం మనోయోజనమిత్యత్ర తత్త్వాయ స్వయాథాత్మ్యావగతయే, తత్సాధనత్వేన కిం కరోతీత్యత్ర ధియః స్వధ్యానప్రతిబన్ధిజ్ఞానేన్ద్రియాణి, ఆసురవృత్తివియోగపూర్వకం సత్త్వవృత్తిభిః సంయోజయన్నిత్యర్థః। అగ్నేః అగ్న్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం జ్యోతిః అహమేవేతి నిచాయ్య నిశ్చిత్య పృథివ్యాః తదుపలక్షితపఞ్చభూతభౌతికజాతాత్ అధి బుద్ధౌ తద్బ్రహ్మజ్యోతిః ఆభరత్ కార్యకరణ-సంవాతప్రత్యక్త్వేనాహరత్ అభివ్యనక్త్వితి యావత్॥౧॥ సవితృమణ్డలస్థేశ్వప్రార్థనాఫలమాహ—యుక్తేనేతి। దేవస్య సవితుః సవే సత్యామనుజ్ఞాయాం తత్ప్రసాదాత్ ప్రత్యగాత్మనైకాగ్ర్యభావాపన్నమనసా శమాదిసాధనసంపన్నాః సన్తః సువర్గేయాయ నిర్విశేషానన్దహేతుజ్ఞానసాధనశ్రవణాదిశక్త్యా దేవప్రసాదలబ్ధంబలేన ప్రయతామహ ఇత్యర్థః॥౨॥ విద్వన్ముముక్ష్వనుగ్రాహకత్వమీశ్వరస్య స్వభావ ఇత్యాహ—యుక్త్వాయేతి। యుక్త్వాయ ప్రత్యగాత్మానం యోజయిత్వా తత్సంయుక్తమనసా దేవాన్ బ్రహ్మేన్ద్రాదీన్ స్వర్యతః స్వఃశబ్దవాచ్యనిరతిశయానన్దస్వభావం యతో గచ్ఛతో దే[ది?]వం బృహత్ అద్వితీయం జ్యోతిః చిత్ప్రకాశం ధియా ఆవిః కరిష్యతో మనసః ప్రత్యక్ప్రావణ్యమాపాద్య అహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యగభేదేన బ్రహ్మావిష్కరిష్యత ఇత్యర్థః॥3॥ యః పునః విద్యాతపసోర్నిమిత్తభూతస్తస్యైవం పరమేశ్వరస్య ముముక్షుభిర్మహతీ పరిష్కృతిః కర్తవ్యేత్యాహ—యుఞ్జత ఇతి। విప్రాః విద్వాంసో బాహ్మణాః "ప్రా పూరణే" ఇతి ధాతోః విప్రస్య దేశతః పూర్ణస్య బృహతః కాలతో వస్తుతోఽపి పూర్ణస్య విపశ్చితో జ్ఞప్తిమాత్రస్య సాక్షాత్కరణాయ స్వమనో యుఞ్జతే ప్రత్యక్ప్రవణం యోజయన్తి ధియో బుద్ధీన్ద్రియాణ్యపి శబ్దాదివిషయేభ్యః ప్రత్యాహృత్య యుఞ్జతే స్వవశం కుర్వన్తి। వి హోత్రా దధే,—హోత్రాః ఋుత్విగభిధానమేతత్, ఇహ తు తత్కర్మసు వర్తతే—ఋుత్విజ్నిర్వర్త్యాన్తఃకరణవైమల్యహేతుభూతాః క్రియాః సర్వా ఇతి యావత్। వయునావిదిత్యత్ర వయునేతి బుద్ధ్యభిధానమేతత్, సర్వబుద్ధిసాక్షీ ఏకః ఇత్ ఏవకారార్థః, ఏక ఏవ సజాతీయవిజాతీయ భేదరహితః సర్వప్రత్యయసాక్ష్యద్వితీయో యః పూర్వోక్తాః క్రియాః దధే విదధే, పూర్వస్య వేః అత్రాన్వయః, స ఏవ సర్వజ్ఞేశో జీవాత్మనా జీవతామోక్షసాధనానుష్ఠానం కరోతీతి భూతపూర్వగత్యా దేవస్య స్వాతిరిక్తప్రసవితుః సవితుః

మహీ మహతీ పరిష్టుతిః పరిష్కృతిః ముముక్షుభిః కర్తవ్యేతి వాక్యశేషః ॥౪॥ యథా పూర్వే కరణగ్రామప్రణిధానముఖేన బ్రహ్మ సాక్షాత్కుర్వన్తి తథాఽహం కరవాణీతి ముముక్షురాహేత్యాహ—యుజే వామితి పూర్వ్యం బ్రహ్మ ప్రతీచా యుజే ఏకీకరోమి। కేన సాధనేన? వాం యువయోః వాఙ్మనసా హే మనోబుద్ధీ వామహం ప్రతీచి యుజే సమాదధే నమోభిః నమస్కారైః సహ మే శ్లోకశ్చ పూర్వం బ్రహ్మోద్దిశ్యేతి వాక్యార్థః। ముముక్షోర్మమ శ్లోకః కీర్తిః స్తుతిరీశ్వరముద్దిశ్య వ్యేతు వివిధమేతు, పూర్వవ్యుపసర్గస్యాత్రాన్వయః। పథ్యేవ సూరేః ప్రాజ్ఞస్య పథ్యేవ సన్మార్గప్రవర్తకనిమిత్తా కీర్తిరితో విసర్పతుపఞ్చమశ్లోకం స్తుతిం విసృప్తం శృణ్వన్తు ఆకర్ణయన్తు విశ్వే సర్వే అమృతస్య బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాదయః పుత్రాః। క స్థితా ఇత్యత్ర—ఆజీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః—యే ధామాని స్థానాని దివ్యాని ఆతస్థుః తిష్ఠన్తి। తత్స్థా బ్రహ్మపుత్రా హిరణ్యగర్భాదయో మమ స్తుతిం శృణ్వన్త్విత్యర్థః॥౫॥

సాఙ్ఖయోగోపదేశః

అగ్నిర్యత్రాభిమథ్యతే వాయుర్యత్రాధిరుధ్యతే।
సోమో యత్రాతిరిచ్యతే తత్ర సంజాయతే మనః॥౬॥

సవిత్రా ప్రసవేన జుషేత బ్రహ్మ పూర్వ్యమ్।
తత్ర యోనిం కృణవసే న హి తే పూతమక్షిపత్॥౭॥

త్రిరున్నతం స్థాప్య సమం శరీరం హృదీన్ద్రియాణి మనసా సంనిరుధ్య।
బ్రహ్మోడుపేన ప్రతరేత విద్వాన్ స్రోతాంసి సర్వాణి భయావహాని॥౮॥

ప్రాణాన్ ప్రపీడ్యేహ స యుక్తచేష్టః క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీత।
దుష్టాశ్వయుక్తమివ వాహమేనం విద్వాన్ మనో ధారయేతాప్రమత్తః॥౯॥

సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావివర్జితే శబ్దజలాశ్రయాదిభిః।
మనోనుకూలే న తు చక్షుపీడనే గుహానివాతాశ్రయణే ప్రయోజయేత్॥౧౦॥

ఉత్తమాధికారిణః శమాదిసాధనసహిత బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్య మధ్యమాధికారిణాం సత్త్వశుద్ధిహేతుయోగముపదిశన్నుత్తరే కేచిన్మన్త్రాః। తత్రాదౌ యోగం సంక్షిప్యాహ— అగ్నిరితి। యత్ర మూలాధారే అగ్నిమణ్డలే త్రికోణే అగ్నిర్మథ్యతే క్షోభ్యతే వాయుర్యత్ర మూలాధారగసుషుమ్నాయాం అధి ఉపరి రుధ్యతే బిసతన్తునిభాగ్నిశిఖయా సహ, సోమః కల్పార్కచన్ద్రమణ్డలం ధ్యాతం సత్ యత్ర ద్వాదశాన్తే అతిశయేన రిచ్యతే యత్ర సుషుమ్నాయాం మూలాధారాదమృతం ప్రస్రవద్భావ్యతే తత్ర మూలాధారగసుషుమ్నాయాం ధ్యేయవస్తుప్రణవార్థగోచరం మనః సంజాయతే॥౬॥ ధ్యానప్రకారమాహ—సవిత్రేతి। ద్వాదశాన్తస్థితేన సవిత్రా కల్పార్కేణ ప్రసవేన సోమమణ్డలాత్ సుషుమ్నాయాం ప్రసూతామృతేన జుషేత అధికారీ సేవేత, కిం తత్? బ్రహ్మ ధ్యేయం వస్తు పూర్వ్యం మూలాధారే స్థితమ్। తత్ర యోనిం అగ్నికుణ్డలం బ్రహ్మోపాసనాస్థానత్వేన కృణ్వసే కురుష్వ। న హి తే ఏవం కుర్వతస్తవ కల్పార్కేణ విలాపితచన్ద్రమణ్డలాత్ సుషుమ్నాయాం స్రవదమృతేన పూర్తం పూరితం ఫలితం మూలాధారస్థం బ్రహ్మ అక్షిపత్ న హ్యాక్షిపత్ కాలక్షేపం న కరోతి। ఏవం ధ్యాతం బ్రహ్మ శీఘ్రం ఫలం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః॥౭॥ యోగాఙ్గనియమమాహ—త్రిరితి। ఉరో గ్రీవా శిర ఇతి త్రీణ్యఙ్గాన్యున్నతాని యస్య తత్ శరీరం త్రిరున్నతం యథా తథా తత్ సంస్థాప్య హృదీన్ద్రియాణి సర్వాణి మనసా సహ సంనివేశ్య బ్రహ్మప్రణవేయత్తావిత్ విద్వాన్ వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకజాగ్రజ్జాగ్రదాదితత్కార్యరూపాణి పశ్యన్ భయావహాని సర్వాణి స్రోతాంసి బ్రహ్మోడుపేన బ్రహ్మప్రణవప్లవేన ప్రతరేత ప్రకర్షేణ జాగ్రజ్జాగ్రదాదిపఞ్చదశస్రోతాంసి సంతరేదిత్యధికారిణం శ్రుతిరనుశాస్తి॥౮॥ ప్రాణాయామప్రకారమాహ—ప్రాణానితి। యః ప్రాణాయామాధికారీ ప్రాణాన్ మూలాధారాదిస్థలే ప్రకర్షేణ మనసా సహ ప్రపీడ్య నిరుధ్య "యుక్తాహారవిహారస్య" ఇత్యాదినా యుక్తా చేష్టా యస్య సః యుక్తచేష్టః సన్ మూలాధారాదిగతత్రిపఞ్చదశలక్ష్యే ప్రాణే క్షీణే తనుత్వం గతే, అథ కేవలకుమ్భకానన్తరమిడాపిఙ్గళా-సంజ్ఞికనాసికయోః అన్యతరేణ శనైః ఉచ్ఛ్వసీత రేచయేత్। యయా రేచయేత్తయా పునరాపూర్య కుమ్భయిత్వా విరేచయేత్। ఏవం కేవలకుంభకావధి శనైః శనైరభ్యసేత్। దుష్టాశ్వయుక్తమివ వాహమేనం రథం విద్వాన్ కుశలసారథిరివ బాహ్యాన్తఃకరణనిరోధపూర్వకం అప్రమత్తః సన్ మనో ధారయేత॥౯॥ యోగాభ్యాసోచితదేశమాహ—సమ ఇతి। సమే అనిమ్నోన్నతే శుచౌ మేధ్యప్రదేశే శర్కరావహ్నివాలుకాభిః శబ్దజలాశ్రయాదిభిశ్చ వివర్జితే కించ మనోఽనుకూలే మనోరమ్యప్రదేశే న తు చక్షుపీడనే—విసర్గలోపశ్ఛాన్దసః—అగ్న్యాదిత్యాదిచక్షుఃపీడారహితే ప్రదేశే గుహాయాం నివాతస్థలమాశ్రిత్య ప్రయోజయేత్ యోగం సమాధిం కుర్యాత్॥౧౦॥

యోగసిద్ధిః

నీహారధూమార్కానలానిలానాం ఖద్యోతవిద్యుత్స్ఫటికశశీనామ్।
ఏతాని రూపాణి పురఃసరాణి బ్రహ్మణ్యభివ్యక్తికరాణి యోగే॥౧౧॥

పృథ్వ్యప్యతేజోఽనిలఖే సముత్థితే పఞ్చాత్మకే యోగగుణే ప్రవృత్తే।
న తస్య రోగో న జరా న మృత్యుః ప్రాప్తస్య యోగాగ్నిమయం శరీరమ్॥

లఘుత్వమారోగ్యమలోలుపత్వ వర్ణప్రసాదం స్వరసౌష్ఠవం చ।
గన్ధః శుభో మూత్రపురీషమల్పం యోగప్రవృత్తిం ప్రథమాం వదన్తి॥౧౩॥

ఏవమభ్యస్తయోగస్య యోగసిద్ధిచిహ్నాన్యాహ—నీహారేతి। ప్రథమం నీహారాకారేణ చిత్తవృత్తిః ప్రవర్తతే తతో ధూమవత్ తతోఽర్కానలానిలానాం ఖద్యోతవిద్యుత్స్ఫటికశశినాం చ రూపసదృశాని ఏతాని యోగానుభవసిద్ధాని బుద్ధేః రూపాణి బ్రహ్మణ్యభివ్యక్తికరాణి బ్రహ్మావిర్భావహేతులిఙ్గాని క్రమేణావిర్భవన్తీత్యర్థః॥౧౧॥ యోగసిద్ధిసూచకచిహ్నాన్యుక్తాని, తతః పఞ్చభూతజయం తత్ఫలం చాహ—పృథ్వీతి। పాదాదిమస్తకాన్తం పఞ్చభూతమణ్డలం తత్తద్దేవతామహంగ్రహోపాసనయోపాస్య తేన పృథివ్యాదిపఞ్చభూతమణ్డలవశీకరణం కృత్వా పృథివ్యామప్సు తేజసి వాయౌ ఖే చ క్రమేణ ధ్యానేన సముత్థితే తత్తదుపాసనయా పఞ్చాత్మకే వశీకృతే యోగగుణే ప్రవృత్తే సతి, అథ పృథివ్యాదిమణ్డలతత్తచ్ఛక్తీనాముత్తరోత్తరక్రమేణ పూర్వపూర్వం సర్వం స్వాభేదేన చిన్తయిత్వా తస్య యోగినో యోగో ధ్యానం తదేవాగ్నిస్తేన వశీకృతపఞ్చభూతాత్మకం శరీరం ప్రాప్తస్య తస్య భూతభౌతికసంబన్ధినానారోగజాతం జరా మృత్యుః మరణం చ కదాఽపి న భవతి॥౧౨॥ కించ—లఘుత్వనిత్యాది। స్పష్టోఽర్థః॥౧౩॥

ముఖ్యయోగస్తత్ఫలం చ

యథైవ బిమ్బం మృదయోపలిప్తం తేజోమయం భ్రాజతే తత్ సుధాన్తమ్।
తద్వాఽఽత్మతత్త్వం ప్రసమీక్ష్య దేహీ ఏకః కృతార్థో భవతే వీతశోకః॥

యదాఽఽత్మతత్త్వేన తు బ్రహ్మతత్త్వం దీపోపమేనేహ యుక్తః ప్రపశ్యేత్।

అజం ధ్రువం సర్వతత్త్వైర్విశుద్ధం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః॥౧౫॥

ఏష హి దేవః ప్రదిశోఽను సర్వాః పూర్వో హి జాతః స ఉ గర్భే అన్తః।
స ఏవ జాతః స జనిష్యమాణః ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి సర్వతోముఖః॥

యో దేవోఽగ్నౌ యోఽప్సు యో విశ్వం భువనమావివేశ।
య ఓషధీషు యో వనస్పతిషు తస్మై దేవాయ నమో నమః॥౧౭॥

ఏవం యోగేన శుద్ధాన్తరస్య ముఖ్యయోగం తత్ఫలం చాహ—యథేతి। యథైవ బిమ్బం ఆదర్శాది మృదయా మృజయా భస్మచూర్ణాదినా ఉపలిప్తం తేజోమయం ప్రచురతేజస్కం చూర్ణాదిమలేన తిరస్కృతపూర్వమలం తద్దర్పణాది భ్రాజతే దీప్యతే తద్వా తద్వత్ ఆత్మతత్త్వం స్వాతిరిక్తానాత్మాపహ్నవసిద్ధమాత్మమాత్రం ప్రసమీక్ష్య తత్స్వమాత్రమిత్యపరోక్షీకృత్య దేహీ బ్రహ్మవిద్వరీయాన్ ఏకత్వదర్శనేనైవ వీతస్వాతిరిక్తాస్తితాప్రభవశోకమోహస్సన్ ఏక ఏవ కృతార్థో భవతే భవతి। సుధౌతమిత్యస్మిన్నర్థే సుధాన్తమితి ఛాన్దసమ్॥౧౪॥ నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానసమకాలం తద్భావాపత్తిం దర్శయతి—యదేతి। యదా శ్రుత్యాచార్యప్రసాదలభ్యవేదాన్తశ్రవణాదినా ప్రత్యగాత్మతత్త్వేన తు, తుశబ్దోఽవధారణార్థః, త్వంపదలక్ష్యేణ దీపోపమేన యథా దీపః స్వప్రకాశ్యఘటాదేర్విలక్షణస్తథా స్వప్రకాశ్యదేహేన్ద్రియాదేర్విలక్షణో భవితుమర్హతీతి దీపోపమేన ప్రత్యగాత్మా సర్వసాక్షిణైవ బ్రహ్మతత్త్వం తత్పదలక్ష్యం ఇహ హృదయే శమాదిసాధనయుక్తః ప్రపశ్యేత్ శోధితతత్త్వంపదార్థయోః అహం బ్రహ్మాస్మీత్యేకీకుర్యాదితి స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తభేదనివృత్త్యర్థమధికారిణమనుశాస్తి। ఏవం తత్త్వంపదలక్ష్యైక్యజ్ఞానేన స్వాజ్ఞానేఽపహ్నవతాం గతే తతస్తత్త్వమర్థవిభాగైక్యకలనావిరళం బ్రహ్మమాత్రమవశిష్యతే। తత్ కిం బ్రహ్మమాత్రం జాతమిత్యత ఆహ—అజమితి। స్వతః పరతో వా జాత్యసంభవాత్। స్వయమజాతం కథం సత్పదమర్హతీత్యత ఆహ—ధ్రువమితి। అజాతేః స్వరూపత్వేన నిష్ప్రతియోగికసన్మాత్రత్వాత్। యత్సన్మాత్రం తద్ధ్రువమేవేత్యర్థః। అధ్రువతత్త్వగ్రామయోగాద్ధ్రువతా కుతః ఇత్యత ఆహ—సర్వతత్త్వైర్విశుద్ధం స్వాజ్ఞదృష్టిమాశ్రిత్య తత్త్వేషు సత్స్వపి స్వజ్ఞదృష్ట్యా త్రైరసంస్పృష్టత్వాత్। పరమార్థదృష్ట్యా నిష్ప్రతియోగికశుద్ధమేవేత్యర్థః। యచ్ఛుద్ధం తద్ధ్రువమ్। తద్రూపేణ ద్యోతనాత్ దేవం స్వావశేషతయా జ్ఞాత్వా తజ్జ్ఞానసమకాలం ముచ్యతే సర్వపాశైః విద్వాన్ నిర్ముక్తపాశో బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః॥౧౫॥ యత్ పరమార్థదృష్ట్యా నిష్ప్రతియోగికమవశిష్టమిత్యుక్తం తస్య స్వాజ్ఞదృష్ట్యా బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తభేదేన మహదణుభేదేన చావస్థానం స్వజ్ఞదృష్ట్యా ప్రత్యక్తయా

సర్వాన్తరత్వం చాహ—ఏష ఇతి। ఏష ప్రకృతః పరమాత్మా నిర్విశేషచిద్ధాతుః, హిఃప్రసిద్ధార్థోఽవధారణార్థోవా, నిష్ప్రతియోగికతయా ద్యోతనాత్ దేవః ప్రదిశః ప్రాచ్యాద్యాః దిశః సర్వాః ప్రతి అను అనుగతః వ్యాప్య స్థితత్వాత్, కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా పూర్వో హి జాతః కిల। య ఏవం జాతో హిరణ్యగర్భః స ఉ స ఏవ గర్భే బ్రహ్మాణ్డోదరే విరాడాత్మనా అన్తః వర్తతే। స ఏవ స్థూలసూక్ష్మసమష్టికార్యకారణోపాధికత్వేన యో జాతః స ఏవ వ్యష్టిభూతాధిష్ఠాతృజీవాత్మనా జాతః, ఇతో జనిష్యమాణోఽపి స ఏవ, ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి సర్వోపాధిషు ప్రత్యగాన్తరత్వేన జనా ఇతి శబ్దాభిలప్యో భూత్వా తిష్ఠతి। కిం బహునా, సర్వతోముఖః చేతనాచేతనాత్మకత్వేన స ఏవ స్థితః। హే జనా ఇత్యన్యోన్యసంబోధనం వా। జనాన్ ప్రతి ప్రత్యగితి వా। అస్మిన్ పక్షే ద్వితీయార్థే ప్రథమా॥౧౬॥ స ఏవైవం జాత ఇత్యుక్తమ్। ఘటాకాశజలచన్ద్రన్యాయేన తజ్జన్మ న స్వేన రూపేణేత్యాహ—యో దేవ ఇతి। యో దేవః స్వయంప్రకాశః అగ్నౌ శబ్దాదితన్మాత్రాపఞ్చీకృతభూతకార్యత్వేన తత్పఞ్చకవ్యాపీ బుద్ధౌ జలచన్ద్రవద్ఘటాకాశవచ్చ హిరణ్యగర్భాత్మనా వివేశ, యో అప్సు పఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యతయా తద్వ్యాపీ విరాట్శబ్దవాచ్యతయా వివేశ, యోఽనన్తసద్బోధానన్దవపురాత్మా వ్యష్టికార్యోపాధిషు భువనశబ్దవాచ్యేషు ఇన్ద్రాదిరూపేణ ఆవివేశ యావద్భువనసత్తాస్ఫూర్తిసుఖప్రదత్వాత్, యః ఫలపాకావసాయిషు ఓషధీషు స్థావరేషు ఆవివేశ, యో వనస్పతిషు పుష్పఫలవత్సు। స్వయమావివేశేత్యత్ర సర్వత్రానుషజ్యతే "తత్ సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్" ఇత్యాదిశ్రుతేః। తస్మై సర్వాన్తరాయాత్మనే దేవాయ నమో నమః ఇతి ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమాదరార్థం చ॥౧౭॥

ఇతి ద్వితీయోఽధ్యాయః

తృతీయోఽధ్యాయః

మాయయా పరమాత్మనః సర్వకారణత్వమ్

య ఏకో జాలవానీశత ఈశనీభిః సర్వాంల్లోకానీశత ఈశనీభిః।

య ఏవైక ఇహ ఉద్భవే సంభవే చ య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౧॥

ఏకో హి రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థుర్య ఇమాన్ లోకానీశత ఈశనీభిః।
ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతి సంచుకోచాన్తకాలే సంసృజ్య విశ్వా భువనాని గోప్తా॥

విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో విశ్వతోబాహురుత విశ్వతస్పాత్।
సం బాహుభ్యాం ధమతి సం పతత్రైర్ద్యావాభూమీ జనయన్ దేవ ఏకః॥3॥

ప్రకృతపరమాత్మనో మాయావిన ఇవ మాయయా సర్వకారణత్వం ప్రత్యక్త్వం చాహ య ఏక ఇతి। య ఏకోఽద్వితీయః పరమాత్మా జాలవాన్ జాలశబ్దేన జీవజాతమత్స్యగ్రాహీ మాయాశక్తిరుచ్యతే తదధిష్ఠాతృత్వేన తద్వానీశ్వరః సర్వం ఈశతే ఈశనీభిః మాయాశక్తిభిః ఈష్టే న తు స్వేన రూపేణ స్వస్య నిష్ప్రతియోగికాద్వితీయత్వాత్ స్వాజ్ఞదృష్ట్యా లోక్యన్త ఇతి సర్వాన్ లోకాన్ పృథివ్యాదీన్ భూరాదీన్ ప్రాణిభేదాంశ్చ ఈశనీభిః మాయాశక్తిభిః మాయావీ ఈశః ఈశతే ఈష్టే తత్తద్రూపో భూత్వా తత్తత్సర్వమీష్ట ఇత్యర్థః। ఏవం సర్వనియన్తృత్వముక్త్వా తస్యైవ సర్వకారణత్వం తద్యాథాత్మ్యజ్ఞానఫలం చాహ—య ఇతి। య ఏవైకోఽద్వితీయః పరమాత్మా స్వాతిరిక్తసర్వోద్భవే హేతుత్వేన స్థితః కారణతయా, సమ్యగ్భవతీతి సంభవః, తస్మిన్ సంభవే కారణైక్యలయోత్పత్తౌ నిమిత్తతయా స్థితః, తద్గతకార్యకారణసాపేక్షసవిశేషతాఽపాయే నిర్విశేషం బ్రహ్మమాత్రమవశిష్యత ఇతి య ఏతద్విదుః బ్రహ్మవిద్వరీయాంసః తే ఏవం వేదనసమకాలం అమృతా భవన్తి విదేహముక్తా భవన్తీత్యర్థః॥౧॥ పూర్వమన్త్రోక్తార్థమేవ పునరప్యాహ—ఏకో హీతి। యః స్వాతిరిక్తరుజం ద్రావయతీతి రుద్రః పరమాత్మా స ఏక ఏవ। తస్మాత్ న ద్వితీయాయ తస్థుః స్వావిద్యాపదతత్కార్యాణి, రుద్రస్య నిష్ప్రతియోగికాద్వితీయత్వాత్। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా య ఇమాన్ లోకాన్ ఈశత ఈశనీభిః। ప్రత్యఙ్జనాస్తిష్ఠతీతి వ్యాఖ్యాతార్థమేతత్। సర్గకాలే భువనాని సంసృజ్య స్వసత్తాప్రదతయా సమ్యక్ సృష్ట్వా స్థితికాల ఆనన్దప్రదతయా భువనానాం గోప్తా అన్తకాలే స్వాతిరిక్తం సంచుకోచ ఉపసంహరతి చ పశ్యత్ స్వాజ్ఞానాపాయే తత్కార్యస్వాతిరిక్తకలనావిరళం బ్రహ్మైవావశిష్యతే॥౨॥ ప్రాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వావిద్యాపదస్థూలాంశయోగతో విరాడివ భాతీత్యాహ—విశ్వత ఇతి। ఆబ్రహ్మస్తమ్బపర్యన్తప్రాణినాం చక్షూంషి ముఖాని బాహవః పాదాదయోఽస్యేతి విశ్వతశ్చక్షుః ఉత అపి ఉత్తరత్ర కరణగ్రామోపలక్షణార్థమ్। సర్వప్రాణికరణగ్రామసంయోజయితృత్వేన తత్ప్రవృత్తినిమిత్తమేష ఏవేత్యాహ—సంబాహుభ్యామితి। మనుష్యాదీన్ బాహుభ్యాం సంధమతి సంయోజయతి ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ పతత్రైః పాదైః సంధమతి। సర్వపదార్థస్రష్టాఽప్యేష ఏవేత్యాహ—ద్యావాభూమీతి। తదుపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యం జనయన్ దేవ ఏకోఽద్వితీయః సర్వప్రాణికరణప్రవృత్తినిమిత్తం సన్ వస్తుతః స్వాతిరిక్తం గ్రసిత్వా స్వయమేవ విజృమ్భత ఇత్యర్థః,

బ్రహ్మైవైకమనాద్యన్తమబ్ధివత్ ప్రవిజృమ్భతే॥ఇతి శ్రుతేః॥౩॥

ఈశ్వరప్రసాదప్రార్థనా

యో దేవానాం ప్రభవశ్చోద్భవశ్చ విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః।
హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వం స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు॥౪॥

యా తే రుద్ర శివా తనూరఘోరాఽపాపకాశినీ।
తయా నస్తనువా శంతమయా గిరిశన్తాభిచాకశీహి॥౫॥

యామిషం గిరిశంత హస్తే విభర్ష్యస్తవే।
శివాం గిరిత్ర తాం కురు మా హింసీః పురుషం జగత్॥౬॥

వ్యష్టిసమష్టిప్రపఞ్చహేతుత్వం ముముక్షుస్వజ్ఞానప్రదత్వం చాహ—యో దేవానామితి। య ఈశోఽగ్న్యాదిదేవానాం ప్రభవశ్చ ఉత్పత్తిక్రమాత్ ప్రాతిలోమ్యేన భవో యస్మిన్ సః ప్రభవః లయస్థానం, ఉద్భవత్యస్మాదితి ఉద్భవః ఉత్పత్తిస్థానమితి యావత్, ఉపసర్గాణామనేకార్థత్వాత్। విశ్వశ్చాసావధికశ్చేతి విశ్వాధికః నిరతిశయానన్దత్వాత్। రుద్రపదం వ్యాఖ్యాతమ్। మహాంశ్చాసావృషిశ్చేతి మహర్షిః నిరతిశయమహత్త్వేన సర్వజ్ఞత్వాత్। స ఏవ సృష్టేః పూర్వం సర్వప్రాణ్యన్తఃకరణాభిమానినం హిరణ్యగర్భం జనయామాస। సోఽయమీశ్వరో నో అస్మాన్ యోగ్యాధికారిణః శుభం బ్రహ్మమాత్రం తద్విషయయా శుభయా బుద్ధ్యా సంయునక్తు యేనాహం తత్పదం భజామి తథా మాం నియోజయత్విత్యర్థః॥౪॥ ఈశ్వరస్య సర్వముముక్ష్వనుగ్రాహకత్వమాహ—యా తే రుద్రేతి। హే రుద్ర యా ఇయం శ్రుతిస్మృతిపటలప్రసిద్ధా తస్యాః తే తవ సకళనిష్కళతనోరస్తిత్వే రుద్రశబ్ద ఏవ ప్రమాణం రుద్రేతి, శివా శుద్ధా అజడక్రియాజ్ఞానేచ్ఛాశక్తిమతీ నిరతిశయానన్దనిష్కళా చ తనూః తనుః అఘోరా నిత్యప్రసన్నా పాపప్రకాశినీ న భవతీతి అపాపకాశినీ స్వాభివ్యక్తేః పుణ్యఫలరూపత్వాత్, తథా నోఽస్మాన్ స్వాప్తిసాధనవిశిష్టాన్ నిష్కళరూపయా తన్వా శంతమయా పరమసుఖతమయా గిరౌ కైలాసే స్థితః శం తనోతీతి హే గిరిశన్త అభి ఆభిముఖ్యేన ప్రత్యక్తయా చాకశీహి త్వం నిష్కళభావేన ముముక్షూన్ ప్రతి

ప్రకాశస్వ ॥౫॥ సమ్యగ్జ్ఞానహేతుసగుణతనుప్రార్థనమాహ—యామిషుమితి। హే గిరిశన్త స్వాతిరిక్తోపసంహారసమర్థత్వేన యాం ప్రసిద్ధాం ఇషుం హస్తే బిభర్షి ధారయసి కిమర్థమ్? అస్తవే స్వోపసంహర్తవ్యం ప్రతి క్షేప్తుం, గిరౌ స్థితః సన్ సర్వాన్ త్రాయత ఇతి హే గిరిత్ర స్వాతిరిక్తోపసంహారసమర్థాం శివాం కురు ఇతి పూర్వేణాన్వయః। సమ్యగ్జ్ఞానసాధనసంపన్నం పురుషం తదుపాయభూతశమాదివిశిష్టం జగత్ మా హింసీః హింసాం మా కార్షీః, యావత్సమ్యగ్జ్ఞానేన త్వత్పదం భజామి తావత్ సమ్యగ్జ్ఞానతత్సాధనం మా హింసీరిత్యర్థః ॥౬॥

నిష్కళబ్రహ్మజ్ఞానాదేవ మోక్షః

తతః పరం బ్రహ్మ పరం బృహన్తం యథా నికాయం సర్వభూతేషు గూఢమ్।

విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారమీశం తం జ్ఞాత్వాఽమృతా భవన్తి ॥౭॥

వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్।

తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ ॥౮॥

యస్మాత్ పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కించిత్।

వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ ॥౯॥

తతో యదుత్తరతరం తదరూపమనామయమ్।

య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపి యన్తి ॥౧౦॥

నిష్కళతనుం తజ్జ్ఞానఫలం చాహ—తత ఇతి। తతో దేవప్రసాదానన్తరం స్వాతిరిక్తపరత్వేన బృంహణాత్ పరం బ్రహ్మ పరం నిరతిశయం బృహన్తం సర్వత్ర పరిపూర్ణం, ఈశమితి విశేషణాత్ పుల్లిఙ్గనిర్దేశః, యథా నికాయం స్వాతిరిక్తయోగాత్ స్వతో నిర్విశేషం యథాఽయోగోళకానుగతవహ్నివత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తసర్వభూతేషు గూఢం, విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం యథా మాయావీ మాయాహస్త్యాదీన్ పరివేష్ట్య తిష్ఠతి యథా మృగతృష్ణోదకరజతాదీన్యూషరశుక్త్యాదీన్ పరివేష్ట్య స్థితాని తథా విశ్వస్యాన్తర్బహిశ్చ వ్యాప్య

పరివేష్టితారమీశం తం విధ్వస్తనిఖిలోపాధిం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి జ్ఞాత్వా జ్ఞానసమకాలం అమృతా భవన్తి బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః॥౭॥ బ్రహ్మమాత్రప్రబోధాదేవ తన్మాత్రావస్థితిలక్షణకైవల్యం సిధ్యతి న తు ప్రకారాన్తరేణేత్యాహ—వేదేతి। ఏతం ప్రకృతం పురీతత్యుపలక్షితస్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతం స్వావశేషతయా గ్రసిత్వా స్వేన రూపేణ పూరణాత్ పురుషం మహాన్తం అద్వితీయం ఆదిత్యవర్ణం స్వప్రకాశచిన్మాత్రం స్వాజ్ఞానతపసః పరస్తాత్ స్వేన రూపేణావస్థితం యః స్వాజ్ఞానతత్కార్యాపహ్నవసిద్ధః తం ఆత్మానం స్వమాత్రతయా విదిత్వా తద్వేదనసమకాలం మృత్యుం స్వాతిరిక్తమతీత్యాపహ్నవం కృత్వా యత్ స్వమాత్రమవశిష్యతే తత్ అతిమృత్యు బ్రహ్మమాత్రం ఏతి। సమ్యగ్జ్ఞానాదృతే నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ। స్వాజ్ఞానప్రభవబన్ధనివృత్తేః స్వజ్ఞాననిమిత్తత్వాజ్జ్ఞానాదేవ ముక్తో భవతీత్యర్థః॥౮॥ జ్ఞానాదృతే మోక్షసాధనం నాస్తీత్యాహ—యస్మాదితి। యస్మాత్ పురుషాత్ నిర్విశేషచిన్మాత్రాత్ పరం ఉత్కృష్టమపకృష్టం వా కించిన్నాస్తి వ్యావిద్ధస్వాతిరిక్తత్వాత్ యస్మాదణీయోఽణుతమం నాస్తి, యస్మాత్ కించిత్ అపి న జ్యాయోఽస్తి యదతిరిక్తస్య మాయామాత్రత్వాత్, నివాతప్రదేశస్థవృక్ష ఇవ స్తబ్ధః స్థాణురవికారీ దివి స్వే మహిమ్ని స్వారాజ్య ఏక ఏవావతిష్ఠతే నిష్ప్రతియోగికాద్వైతరూపత్వాత్, య ఏవం తిష్ఠతి తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం త్రిపరిచ్ఛేదవైరళ్యాత్। యతః పురుషాదతిరిక్తం న కించిదస్తి అతస్తన్మాత్రజ్ఞానాత్ తద్భావాపత్తిః॥౯॥ జ్ఞానేతరమార్గావలమ్బినాం న హి పురుషార్థసిద్ధిః ప్రత్యుత బహుళతమదుఃఖమేవేత్యాహ—తత ఇతి। యతో బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానాదేవ కేవల్యసిద్ధిర్భవతి తతః తస్మాత్ యదుత్తరతరం సాధనాన్తరం నాస్తి తదరూపం నిష్కళత్వాత్, అత ఏవ తత్ అనామయం స్వాజ్ఞానరోగస్యావిద్యకత్వేన కారణతుల్యత్వాత్। య ఏతత్ ప్రకృతం స్వాతిరిక్తాపహ్నవసిద్ధం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి విదుః త ఏవ వేదనసమకాలం అమృతా భవన్తి బ్రహ్మైవ భవన్తి। అథేతి పక్షాన్తరద్యోతకః। అథేతరే పక్షాన్తరావలమ్బినో దుఃఖమేవాపియన్తి న కదాఽపి కైవల్యసుఖినో భవన్తి। తతో జ్ఞానాదేవ కైవల్యసిద్ధిరిత్యర్థః॥౧౦॥

నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానోపాయః

సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూతగుహాశయః।

సర్వవ్యాపీ స భగవాన్ తస్మాత్ సర్వగతః శివః॥౧౧॥

మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషః సత్త్వస్యైష ప్రవర్తకః।

సునిర్మలామిమాం శాన్తిమీశానో జ్యోతిరవ్యయః॥౧౨॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సంనివిష్టః।

హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తో య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౧౩॥

నిర్విశేషప్రబోధోపాయమాహ—సర్వేతి। స్వావ్యతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యం సృష్ట్వా తద్వ్యష్టిసమష్టిస్థూలాంశయోగతో విశ్వవిరాడోత్రాత్మనా సర్వాణ్యాననాని శిరాంసి గ్రీవాశ్చ అస్యేతి సర్వానన శిరోగ్రీవః, ఇతరావయవానాముపలక్షణమేతత్, తథా స్వావిద్యాపదవ్యష్ట్యాదిసూక్ష్మాంశోపాధికతైజససూత్రానుజ్ఞాత్రాత్మనా సర్వేషామాబ్రహ్మస్తమ్బపర్యన్తభూతానాం హృదయవిలసితలిఙ్గశరీరాశ్రయస్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తసూత్రరూపత్వాత్, తథా స్వావిద్యాపదవ్యష్ట్యాదిబీజాంశయోగతః ప్రాజ్ఞబీజానుజ్ఞైకరసాత్మనా సర్వతో వ్యాప్తుం శీలమస్యేతి సర్వవ్యాపీ స హి భగవాన్ నిరఙ్కుశషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నత్వాత్। యస్మాదేవం తస్మాత్ సర్వగతః। తథా స్వావిద్యాపదవ్యష్ట్యాదితుర్యాంశాసఙ్గతో ద్వితుర్యైక్యావికల్పాత్మనా స్వావిద్యాపదస్థూలాదిభాగత్రయాశివం గ్రసిత్వా తుర్యాంశేఽప్యసఙ్గచిద్ధాతుః శివో భవతి। స్వాతిరిక్తావిద్యాపదాశివాపహ్నవసిద్ధో వా శివో భవతి॥౧౧॥ జ్ఞానతత్ఫలదాతేశ్వర ఇత్యాహ—మహానితి। మహాన్ దేశకాలాద్యపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ ప్రభుః జగచ్చక్రచాలకత్వేన నియన్తృత్వాత్ వైశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థః పురుషః స్వేన రూపేణాఖిలపూరణాత్ యః ఏవంవిధః పరమేశ్వరః ఏష హి సత్వస్య ప్రవర్తకః యే స్వానుగ్రహభాజనాస్తైః స్వారాధనధియా సత్కర్మోపాసనయోగాదీని కారయిత్వా తేషాం యత్ సత్వమన్తఃకరణం తస్య వైమల్యాపాదనద్వారేణాదౌ ప్రత్యక్ప్రావణ్యమాపాద్య తతః ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మగోచరం విధాయ తతః ప్రత్యక్పరవిభాగైక్యకలనా యత్ర సుదుర్లభతామర్ఛతి తద్ధి నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రం తత్సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రత్యేత్యేతస్య ప్రవర్తకత్వాత్,

ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వః॥

ఇత్యాది

పరమాద్వైతవిజ్ఞానమిదం భవభయాపహమ్।

భవప్రసాదతో లభ్యం భావనారహితం పరమ్॥

ఇతి శ్రుతేః స్మృతేశ్చ। పరమేశ్వరప్రసాదాదేవ స్వాతిరిక్తశాన్తిర్భవతీత్యాహ—సునిర్మలామితి। స్వాతిరిక్తమలాపహ్నవసిద్ధాం విద్వదనుభవైకగోచరాం శాన్తిం నిరతిశయానన్దావిర్భావలక్షణాం వికళేబరముక్తిం ప్రత్యయమేవ ఈశానః, ముముక్షోః స్వావిర్భావహేతుః స్వయమేవేత్యర్థః। అత ఏవేశ్వరో జ్యోతిరవ్యయః చిన్మాత్రత్వేన నిత్యత్వాత్॥౧౨॥ ఈశ్వరస్యైవ సర్వాన్తఃకరణయోగతో జీవత్వం స్వయాథాత్మ్యజ్ఞానతః స్వభావాపత్తి చాహ— అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి। హృదయస్య స్వాఙ్గుష్ఠపరిమితిసుషిరవత్త్వేన తదుపలబ్ధ్యచైతన్యస్యాపి తన్మాత్రత్వముపచర్యత ఇతి అఙ్గుష్ఠమాత్రః, వస్తుతః పూర్ణత్వాత్ పురుషః సర్పదిషు రజ్జ్వాదివత్, సర్వాన్తఃకరణావభాసకత్వేన సర్వభూతాన్తరాత్మా, ప్రత్యగాత్మరూపేణ సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః హృదయాఖ్యసూక్ష్మశరీరసత్తాస్ఫూర్త్యానన్దప్రదత్వాత్, హృదా హృదయస్థబుద్ధ్యా మనః ఈష్ట ఇతి మనీషా సంకల్పాదిమన్మనసాఽభిక్లప్తః ప్రకాశితః। యద్వా—హృదా "హృఞ్ హరణే" ఇతి ధాతోః నేతి నేతీతి స్వాతిరిక్తప్రతిషేధోపదేశేన మనీషా జ్ఞానవిజ్ఞానాత్మనా మనసా సమ్యగ్జ్ఞానేన చ అభిక్లృప్తోఽభిప్రకాశిత। య ఏతత్ నిర్విశేషం బ్రహ్మ స్వమాత్రమితి విదుః త ఏవ అమృతాః భవన్తీత్యుపచర్యతే, పురైవ తేషాం నిత్యామృతస్వరూపత్వాత్॥౧౩॥

ఈశ్వరస్య సర్వమయత్వమ్

సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్।

స భూమిం విశ్వతో వృత్వాఽత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్॥౧౪॥

పురుష ఏవేదꣳ సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్।

ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి॥౧౫॥

స్వావిద్యామవష్టభ్య సర్వస్రష్టృత్వం స్వసృష్టోపాధ్యనుప్రవేశతో జీవత్వం స్వజ్ఞానతః స్వభావాపత్తిం చాహ—సహస్రేతి। సమష్టిజీవాత్మనా సహస్రాణి శీర్షాణ్యస్యేతి సహస్రశీర్షా పురుషః పూర్ణత్వాత్। సహస్రాక్ష ఇత్యాదావపి ఏవమేవ యోజనా। స ప్రకృతేశః భూమిం భూమ్యుపలక్షితభౌతికజాతం సర్వతో విశ్వతోఽన్తర్బహిశ్చ వృత్వా వ్యాప్య అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులం హిరణ్యగర్భం విరాజం చాతీత్య స్వే మహిమ్ని అత్యతిష్ఠత్। యాని యాని దశసఙ్ఖ్యాకాని తాని తాన్యఙ్గులపరిమాణోపలక్షితాని తాని సర్వాణ్యతీత్య స్థితవానితి వా। అథవా భౌతికజాతమన్తర్బహిర్వ్యాప్య తదపేక్ష్య దశాఙ్గులమత్యతిష్ఠత్, దశాఙ్గులవచనం

నిరవధికమహత్త్వోపలక్షణార్థమ్॥౧౪॥ యత్ సర్వకల్పనాధిష్ఠానం తదేవ సర్వమిత్యాహ— పురుష ఏవేదమితి। పురుషాతిరిక్తస్య మాయామాత్రత్వేన కారణతుల్యత్వాత్, “పురుషాన్న పరం కించిత్ సా కాష్ఠా సా పరా గతిః” ఇతి శ్రుతేః, పురుషాతిరేకేణ యద్భూతం యచ్చ భవ్యం యద్వర్తమానకాలికం చ తదపి మాయామాత్రమ్। తత్కల్పనాధిష్ఠానం పురుషమాత్రమేవేత్యాహ—ఉతామృతత్వస్యేశాన ఇతి। ఉతాపి స్వాతిరిక్తమర్త్యాపహ్నవసిద్ధామృతత్వస్యేశానః పరమేశ్వరః స్వాజ్ఞానబన్ధనిరాసకత్వాత్ యద్దృశ్యజాతమన్నం, సమ్యగ్జ్ఞానేనాద్యత ఇత్యన్నశబ్దేన మాయాతత్కార్యముచ్యతే, ఇత్థంభూతాన్నేన వస్తుస్వభావమతిలఙ్ఘ్య తదతిరేకేణ అతిరోహతి జాయతే, కార్యజాతస్యాపి సత్తాప్రదత్వేనాధిష్ఠానత్వాదీశానో నియన్తా పరమేశ్వర ఏవేత్యర్థః। యత్పురుషతత్త్వమన్నేన కార్యరూపేణ రోహతి స్వగతహేయాంశాపాయే స ఏవామృతత్వస్యేశానః॥౧౫॥

ఈశ్వరస్య సర్వప్రత్యక్త్వమ్

సర్వతః పాణిపాదం తత్ సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్।
సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి॥౧౬॥

సర్వేన్ద్రియగుణాభాసం సర్వేన్ద్రియవివర్జితమ్।
సర్వస్య ప్రభుమీశానం సర్వస్య శరణం సుహృత్॥౧౭॥

నవద్వారే పురే దేహీ హంసో లేలాయతే బహిః।
వశీ సర్వస్య లోకస్య స్థావరస్య చరస్య చ॥౧౮॥

ఈశ్వరస్య సర్వప్రత్యక్త్వేన సర్వాత్మకతామాహ—సర్వత ఇతి। బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తప్రాణిపటలపాణిపాదా అస్యైవ పాణిపాదా ఇతి సర్వతః పాణిపాదం తత్ ప్రకృతం బ్రహ్మ। సర్వతోఽక్షిశిరోముఖం ఇత్యాదేరప్యేవమేవ విగ్రహః। తథా సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే ప్రాణినికాయే। కిం బహునా, స్వాతిరిక్తసర్వప్రపఞ్చం సచ్చిదానన్దరూపేణ ఆవృత్య తిష్ఠతి॥౧౬॥ ఈశ్వరస్య స్వవికల్పితప్రపఞ్చాసఙ్గతయా సర్వసాక్షిత్వం సర్వనియన్తృత్వాదిరపీత్యాహ—సర్వేతి। సర్వాణి శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి తేషాం గుణాః శబ్దాదయో యదధిగమాదాభాసమాత్రతయా దృశ్యన్తే తత్ సర్వేన్ద్రియగుణభాసం, వస్తుతః

సర్వేన్ద్రియవివర్జితం సర్వస్య ప్రభుం స్వామినం ఈశానం నియన్తారం సర్వస్య శరణం సర్వాపద్రక్షకత్వాత్ సుహృత్ మిత్రం సర్వావస్థాయాం హితకరమ్। సర్వాణి పదాని ప్రథమాన్తాని నపుంసకాని। ప్రభుం ఇత్యత్ర లిఙ్గవిభక్తివ్యత్యయో ద్రష్టవ్యః॥౧౭॥ గ్రన్థలాఘవాత్ బుద్ధిలాఘవమాశ్రయణీయమితి న్యాయాదేతస్యార్థస్య దురవగాహ్యత్వేనోక్తార్థమేవ పునః పునరుచ్యతే। శోధితజీవేశయోరేకత్వమసకృదుక్తమ్। స్వమాయావికల్పితకార్యానుప్రవేశతో జీవత్వం తన్నియన్తృత్వం స్వజ్ఞానతః స్వమాత్రతాం చ పునరప్యాహ—నవద్వార ఇతి। శిరసి సప్తద్వారాణి ద్వావవాఞ్చౌ, ఏతాని నవద్వారాణి యస్మిన్ తస్మిన్ నవద్వారే పురే శరీరే ప్రవిశ్య దేహీ పురాభిమానీ సన్ సంసరతి। కథమిత్యత్ర జాగ్రదాద్యభిమానం క్రమేణ గత్వా హిత్వా జ్ఞానవిజ్ఞానాభ్యాం సర్వే హత్వా తురీయం గచ్ఛతి సమ్యగ్జ్ఞానేన తదపి హత్వా తురీయాతీతం స్వమాత్రతయా గచ్ఛతీతి వా హంసః పరమాత్మా లేలాయతే తద్బహిరేవ భూత్వా లీలయా చరతి సంసరతీవ। అస్య వశే సర్వం వర్తత ఇతి వశీ సర్వస్య లోకస్య, స్థావరస్య చరస్య చ వశీ సర్వనియన్తేత్యర్థః॥౧౮॥

పరమాత్మవేదనాచ్ఛోకనివృత్తిః

అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః।

స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్తమ్॥

అణోరణీయాన్ మహతో మహీయానాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః।

తమక్రతుం పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమ్॥౨౦॥

వేదాహమేతమజరం పురాణం సర్వాత్మానం సర్వగతం విభుత్వాత్।

జన్మనిరోధం ప్రవదన్తి యస్య బ్రహ్మవాదినో హి ప్రవదన్తి నిత్యమ్॥౨౧॥

నిష్కళేశ్వరస్యాపి స్వవిద్యయా కరణగ్రామరాహిత్యం తత్తద్వ్యాపారవత్త్వం సర్వజ్ఞతామనన్యవేద్యతామద్వితీయత్వం చాహ— అపాణీతి। పాణిపాదా యస్య న విద్యన్తే సోఽయం అపాణిపాదః నిర్విశేషత్వాత్, తథాఽపి జ్ఞాతాజ్ఞాతసాక్షితయా తత్ర తత్ర గచ్ఛతీవేతి జవనః స్వాభేదేన సర్వగ్రాహకత్వాత్ గ్రహీతా చ। శిష్టకర్మేన్ద్రియాణాముపలక్షణమేతత్। స్వయం అచక్షురపి స్వభావేన చక్షుస్తద్విషయం చ పశ్యతి కర్ణహీనోఽపి

శ్రోత్రతద్వృత్తివిషయం శృణోతి। శిష్టజ్ఞానేన్ద్రియాణాముపలక్షణమేతత్। కిం బహునా, సోఽయం పరమాత్మా యద్వ్యష్టిసమష్టిబాహ్యాన్తఃకరణైర్వేదనీయం వేద్యం తత్సర్వం యుగపత్ వేత్తి సర్వజ్ఞత్వాత్। విషయగ్రాహికరణగ్రామగ్రాహకవద్వేత్తృవేదయితా కశ్చిత్ స్యాదిత్యత ఆహ—న చ తస్యాస్తి వేత్తేతి, "విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్" ఇతి శ్రుతేః। తం ప్రకృతం అగ్రే భవం అగ్ర్యం పురుషం మహాన్తం త్రివిధపరిచ్చేదశూన్యం ఆహుః బ్రహ్మవిదః,

న వ్యాపిత్వాద్దేశతోఽన్తః కారణత్వాన్న కాలతః।

న వస్తుతోఽపి సార్వాత్మ్యాదానన్త్యం బ్రహ్మణి త్రిధా॥

ఇతి చన్ద్రికోక్తేః॥౧౯॥ పరమాత్మన ఏకత్వం తజ్జ్ఞానాత్కైవల్యం తజ్జ్ఞానాధికారతాం చాహ—అణోరితి। అణోరణీయాన్ పరమాణువత్ సూక్ష్మబుద్ధ్యాదేరపి సూక్ష్మతమత్వాత్, మహతో మహీయాన్ ఆకాశాదేర్మహతోఽపి మహత్తమత్వాత్। బుద్ధ్యాకాశసాపేక్షమణుత్వం మహత్త్వం చ న స్వతః, స్వస్య నిష్ప్రతియోగికాత్మమాత్రత్వాత్,

ఆత్మమాత్రమిదం సర్వమాత్మనోఽన్యన్న కించన॥

ఇతి శ్రుతేః। యది స్వాజ్ఞవికల్పితా హృద్గుహా తదా తత్ర ప్రత్యక్త్వేన నిహితః। కస్య గుహేత్యత్ర జనిమజ్జన్తోః స్థూలశరీరస్య హృదయావచ్ఛిన్నబుద్ధిః గూహనాత్ గుహేత్యుచ్యతే। యః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రకృతః తమక్రతుం నానావిధసఙ్కల్పవిరళం మహిమానం నిరవధికమహద్రూపం స్వాతిరిక్తగ్రసనేశం, "సర్వసంహారసమర్థః" ఇతి శ్రుతేః। ఇత్థంభూతం ప్రత్యక్త్వం పరతత్త్వాభేదేన ప్రత్యక్పరభిదాఽసహపరబ్రహ్మతయా వా ధాతుః ఈశ్వరస్య ప్రసాదాత్ యః పశ్యతి యదా సోఽయం తదా వీతస్వాతిరిక్తాస్తితాప్రభవశోకో భవతి॥౨౦॥ ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయ మన్త్రదృగనుభవమాహ—వేదేతి। వేదాహం ఇత్యాచార్యపదారూఢో మన్త్రద్రష్టా మునిః। కి వేదేత్యత్ర ఏతం అధ్యాయత్రయప్రతిపాదితం అజరం అపక్షయశూన్యత్వాత్ పురాణమితి చ జన్మాదిషడ్భావవికారప్రతి షేధః, కూటస్థనిత్యం, సర్వశ్చాసావాత్మా చేతి సర్వాత్మానం సర్వేషామాత్మానమితి వా సర్వగతం సర్వవ్యాపినమ్। కుత ఏవమిత్యత్రాహ—విభుత్వాదితి। ఆకాశాదివివిధకార్యరూపేణ భవతీతి విభుః, తస్మాత్ సర్వగతమ్। యస్య జగజ్జన్మనిరోధం ప్రవదన్తి ఏతదేవ పరమేశ్వరకర్మేతి బ్రహ్మవాదినః హిః ప్రసిద్ధౌ ప్రవదన్తి నిత్యం మహాప్రళయమహాసర్గ-అవాన్తరప్రళయావాన్తరసర్గ-సుషుప్తిప్రబోధేషు మధ్యే చ। యద్వా—జన్మనిరోధం జన్మాభావం యస్య వదన్తి తమహం

వేదేత్యన్వయః। స్వవికల్పితమాయాతత్కార్యాపాయే స ఏవేశ్వరః పరమాత్మా “స్వమాత్రమవశిష్యత ఇతి తదపి వేదాహమిత్యభిప్రాయః॥"

ఇతి తృతీయోఽధ్యాయః

చతుర్థోఽధ్యాయః

ఈశ్వరాత్ సమ్యగ్జ్ఞానప్రార్థనా

య ఏకవర్ణో బహుధా శక్తియోగాద్వర్ణాననేకాన్ నిహితార్థో దధాతి।

వి చైతి చాన్తే విశ్వమాదౌ స దేవః స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు॥

అభ్యాసస్య తాత్పర్యలిఙ్గత్వాద్వక్ష్యమాణార్థస్య దురవగాహ్యత్వాచ్చ జామితాం విహాయోక్తార్థమేవ పునః పునరావర్తయతి। చతుర్థాధ్యాయే ఈశ్వరాత్ సమ్యగ్జ్ఞానప్రార్థనం తత్త్వంపదార్థశోధనం ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం, అద్వైతస్య సత్యత్వం నిష్ప్రతియోగికత్వం చ సమ్యగ్జ్ఞానస్య కైవల్యాన్తరఙ్గసాధనత్వం చ వక్ష్యతే। తత్రాదౌ ముముక్షోరీశ్వరాత్ సమ్యగ్జ్ఞానప్రార్థనమాహ—య ఏక ఇతి। యః చిద్ధాతుః ఏకోఽద్వితీయత్వాత్ నామరూపవైరళ్యాత్ అవర్ణః నిర్విశేషత్వాత్ బహుధా బహుప్రకార-మాయాశక్తియోగాత్ అనేకాన్ వర్ణాన్ నామరూపాణి, యస్య స్రష్టవ్యవిషయేక్షణే నిహితో నిక్షిప్తోఽర్థః, దధాతి వ్యాకరోతి, పూర్వం స్వేక్షణతో నామరూపవ్యాకరణం కృత్వా పశ్చాద్బహిర్వ్యాకరోతి। అన్తే సంహారకాలే విశ్వం వి చైతి వ్యేతి చ, అన్తర్భావితణిజర్థోఽయం శబ్దః, విగమయతి స్వాత్మని సర్వముపసంహరతి। చకారాదాదౌ దధాతీతి జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణత్వం ద్యోత్యతే। య ఏవంవిధః పరమేశ్వరో విజయతే స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు ససాధనతత్త్వజ్ఞానరూపయా శుభయా ధియా యోజయతు॥౧॥

ఈశ్వరస్యైవ స్వమాయయా నిఖిలకార్యప్రవేశః

తదేవాగ్నిస్తదాదిత్యస్తద్వాయుస్తదు చన్ద్రమాః।

తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదాప స్స ప్రజాపతిః ॥౨॥

త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ।
త్వం జీర్ణో దణ్డేన వంచసి త్వం జాతో భవసి సర్వతోముఖః॥౩॥

నీలః పతఙ్గో హరితో లోహితాక్షస్తటిద్గర్భ ఋతవః సముద్రాః।
అనాదిమత్త్వం విభుత్వేన వర్తసే యతో జాతాని భువనాని విశ్వా॥౪॥

స్వమాయాయోగతః ఆధిదైవికోపాధీనుత్పాద్య తేష్వనుప్రవిశ్యాగ్న్యాద్యాఖ్యామవలమ్బ్య తన్నియన్తృత్వేనాపి స్వయమేవావతీత్యాహ—తదేవేతి। తదేవ ఈశ్వరతత్త్వం అగ్నిసూర్యవాయ్వాఖ్యం తచ్చన్ద్రాదిరూపేణాపి స్థితం, తదు అపి అస్య సర్వత్రాన్వయో ద్రష్టవ్యః, తదేవ శుక్రం నక్షత్రజాలవత్ స్థితం, శుక్లమితి వా పాఠే విరాడ్రూపేణాపి స్థితం, తద్బ్రహ్మ తదాపః అబభిమానిదేవతారూపత్వాత్, స హి ప్రజాపతిః చతురాననరూపత్వాత్ "ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్రః" ఇత్యాదిశ్రుతేః। అగ్న్యాదిత్యాదీనాం వాక్చక్షురాదిసమష్టిత్వాద్వాగాదిసమష్టిగ్రహణమితరసమష్టీనాముపలక్షణార్థమ్॥౨॥ స్వమాయాశక్త్యా నిఖిలకార్యోపాధీన్ సృష్ట్వా తత్ర ఘటాకాశవజ్జలచన్ద్రవచ్చ ప్రవిశ్య తత్తదాఖ్యాం ప్రాప్తవద్భాతోఽపి స్వయమీశ్వర ఏవేత్యాహ—త్వమితి। త్వమేవ స్త్రీపుంనపుంసకభేదేన స్థితోఽసి, తత్ర కుమారకుమారీరూపేణాపి స్థితోఽసి, త్వం జీర్ణో జరఠః కరకలితదణ్డేన వచసి సంచరసి। కి బహునా, త్వమేవ మాయయా సర్వతోముఖః నానాఽఽకారేణ మాయయా జాత ఇవ లక్ష్యసే॥౩॥ తిర్యగాదిరూపేణాపి త్వమేవ వర్తస ఇత్యాహ—నీల ఇతి। నీలః పతఙ్గః కృష్ణభ్రమరాదిః హరితః శుకాదిః లోహితాక్షః కోకిలాదిః తటిద్గర్భో మేఘః ఋతవో వసన్తాదయః షట్ సముద్రాః లవణాద్యాః సప్త। నీలపతఙ్గాదిస్త్వమేవేత్యర్థః। ఆదిమన్న భవతీతి అనాదిమత్ ఉత్పత్త్యాదిరహితః త్వమేవ। తవ దేశకాలవస్త్వపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ విభుత్వేన వర్తసే విభుత్వేన వర్తమానమపి త్వమేవేతి సర్వత్రానుషజ్యతే। యతో భువనాని భూరాదీని విశ్వా విశ్వాని జాతాని, భువనాద్యావిర్భావతిరోభావాధికరణమపి త్వమేవ॥౪॥

జీవేశ్వరభేదో మాయికః

అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః 'సృజ్యమానాం సరూపాః।
అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః ॥

ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి ॥౬॥

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః ॥౭॥

ఇదానీం తేజోఽబన్నలక్షణాం ప్రకృతిం తద్వికారప్రపఞ్చస్యేశ్వరవివర్తతామీశ్వరస్య తదసఙ్గత్వేన తత్కారణతాం తద్గతవిశేషాంశాపహ్నవబోధతః కైవల్యసిద్ధిం చాహ—అజామితి। పరమార్థదృష్ట్యా కాలత్రయేఽపి యా న జాయతే తాం అజాం బ్రహ్మమాత్రప్రబోధసమకాలం మూలప్రకృతేరలబ్ధాత్మకత్వాత్। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా తస్యా ఏకత్వమనేకత్వం చాహ—ఏకామితి। మూలప్రకృతేరేకత్వాత్। లోహితశుక్లకృష్ణాం తేజోఽబన్నాని సృష్ట్వా తత్తదవస్థాఽఽపన్నత్వాత్। యద్వా—రజస్సత్త్వతమోగుణాత్మికామ్। గుణత్రయానుయోగతో బహ్వీః అనేకాః ప్రవిభక్తరూపేణ జాయన్త ఇతి ప్రజాః కారణప్రవిభక్తరూపేణ వ్యజ్యమానాః లోహితాద్యాత్మనా రజఆద్యాత్మనా వా సరూపాః స్వసమానరూపాః సృజ్యమానాం ఉత్పాదయన్తీమజాం వస్తుతో జన్మరాహిత్యాత్ అజో హ్యేకః పూర్వోక్తామజాం జుషమాణోఽనుశేతే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వావిద్యాపాశపాశితత్వేన తత్పరవశత్వాత్। తథాఽప్యయం తదసఙ్గచిన్మాత్రస్వరూపః ప్రాకృతపఞ్చకోశేషు జలచన్ద్రవదనుప్రవిశ్య తద్ధర్మాన్ స్వధర్మత్వేనోరరీకృత్య ప్రకృతిప్రాకృతపరవశోఽనువర్తతే। సర్వానర్థమూలకారణభూతాం భుక్తభోగాం వాన్తాశనమివ ఏనామన్యోఽజః పరమేశ్వరో జహాతి స్వమాత్రజ్ఞానాగ్నినా భస్మీకరోతీత్యర్థః ॥౫॥ ఏకః ప్రకృతిగుణాన్ భజమానస్తత్పరతన్త్రతయా సంసరతి, అపరస్తాం పరిత్యజ్య నిత్యముక్తతయా అవతిష్ఠత ఇతి యోఽర్థోఽభిహితస్తమేతమర్థం భఙ్గ్యన్తరేణాచష్టే—ద్వా సుపర్ణేతి। ద్వా ద్వౌ ఘటాకాశమహాకాశస్థానీయౌ జీవపరమాత్మానౌ సుపర్ణా సుపర్ణౌ శోభనపతనగమనౌ సయుజా సయుజౌ బిమ్బప్రతిబిమ్బభావమాపన్నౌ సఖాయా సఖాయౌ సమానాఖ్యానౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ చేతనత్వాజత్వసామాన్యాత్ కించిజ్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వోపాధికత్వేన నియమ్యనియామకత్వేన శుద్ధ్యశుద్ధ్యుపాధికత్వేన చ ప్రకృతిప్రాకృతత్వేన సమానం ఉచ్ఛేదధర్మవత్త్వాత్ వృక్షం పరిషస్వజాతే పరిష్వక్తవన్తౌ। తయోః కార్యకారణోపాధిజీవేశయోర్మధ్యే లిఙ్గశరీరాభిమానీ అన్యో జీవః పిప్పలం

పుణ్యపాపకర్మఫలనిష్పన్నం స్వాదు వివిధవిషయజఫలం అత్తి భుఙ్క్తే। జీవాత్ అన్యః పరమేశ్వరః పిప్పలం జీవవత్ అనశ్నన్ స్వయమవికృతః సన్ అభిచాకశీతి స్వాతిరిక్తం నేతీత్యభితః పశ్యన్నుదాస్తే। యథా వ్యోమాసనాదిత్యః స్వప్రకాశ్యం ప్రకాశయన్ ప్రకాశరూపేణాస్తే తథాఽయమీశ్వర ఇత్యర్థః॥౬॥ జీవేశావనూద్య జీవస్య స్వయాథాత్మ్యజ్ఞానాత్ కైవల్యసిద్ధిమాహ—సమాన ఇతి। పుణ్యపాపఫలభోగాయతనత్వేన సమానే వృక్షే స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యపఞ్చకోశాత్మకే స్వేన రూపేణ సర్వత్ర పూరణాత్ పురుషః పరమేశ్వరో నిమగ్నః స్వావిద్యాజలధౌ ప్రతిబిమ్బితత్వాత్ స్వస్వరూపతిరోధానం కర్తుం అనీశయా స్వావిద్యయా కర్తా భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ ఇత్యాదినా ముహ్యమానః సన్ శోచతి సంసార శోకమనుభవతి। "బ్రహ్మమాత్రమసన్న హి" ఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధేన స్వాతిరిక్తాసదపహ్నవసిద్ధం నిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రమితి బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠైస్తత్త్వజ్ఞానిభిః జుష్టం బ్రహ్మమాత్రం యదా స్వావశేషతయా పశ్యతి తదా వీతస్వాతిరిక్తాస్తితాప్రభవశోకో భవతీత్యన్వయః। కీదృశమాత్మానం పశ్యతీత్యత్ర స్వావిద్యాద్వయతత్కార్యాత్ అన్యం స్వావశేషతయాఽవస్థాతుం ఈశం తస్య ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మనో మహిమానం ప్రత్యక్పరవిభాగైక్యాసహసత్తాసామాన్యరూపం యదా పశ్యతి తదా బ్రహ్మమాత్రప్రబోధతో వీతశోకో బ్రహ్మైవ భవతి॥౭॥

మాయాఽధిష్ఠాతురీశ్వరస్యైవ సర్వస్రష్టృత్వమ్

ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్ దేవా అధి విశ్వే నిషేదుః।
యస్తన్న వేద కిమృచా కరిష్యతి య ఇత్తద్విదుస్తఇమే సమాసతే॥౮॥

ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని భూతం భవ్యం యచ్చ వేదా వదన్తి।
అస్మాన్ మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సంనిరుద్ధః॥

మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్।
అస్యావయవభూతైస్తు వ్యాప్తం సర్వమిదం జగత్॥ ౧౦॥

యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకో యస్మిన్నిదం సం చ వి చైతి సర్వమ్।
తమీశానం వరదం దేవమీడ్యం నిచాయ్యేమాం శాన్తిమత్యన్తమేతి॥౧౧॥

బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానతత్సాధనానామీశ్వరాధీనత్వమీశ్వరభావాదృతే తేషాం వైయర్థ్యమీశ్వరభావాదేవ కైవల్యసిద్ధిం చాహ—ఋచ ఇతి। ఋగాదిసర్వే వేదాః అక్షరే పరమే పరమాక్షరే వ్యోమన్ పరమాకాశే పరమాత్మని నిషేదుః యస్మిన్ పూర్వోక్తపరమాక్షరే దేవా విరాడాదయః అగ్న్యాదయశ్చ అధి ఉపరి నిషేదుః ఆశ్రితాః తిష్ఠన్తి। ఋగాదివేదప్రతిపాదితసత్కర్మానుష్ఠానసఞ్జాతచిత్తశుద్ధిసాధనచతుష్టయసహకృతపారమహంస్య-ధర్మపూగవదనుష్ఠితశ్రవణాదిసఞ్జాతసమ్యగ్జ్ఞానతో యో యది యద్బ్రహ్మ సర్వాపహ్నవసిద్ధమితి సర్వవేదాన్తార్థం తత్ స్వమాత్రమితి న వేద స తదా ఋచా తదుపలక్షితనిఖిలవేదవేదాన్తైః కిం కరిష్యతి, న కిమపి ప్రయోజనం భవతీత్యర్థః, “ఏవం తం పరమజ్ఞాత్వా వేదైర్నాస్తి ప్రయోజనమ్" ఇతి స్మృతేః। యే వేదోక్తకర్మానుష్ఠానతశ్చిత్తశుద్ధిమేత్య యథోక్తసాధనవిశిష్టకృతవేదాన్త-శ్రవణాదిసమ్యగ్జ్ఞానేన ఇత్ తత్ లభ్యం బ్రహ్మ స్వావశేషతయా విదుస్త ఇమే బ్రహ్మవిద్వరీయాంసః స్వే మహిమ్ని సమాసతే కృతకృత్యా బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః॥౮॥ యద్యయం సవిశేషబ్రహ్మవిత్ తదాఽయమీశభావమేత్య స్వశక్త్యా పురుషార్థోపయోగివేదాదీన్ తన్నిర్వర్త్యయాగాదీన్ తత్సాధ్యకాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకప్రపఞ్చ-జాతం సృష్ట్వా తత్ర జలచన్ద్రవదనుప్రవిశ్య స్వావిద్యాకామకర్మపాశైః సుతరాం బద్ధో జీవాఖ్యాం లభత ఇత్యాహ—ఛన్దాంసీతి। ఛన్దాంసి ఋగాదిచతుర్వేదాః పఞ్చ యజ్ఞాః జ్యోతిష్టోమాదయః క్రతవః సయూపాః వ్రతాని కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీని భూతం భవ్యం భవిష్యత్ యచ్చ వేదా వదన్తి, యజ్ఞాదిసాధ్యత్వేన భూతాదికాలపరిచ్ఛిన్నః ప్రపఞ్చ ఇత్యర్థే వేదా ఏవ ప్రమాణమిత్యేతత్। యచ్ఛబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే। అస్మాత్ అకారాఖ్యాత్ బ్రహ్మణః, ఏతత్సర్వముత్పన్నమిత్యధ్యాహార్యమ్। కథం బ్రహ్మణో జగత్కారణతేత్యత ఆహ—మాయీ సృజతే విశ్వమితి। నిర్విశేషబ్రహ్మణోఽపి మాయాయోగతః సవిశేషతయా సర్వస్రష్టృత్వముపపద్యతే। తస్మిన్ ఈశ్వరసృష్టవ్యష్ట్యాదిప్రపఞ్చే య ఈశభావమాపన్నః స ఏవ మాయయా సన్నిరుద్ధః తతో మాయయా అన్యః సన్ పరివర్తతే॥౯॥ స్వాధిష్ఠేయమాయాయాః ప్రకృతిత్వం తదారోపాధికరణస్య మాయిత్వం స్యాదిత్యాహ—మాయామితి। యా పరమార్థదృష్ట్యా మా న భవతి తాం మాయాం తు మాయామేవ స్వాజ్ఞదృష్టిప్రకృతప్రకృతిం విద్యాత్ జానీయాత్। అత్రేశత్వేన య ఉక్తః తం మాయినం తు మాయావచ్ఛిన్నమేవ మాయాఽధిష్ఠాతారం మహేశ్వరం విద్యాత్। అస్య మాయినః అవయవభూతైః ఘటాకాశజలచన్ద్రస్థానీయైః ఆకాశాదిః సన్ ఆకాశాదిః స్ఫురతీతి వ్యాప్తం సర్వమిదం జగత్ మహాకాశవ్యాప్తేరధ్యస్తత్వాత్ న తు స్వపరిణామిత్వేన। తుశబ్దత్రయస్యాప్యవధారణమర్థః। యద్వా—మాయాఽధిష్ఠాతురీశ్వరస్య అవయవభూతైః స్వస్మిన్నధ్యస్తత్వాత్ తదేకదేశభూతైర్మాయాతత్సామర్థ్యైస్తద్వివర్తత్వేనైవ వ్యాప్తం సర్వమిదం జగత్। స్వాధ్యస్తసర్వకలనానివృత్తయే ముముక్షుభిర్యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః॥౧౦॥ మాయాయోనేరవాన్తరాకాశాదియోనీనాం

చాద్వితీయేశస్యాధిష్ఠాతృత్వం, మాయాఽధిష్ఠానతో వియదాద్యుత్పత్తిహేతుత్వం, వియదాద్యవాన్తరయోనిమవష్టభ్యేతరేషాం సృష్టయాదిహేతుత్వం తత్సర్వాధిష్ఠానభూతపరమేశ్వరయాథాత్మ్యజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధి చాహ—యో యోనిమితి। యః ప్రకృతః పరమేశ్వరః యోనిం మూలప్రకృతిం కారణోపాధిరూపాం పునః ప్రాకృతయోనిం కార్యోపాధిరూపాం చ అధితిష్ఠతి తత్సత్తాస్ఫూర్తిప్రదత్వాత్। యద్వా—యోనిం యోనిం ప్రత్యన్తర్యామిరూపేణాధితిష్ఠతి। యః సర్వయోన్యధిష్ఠాతా స ఏకోఽద్వితీయః। యస్మిన్ మాయాఽఽధారేశ్వరే సర్వమిదం జగత్ సమేతి సంహారకాలే విలయం యాతి పునః సృష్టికాలే వి చైతి వియదాదిరూపేణ తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్యతే తం ప్రకృతం ఈశానం స్వాంశజజీవాభిలషితవరప్రదాతారం దేవం వేదైర్వేదవిద్భిః ఈడయం అహూమస్మీతి నిచాయ్య సాక్షాత్కృత్య స్వాతిరిక్తప్రకృతిప్రాకృతాపహ్నవసిద్ధాం పరమశాన్తిం విదేహముక్తిం ఏతి॥౧౧॥

జ్ఞానార్థమీశ్వరప్రార్థనా

యో దేవానాం ప్రభవోశ్చోద్భవశ్చ విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః।

హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం స నో బుద్ధ్యా శుభయా సంయునక్తు॥

యో దేవానామధిపో యస్మిన్ లోకా అధిశ్రితాః।

య ఈశే అస్య ద్విపదశ్చతుష్పదః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ॥౧౩॥

హిరణ్యగర్భోపాస్యేశ్వరం ప్రతి సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రార్థయతి—య ఇతి। ఉక్తార్థోఽయ మన్త్రః। పశ్యత అపశ్యత్ వ్యత్యయేనాత్మనేపదం, బహుళం ఛన్దసి, అమాఙ్యోగేఽపీత్యడభావః। అవాన్తరస్థితికర్తృత్వేన వేదప్రవర్తకత్వేన చ నిరీక్షణం కృనవానిత్యర్థః॥౧౨॥ దేవాన్ ప్రతి స్వామిత్వం సర్వలోకాశ్రయత్వం జీవజాతనియన్తృత్వం ముముక్షుభిరుపాస్యత్వం చాహ—య ఇతి। యః ప్రకృతః పరమేశ్వరః వ్యష్టిసమష్టిదేవానామధిపః కారణోపాధికత్వాత్ యస్మిన్ భూరాదయో లోకాః అధిశ్రితాః ఓతప్రోతతయోపరిశ్రితాః అస్య ద్విపదో మనుష్యాదేః చతుష్పదః పశ్వాదేశ్చ యః కారణోపాధిః ఈశే ఈష్టే, తకారలోపశ్ఛాన్దసః, కస్మై కాయ సుఖరూపాయ, స్మైభావశ్ఛాన్దసః, తస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ చరుపురోడాశాదిభిః పరిచరేమ, విధేః పరిచరణకర్మణ ఏతద్రూపమ్॥౧౩॥ ,

ఈశ్వరజ్ఞానాదేవ పాశవిమోకః

సూక్ష్మాతిసూక్ష్మం కలిలస్య మధ్యే విశ్వస్య స్రష్టారం తమనేకరూపమ్।
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం జ్ఞాత్వా శివం శాన్తిమత్యన్తమేతి॥౧౪॥

స ఏవ కాలో భువనస్య గోప్తా విశ్వాధిపః సర్వభూతేషు గూఢః।
యస్మిన్ యుక్తా బ్రహ్మర్షయో దేవతాశ్చ తమేవం జ్ఞాత్వా మృత్యుపాశాంశ్ఛినత్తి॥

ఘృతాత్ పరం మణ్డమివాతిసూక్ష్మం జ్ఞాత్వా శివం సర్వభూతేషు గూఢమ్।
విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః॥౧౬॥

ఏష దేవో విశ్వకర్మా మహాత్మా సదా జనానాం హృదయే సంనివిష్టః।
హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తో య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి॥

యదాఽతమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః।
తదక్షరం తత్ సవితుర్వరేణ్యం ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ ప్రసృతా పురాణీ॥౧౮॥

నైనమూర్ధ్వం న తిర్యఞ్చం న మధ్యే పరిజగ్రభత్।
న తస్య ప్రతిమాఽస్తి యస్య నామ మహద్యశః॥౧౯॥

న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్।
హృదా హృదిస్థం మనసా య ఏనమేవం విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౨౦॥

ఈశ్వరస్య పరమసూక్ష్మత్వం సర్వకారణత్వం సర్వసాక్షిత్వం స్వజ్ఞానాన్మోక్షప్రదత్వం చ పునరప్యాహ—సూక్ష్మేతి। పృథివ్యాద్యవ్యక్తాన్తాని పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరాణి

సూక్ష్మతరాణి, పృథివ్యాద్యవ్యక్తాన్తగతసూక్ష్మాదపి పరమేశ్వరతత్త్వం అతిసూక్ష్మం "కేశకోట్యంశైకభాగసూక్ష్మం బ్రహ్మ సుఖాత్మకమ్" ఇతి బ్రహ్మప్రణవోక్తేః, స్వాతిరిక్తత్వేన కలిలస్య స్వావిద్యాపదతత్కార్యజాతస్య మధ్యే విశ్వవిశ్వాద్యవికల్పానుజ్ఞైకరసాన్తాత్మనాఽవస్థితం స్వాజ్ఞదృష్టివికల్పితవిశ్వస్య స్రష్టారం తం తచ్ఛబ్దార్థం నానాజలపాత్రానుగతచన్ద్రవత్ స్వావిద్యాపదతత్కార్యేషు అనేకరూపవదవస్థితం స్వవివర్తవిశ్వస్యైకం అధిష్ఠానం స్వాధిష్ఠేయసత్తాస్ఫూర్తిసుఖప్రదతయా తదన్తర్బహిః పరివేష్టితారం వస్తుతః స్వాతిరిక్తాశివాపహ్నవసిద్ధం శివం స్వమాత్రమితి జ్ఞాత్వా శాన్తిమత్యన్తమేతి వ్యాఖ్యాతమ్॥౧౪॥ ఈశ్వరస్య సర్వస్రష్టృత్వపాలకత్వోపసంహారకత్వం ప్రత్యక్త్వం సర్వాప్యత్వం జ్ఞానైకగమ్యత్వం చాహ—స ఏవేతి। యః ప్రకృతః స ఏవ పరమేశ్వరః స్వాతిరిక్తం కలయతి స్వాత్మసాత్కరోతీతి కాలః। కాలే ఇతి పాఠాన్తరమ్। తత్ర జీవసఞ్చితకర్మపరిపాకకాలే భువనస్య తత్తత్కర్మఫలానురోధేన గోప్తా రక్షితా విశ్వాధిపః విశ్వస్వామీ సర్వభూతేష్వనుప్రవిష్టత్వేన గూఢః। యస్మిన్ సంవిన్మాత్రేశ్వరే బ్రహ్మర్షయః సనత్కుమారాదయః దేవతాశ్చ హిరణ్యగర్భాదయః యుక్తాః ఏకతాం గతాః తం ఈశ్వరం జ్ఞాత్వా సోఽహమస్మీత్యపరోక్షీకృత్య స్వాజ్ఞానస్య మృత్యుహేతుత్వేన మృత్యుః స్వాజ్ఞానం తద్వృత్తిభిః పాశ్యతే బధ్యత ఇతి స్వాజ్ఞానవృత్తయః పాశాః తాన్ మృత్యుపాశాన్ ఛినత్తి, "మృత్యుర్వై తమః" ఇతి శ్రుతేః॥౧౫॥ ఈశ్వరస్య పరమానన్దస్వభావత్వం సర్వదోషాస్పృష్టత్వం జీవరూపేణ సర్వభూతగూఢత్వం సర్వవ్యాపిత్వం స్వజ్ఞానాత్ స్వాజ్ఞానపాశాపహానిం చాహ—ఘృతాదితి। ఘృతాత్ పరం ఉపరి వర్తమానం మణ్డం యథా సూక్ష్మం ప్రీతివిషయం చ తథా ముముక్షుప్రీతివిషయం అతిసూక్ష్మం చ బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తభూతేషు అనుప్రవిశ్య విశ్వవిరాడోత్రాదిరూపేణ వర్తమానమప్యతిగూఢం స్వాజ్ఞదృష్టేరావృతవద్భానాత్। విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం ఇత్యాద్యుక్తార్థమ్॥౧౬॥ ఈశ్వరస్య సప్రపఞ్చనిష్ప్రపఞ్చరూపేణావస్థానం తన్మాత్రజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధిం చాహ—ఏష ఇతి। ఏష ప్రకృతః పరమాత్మా మాయాశక్తియోగాన్మహదాదివిశ్వం కరోతీతి విశ్వకర్మా మహానాత్మా అస్యేతి మహాత్మా మహాకాశస్థానీయపరమాత్మరూపత్వాత్ సదా జనానాం హృదయే జలపాత్రావలిగతచన్ద్రవత్ సంనివిష్టః। హృదా మనీషేత్యాద్యుక్తార్థమ్॥౧౭॥ స్వాతిరిక్తకలనాపాయే స్వయమేవావశిష్యత ఇత్యాహ—యదేతి। యదా పరమార్థావస్థాయాం అతమః స్వాజ్ఞానాసంభవాత్ తత్ తదా న దివా న రాత్రిః దివారాత్ర్యాదికలనా న హ్యస్తి సన్న చాసత్ భావాభావకలనా న హ్యస్తి। తతః కిమవశిష్యత ఇత్యత్ర శివ ఏవ స్వాతిరిక్తాశివం గ్రసిత్వా కేవలః స్వమాత్రతయాఽవశిష్యతే, "సత్ కించిదవశిష్యతే" ఇతి శ్రుతేః। యదీశ్వరతత్త్వం తత్ ఏవ అక్షరం తత్పదార్థభూతం సవితుః ఈశ్వరస్య ముముక్షుభిః ప్రార్థనీయం వరేణ్యం రూపం నిర్గుణమ్। స్వావిద్యాతత్కార్యగ్రాసబ్రహ్మవిద్యారూపేయం ప్రజ్ఞా చ పురాణీ బ్రహ్మాదిపరంపరాగతా తస్మాత్ శివాదేవ ప్రసృతా॥౧౮॥ ఈశ్వరస్యాద్వితీయత్వమనుపమత్వం మహద్విఖ్యాతనామత్వం చాహ—నైనమితి। ఏనం

ప్రకృతం శివం ఊర్ధ్వం న హి కశ్చిదపి పరిజగ్రభత్ న పరిగృహీతుం శక్నుయాత్, న తిర్యఞ్చమపి పరిజగ్రభత్ సన్మాత్రత్వేన దిగ్దేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్, న మధ్యే పరిజగ్రభత్ నిరంశత్వేన మధ్యస్థానాభావాత్। న హి తస్య ఈశ్వరస్య ప్రతిమా ఉపమా కాచిత్ అస్తి నిష్ప్రతియోగికత్వేన బ్రహ్మమాత్రత్వాత్, యస్య పరమేశ్వరస్య నామ అభిధానం మహద్యశః "నిష్ప్రతియోగికపూర్ణ-బ్రహ్మగమకత్వాత్॥౧౯॥ పరమేశ్వరస్యాతీన్ద్రియత్వం ప్రత్యగభిన్నతాం స్వజ్ఞానాత్ మోక్షసిద్ధిం చాహ—న సన్దృశ ఇతి। అస్య ఈశ్వరస్య యన్నిర్విశేషరూపం చక్షురాదీన్ద్రియైః సందృశే సందర్శనయోగ్యదేశే న తిష్ఠతి। ఏతాదృశం ఏనం ఈశ్వరం చక్షుషా తదుపలక్షితసర్వేన్ద్రియైః కశ్చన కోఽపి న పశ్యతి గృహీతుం న శక్నుయాత్ "యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతి" ఇతి శ్రుతేః। స్వాత్మాతిరిక్తాత్మా నేతి నేతీత్యపహ్నవబోధరూపయా హృదా నిరహంభావమాపన్నమనసా అఖణ్డాకారవృత్త్యా హృదయగుహాయాం ప్రత్యగ్రూపేణ తదభిన్నబ్రహ్మరూపేణ తద్ద్వైక్యాసహబ్రహ్మమాత్రరూపేణ వా తిష్ఠతీతి హృదిస్థం ఏనం ఏవం యే యథోక్తసాధనసంపన్నా యోగ్యాధికారిణః స్వమాత్రమితి విదుః తే తద్వేదనసమకాలం అమృతా భవన్తి॥౨౦॥

జ్ఞానార్థే పునరీశ్వరప్రార్థనా

అజాత ఇత్యేవం కశ్చిద్భీరుః ప్రపద్యే।

రుద్ర యత్తే దక్షిణం ముఖం తేన మాం పాహి నిత్యమ్॥౨౧॥

మా నస్తోకే తనయే మా న ఆయుషి

మా నో గోషు మా నో అశ్వేషు రీరిషః।

వీరాన్ మా నో రుద్ర భామితోఽవధీ-

ర్హవిష్మన్తః సదమి త్వా హవామహే॥౨౨॥

ఈశ్వరస్య స్వాజ్ఞానగ్రాసస్వజ్ఞానప్రదత్వాత్ తత్ప్రార్థనామాహ—అజాత ఇతి। ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః। యస్మాత్ త్వం ఏవం ఉక్తప్రకారేణ అజాతః జనిమృత్యశనాయాఽఽదిషడ్భావషడూర్మివైరళ్యాదజాతః పరమాత్మా నాహం తత్సదృశః షడ్భావషడూర్మివిశిష్టదేవహిత్వాదిత్యాత్మానం మత్వా కశ్చిత్ జాత్యాద్యశనాయాఽఽదిభావషట్కషడూర్మితో భీరుః సన్ విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యాధికార్యహం

హే రుద్ర తే తవ యత్తే
సర్వాపహ్నవసిద్ధనిష్ప్రతియోగికబ్రహ్మమాత్రావస్థానలక్షణకైవల్యదాపనదక్షిణం సమర్థం ముఖం నిష్ప్రతియోగికనిర్గుణం స్వావశేషధియా ప్రపద్యే తేన ముఖేన యోగ్యాధికారిణం మాం పాహి యత్తే నిత్యం రూపం తన్మాత్రం మాం విధాయ రక్షస్వ। ప్రపద్యతే ఇత్యస్మిన్ పాఠే—కశ్చిన్ముముక్షుర్మోక్షసిద్ధ్యర్థం త్వాం ప్రపద్యతే అతోఽహమపి మోక్షసిద్ధ్యర్థం త్వామేవ ప్రపద్య ఇత్యర్థః॥౨౧॥ అస్మచ్ఛిష్యపరమ్పరాం సమ్యగ్జ్ఞానయోగ్యాం విధాయ త్వం నిష్కళభావం దత్త్వా పాహి కదాఽపి మా హింసీరితి ప్రార్థనామాహ—మా న ఇతి। నోఽస్మాకం తోకే శిష్యవర్గే తనయే పుత్రవర్గేఽపి మా రీరిషః మా హింసీః రిషతిధాతోః హింసార్థకత్వాత్। మా న ఆయుషి మా నో గోషు సమ్యగ్జ్ఞానసాధనవాగ్విభూతిషు మా నో అశ్వవత్ అశ్వేషు ఇన్ద్రియేషు, "ఇన్ద్రియాణి హయానాహుః" ఇతి శ్రుతేః। మా రీరిష ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే। వీరాన్ విక్రమవతః పరిచారకాన్ స్నాతకాన్ నోఽస్మాక హే రుద్ర భామితః, భామక్రోధే ణ్యన్తః, తైః కృతాపరాధేన క్రోధితః సన్ వధీః, మా వధీరితి పూర్వప్రతిషేధేన సంబన్ధః। మదీయానాం త్వత్ప్రాపకసమ్యగ్జ్ఞానయోగ్యతాసిద్ధ్యర్థం వయం త్వదారాధనసాధనహవిష్మన్తో భూత్వా సదం సదా ఇత్ ఏవ సదైవ త్వా త్వాం హవామహే యజామహే। అథవా, న కేవలమసౌ నిఃశ్రేయసార్థిభిరేవ ప్రార్థ్యః ప్రేయోమార్గనిరతైరపి ప్రార్థనీయ ఇత్యాహ—మా న ఇతి। అభ్యుదయార్థిభిరనేన మన్త్రేణాగ్నిరేవ ప్రార్థిత ఇత్యర్థః॥౨౨॥

ఇతి చతుర్థోఽధ్యాయః

పఞ్చమోఽధ్యాయః

విద్యాఽవిద్యయోః స్వరూపమ్

ద్వే అక్షరే బ్రహ్మపరే త్వనన్తే విద్యాఽవిద్యే నిహితే యత్ర గూఢే।

క్షరం త్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా విద్యాఽవిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః॥౧॥

విద్యాఽవిద్యయోః పరమేశ్వరతన్త్రత్వం విద్యాఽవిద్యేయత్తాం విద్యాఽవిద్యేశితృత్వం తదస్పృష్టత్వమిత్యాద్యర్థం ప్రకటయితుం పఞ్చమోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే। ప్రథమం విద్యాఽవిద్యే అఙ్గీకృత్యాహ—ద్వే ఇతి। విద్యాఽవిద్యే ద్వే న క్షరతీతి అక్షరే అక్షరాత్మికే

బ్రహ్మపరే బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాత్ పరే, అథవా బ్రహ్మ చ తత్పరం చేతి బ్రహ్మపరం తస్మిన్ బ్రహ్మపరే పరబ్రహ్మణీతి యావత్। పరనిపాతశ్ఛాన్దసః। తుశబ్దోఽవధారణార్థః। తస్మిన్ పరబ్రహ్మణ్యేవ అనన్తే పరిచ్ఛేదత్రయకథావిరళే। విద్యాఽవిద్యే అక్షర ఇతి విశేష్యత్వేనాన్వయో దర్శితః। నిహితే నిక్షిప్తే పరమేశ్వరాధీనతయా నితరాం స్థితత్వాత్। యత్ర యస్మిన్ స్వయంప్రకాశతయా గూఢే అనభివ్యక్తే। తత్ర విద్యాఽవిద్యయోర్లక్షణమాహ— క్షరం త్వితి। యద్యత్ క్షరణహేతుః తత్తత్ అవిద్యైవ। తుశబ్దోఽవధారణార్థః। యద్యత్ అమృతత్వసాధనం తత్తత్ విద్యైవ। తుశబ్దోఽవధారణార్థః। యా నిత్యమోక్షపురుషార్థప్రాపకతయా విద్యతే సా విద్యైవ। స్వర్గాద్యనిత్యఫలహేతుః కర్మావిద్యా। శమాద్యుపబృంహితశ్రవణాదినిష్పన్నేయం విద్యా। యస్మాదేవం తస్మాత్ పురుషార్థేచ్ఛుభిః సర్వకర్మాణి సంన్యస్య శమాద్యుపబృంహితశ్రవణాదిరేవాశ్రయితవ్య ఇతి భావః। విద్యాఽవిద్యే ఈశతే యస్తు యః పరమాత్మేష్టే నియమయతి। తుశబ్దశ్చార్థః। యత్ర విద్యాఽవిద్యే నిహితే యశ్చ విద్యాఽవిద్యే ఈష్టే స తాభ్యాం అన్య విద్యాఽవిద్యాఽఽరోపాపవాదాధికరణత్వాత్॥౧॥

ఈశ్వరస్యైవ విద్యాప్రదాతృత్వమ్

యోఽయోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకో విశ్వాని రూపాణి యోనీశ్చ సర్వాః।

ఋషిం ప్రసూతం కపిలం యస్తమగ్రే జ్ఞానైర్బిభర్తి జాయమానం చ పశ్యేత్॥౨॥

ఈశ్వరస్య సర్వాధిష్ఠాతృత్వేన స్వవిద్యాప్రదాతృత్వమాహ—యోఽయోనిమితి। యః ప్రకృతః పరమేశ్వరః ఏక ఏవ సన్ అయోనిం సమష్టిమూలావిద్యాం యోనిం వ్యష్టితూలావిద్యాం చ స్వసత్తాస్ఫురణప్రదతయా అధితిష్ఠతి విశ్వాని రూపాణి సర్వశరీరాణి వియదాదిసమష్టియోనీశ్చ సర్వాః తద్వ్యష్టిరూపావాన్తరయోనీశ్చ స్వసత్తాస్ఫురణప్రదతయాఽధితిష్ఠతి, ఋషిం అప్రతిహతజ్ఞానతయా ప్రసూతం కపిలం కనకవర్ణం హిరణ్యగర్భం య ఈశః అగ్రే సృష్టికాలే జ్ఞానైః ధర్మవైరాగ్యైశ్వర్యైః నిఖిలవేదతదర్థపరిజ్ఞానైర్వా యుతం బిభర్తి బభారేత్యర్థః। తం చ జాయమానం చ పశ్యేత్ విద్యాసంప్రదాయకర్తృత్వేన దదర్శ॥౨॥

ఈశస్య సర్వాధిపత్యమ్

ఏకైకం జాలం బహుధా వికుర్వన్ యస్మిన్ క్షేత్రే సంహరత్యేష దేవః।

భూయః సృష్ట్వా పతయస్తథేశః సర్వాధిపత్యం కురుతే మహాత్మా ॥౩॥

సర్వా దిశ ఊర్ధ్వమధశ్చ తిర్యక్ ప్రకాశయన్ భ్రాజతే యద్వనడ్వాన్।
ఏవం స దేవో భగవాన్ వరేణ్యో యోనిస్వభావానధితిష్ఠత్యేకః॥౪॥

యచ్చ స్వభావం పచతి విశ్వయోనిః పాచ్యాంశ్చ సర్వాన్ పరిణామయేద్యః।
సర్వమేతద్విశ్వమతిధిష్ఠత్యేకో గుణాంశ్చ సర్వాన్ వినియోజయేద్యః॥౫॥

వ్యష్టిసమష్టికరణగ్రామం స్వమాయయా సృష్ట్వా తదాత్మప్రవేశితుః సర్వాధిపత్యమాహ—ఏకైకమితి। ఏకైకం జాలం పురుషమత్స్యానాం బన్ధనహేతుత్వాద్వ్యష్టిసమష్ట్యన్తఃకరణరూపం వ్యష్టిసమష్టిప్రాణజ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణామేకైకం జాలం తజ్జాలావస్థామేత్య తత్తత్కర్మోపాసనానుగుణం బహుధా వికుర్వన్ యస్మిన్ క్షేత్రే నిత్యప్రళయాదావిదం సర్వం ఏష దేవః సంహరతి ఉపసంహృతవాన్। భూయః పునరపి వ్యష్ట్యాద్యుపాధీన్ సృష్ట్వాఽథ పతయస్తు పతీంశ్చ తుశ్చార్థే, తత్తదుపాధ్యధిష్ఠాతౄన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తాన్ సృష్ట్వాఽథ సర్వోపాధితదుపహితానామసౌ మహాత్మా ఈశ్వరోఽయం ఆధిపత్యం నియన్తృత్వం కురుతే॥౩॥ ఈశస్య సర్వజ్ఞత్వం నియన్తృత్వం చాహ—సర్వా ఇతి। సర్వాః ప్రాచ్యాదిచతస్రో దిశః తద్వర్తినః సర్వపదార్థాంశ్చ ఊర్ధ్వమధశ్చ తిర్యక్ ఉపదిశశ్చతస్రశ్చ ఊర్ధ్వాధస్తిర్యగ్విదిగ్గతపదార్థాంశ్చ ప్రకాశయన్ భ్రాజతే, యత్ ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః, యద్యదేతి యావత్। జగచ్చక్రవాహనే యుక్తత్వాత్ యథా అనడ్వాన్ ఆదిత్యః ప్రాచ్యాదిదిశః స్వప్రభయా భాసయన్ భ్రాజతే తథేశ్వరోఽపీత్యాహ—ఏవమితి। యథా ఆదిత్యః స్వప్రకాశ్యమవభాసయన్ స్వయం భాసతే ఏవం స ప్రకృతో దేవః స్వాతిరిక్తం నేతి నేతీతి భాసయన్ స్వయమేవ భ్రాజతే య ఏవంవిధః స హి భగవాన్ షడ్ గుణైశ్వర్యసంపన్నః, అభ్యుదయనిఃశ్రేయసకాఙ్క్షిభిః వరేణ్యః స్వామిత్వేన స్వాత్మతయా వా వరణీయః సోఽయమన్తర్యామ్యాదిరూపేణ యోనిః స్వావిద్యాద్వయం వియదాద్యణ్వన్తాః తత్స్వభావాః తాన్ యో నిస్వభావాన్ హిరణ్యగర్భాదిస్తమ్బపర్యన్తభావాంశ్చ స్వయం ఏక ఏవ అధితిష్ఠతి నియమయతి॥౪॥ ఈశ్వరస్య సర్వపాచకత్వం స్వాధిష్ఠేయమాయాఽనుకారిత్వం సర్వనియన్తృత్వం జీవజాతకర్మానురోధేన వినియోజయితృత్వం చాహ—యచ్చేతి। యచ్చ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయః, యశ్చేశ్వరః సర్వ ప్రకాశయన్ సర్వత్ర వ్యాప్య స్థితః, కిం చ భూతానాం స్వభావం తత్తత్కార్యానురోధేన సంనిధిమాత్రకర్తృతయా పచతి కోఽయం? విశ్వయోనిః ఈశ్వరః విశ్వసంభవస్థితిప్రళయహేతుత్వాత్। యద్వా—విశ్వా యోనయో యస్య నియమ్యాః స విశ్వయోనిః। పాకయోగ్యాన్ పాచ్యాంశ్చ సర్వాన్ స్వాత్మసత్తాసంనిధిమాత్రేణ

యోఽయమీశ్వరః పరిణామయేత్ సోఽయం ఏక ఏవేశ్వరః సర్వమేతత్ విశ్వమధితిష్ఠతి అధిష్ఠాయ నియమయతి, కిం చ పాపపుణ్యానుగుణతయా సత్త్వాదిగుణాన్ అధ్యాత్మాదిభేదభిన్నేషు వినియోజయేద్యః స సంసృతికారణనివృత్త్యర్థం సోఽయమీశ్వరః స్వాత్మతయా వేదితవ్య ఇత్యర్థః। అథవా యచ్ఛబ్దస్యోత్తరమన్త్రగతతచ్ఛబ్దేన సమ్బన్ధః॥౫॥

ఈశస్య వేదవేద్యత్వమ్

తద్వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢం తద్బ్రహ్మా వేదతే బ్రహ్మయోనిమ్।

యే పూర్వం దేవా ఋషయశ్చ తద్విదుస్తే తన్మయా అమృతా వై బభూవుః॥౬॥

ఈశ్వరస్య వేదవేదాన్తగూఢత్వం సర్వదేవర్షిభిరాత్మతయా వేద్యత్వం స్వజ్ఞానాన్మోక్షం చాహ—తద్వేదేతి। యద్విశ్వమధితిష్ఠతి యద్గుణాన్ వినియోజయేత్ తత్ ప్రకృతమీశ్వరతత్త్వం వేదోగుహ్యోపనిషత్సు వేదగతకర్మభాగే యష్టవ్యత్వేన తదపేక్షయా గుహ్యే సగుణవిద్యాయాముపాస్యత్వేన నిర్గుణప్రకాశకోపనిషద్భాగే జ్ఞేయత్వేన చ, ఏవం వేదగుహ్యోపనిషత్సు గూఢమ్। యద్వా—వేదశ్చాసౌ గుహ్యశ్చేతి వేదగుహః, తదపేక్షయా గుహ్యోపనిషత్సు శక్తితాత్పర్యాభ్యాం ప్రమేయత్వేన యత్ సంవృతమ్। బ్రహ్మ వేదస్తద్యోనిం బ్రహ్మయోనిం తద్బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భో వేదతే స్వాత్మతయా జానాతి। పూర్వం పూర్వకాలే యే యథోక్తసాధనసంపన్నా దేవా అగ్న్యాదయః ఋషయశ్చ వామదేవాదయః తత్ తచ్ఛబ్దార్థం స్వమాత్రతయా విదుః తద్వేదనసమకాలం తే తన్మయాః తద్భావారూఢాః సన్తోఽమృతా వై విదేహముక్తా ఏవ బభూవుః "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ఇతి శ్రుతేః। శబ్దః ఏవం శాస్త్రన్యాయానుభవప్రసిద్ధిద్యోతకః॥౬॥

జీవయాథాత్మ్యమ్

గుణాన్వయో యః ఫలకర్మకర్తా కృతస్య తస్యైవ స చోపభోక్తా।

స విశ్వరూపస్త్రిగుణస్త్రివర్త్మా ప్రాణాధిపః సంచరతి స్వకర్మభిః॥౭॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః సంకల్పాహంకారసమన్వితో యః।

బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చైవ ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్టః॥౮॥

వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ।
భాగో జీవః స విజ్ఞేయః స చానన్త్యాయ కల్పతే॥౯॥

నైవ స్త్రీ న పుమానేషో నైవ చాయం నపుంసకః।
యద్యచ్ఛరీరమాదత్తే తేన తేన స యుజ్యతే॥౧౦॥

తత్పదార్థయాథాత్మ్యం ప్రతిపాద్య త్వంపదార్థేయత్తాం ప్రకటయితుముత్తరే కేచిన్మన్త్రాః ప్రస్తూయన్తే। తత్రాదౌ జీవస్య కర్తృత్వాదిసంసృతిరుపాధికృతేత్యాహ—గుణాన్వయ ఇతి। సత్త్వాదిగుణా ఏవాన్వయో యస్య స గుణాన్వయః, కించిద్రజఉపసర్జనసత్త్వగుణావష్టమ్భతో ముక్తిసాధనశ్రవణాదికర్మ కరోతి, ఈషత్సత్త్వోపసర్జనరజోగుణప్రధానః సన్ స్వర్గాదిఫలసాధనం కర్మ కరోతి, ఈషద్రజఉపసర్జనతమోగుణప్రధానః సన్ నరకాదిసాధనం కర్మ కరోతి, ఏవం సత్త్వాదిగుణపరవశః సన్ ఫలవత్కర్మకర్తా స్వకృతస్య తస్యైవ కర్మణః ఫలస్య స ఏవ ఉపభోక్తా చ। యో గుణపరవశో భూత్వా ఫలవత్కర్మాణ్యుపచినోతి స స్వకృతకర్మభిః విశ్వరూపో నానారూపో భవతి, యస్య గుణాః కామక్రోధలోభాఖ్యాస్త్రయః సః త్రిగుణ దేవపితృయాణతిర్యగ్వర్త్మాని యస్య సః త్రివర్త్మా పఞ్చవృత్తిమన్త్రాణాధిపః కరణజాతాధిపతిశ్చ కార్యకరణస్వామీ సన్ సప్తదశాత్మకలిఙ్గశరీరమాత్మసాత్కృత్య సత్త్వాదికామాదిగుణపరవశో భూత్వా శుభాశుభకర్మాణి కృత్వా తత్ఫలపాశవేష్టితః సన్ సాగరమధ్యపతితశుష్కాలాబువత్ సంసారదుఃఖమహోదధౌ సంచరతి సంచరతే। పరస్మైపదం ఛాన్దసమ్॥౭॥ జీవ ఏవాత్మా, అస్య కర్తృత్వాదిరౌపాధికః, అతోఽస్య జ్ఞాతాజ్ఞాతసాక్షిత్వమఖణ్డైకరసత్వం చాహ—అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి। స్వాఙ్గుష్ఠపరిమితహృదయాన్తర్వర్త్యవ్యాకృతాకాశాసనత్వాత్ అఙ్గుష్ఠమాత్రః న స్వేన రూపేణాస్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం తస్య విభుత్వాత్। రవితుల్యరూపః స్వయంప్రకాశత్వాత్, "అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః" ఇతి శ్రుతేః। మానసోపాధిత్వాదహంకారోపాధికత్వాచ్చ సంకల్పాహంకారసమన్వితో యః రవితుల్యరూపశ్చ స హి బుద్ధేః లిఙ్గశరీరస్య గుణేన పరిచ్ఛేదభేదాదినా సచ్చిదానన్దాత్మగుణేన చైవారాగ్రమాత్రో న స్వతః, ఆరా ప్రతోదః, తదుపరి ప్రోతలోహాగ్రస్య మాత్రేవ మాత్రా పరిమితిః యస్య సోఽయమిత్యర్థః। వస్తుతోఽయం స్వేన రూపేణ దృష్టః నాన్యేన దృష్టః ప్రకాశితః కారణోపాధ్యపేక్షయా అయం అవరః కార్యోపాధిత్వాత్॥౮॥ జీవస్య పరిచ్ఛిత్తిరౌపాధికీ, స్వతోఽయమపరిచ్ఛిన్న ఇత్యాహ—వాలాగ్రేతి। వాలాగ్రస్య యః శతతమో భాగస్తస్యాపి పునః శతధా కల్పితస్య చ యో భాగః స

యథా సూక్ష్మః తద్వత్ జీవోఽతిసూక్ష్మః ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నరూపేణ సూక్ష్మో విజ్ఞేయః। స చ ఆనన్త్యాయ కల్పతే। చకారోఽవధారణే। స్వాతిరిక్తోపాధ్యసంభవప్రబోధతోఽయం బ్రహ్మమాత్రమవశిష్యత ఇత్యర్థః॥౯॥ జీవస్య లిఙ్గశరీరోపాధికత్వం తదతీతత్వం చోక్త్వేదానీం స్వతః స్థూలదేహవైలక్షణ్యం స్వావిద్యయా స్థూలదేహతద్ధర్మభాక్త్వం చాహ—నైవేతి। జీవస్య చిన్మాత్రరూపత్వాదయమేవ జీవో నైవ స్త్రీ పుమాన్ నపుంసకో వా భవితుమర్హతి। కిం తు స్వాజ్ఞానపురస్సరం మిథ్యాఽభిమానాత్ యద్యత్ స్థూలశరీరమాదత్తే స్వీకురుతే తేన తేన స్త్ర్యాదిరూపేణ తద్ధర్మకృశత్వాదిరూపేణ చ స విజ్ఞానాత్మా యుజ్యతే సంరజ్యతే స్త్రీ పుమాన్నపుంసకో వా అహం జాతో మృతః కృశః స్థూలః ఇత్యాదిమిథ్యాఽభిమానతః సంసరతీత్యర్థః। చశబ్దేన నిరుపాధికచిన్మాత్రతా ద్యోత్యతే॥౧౦॥

జీవసంసారమూలమ్

సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిహోమైర్గ్రాసామ్బువృష్ట్యా చాత్మ వివృద్ధిజన్మ।
కర్మానుగాన్యనుక్రమేణ దేహీ స్థానేషు రూపాణ్యభిసంప్రపద్యతే॥౧౧॥

స్థూలాని సూక్ష్మాణి బహూని చైవ రూపాణి దేహీ స్వగుణైర్వృణోతి।
క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ తేషాం సంయోగహేతురవరోఽపి దృష్టః॥౧౨॥

స్వస్యోపాధిపరిగ్రహే కర్తృత్వాదిసంసృతిధర్మభాక్త్వే చ కిం మూలమిత్యత ఆహ—సంకల్పనేతి। ఏవమేవ భవితవ్యమితి మనసః సంకల్పనేన స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియవ్యాపారో గఙ్గోదకచణ్డాలాదిస్పర్శనం పుణ్యపాపహేతుః, తేన స్పర్శనేన దృష్టిః చక్షుర్వ్యాపారః సత్పురుషపతితదర్శనం పుణ్యపాపహేతుః, తేన దర్శనేన, హోమో హస్తవ్యాపారః అగ్నిహోత్రాభిచారాదిహోమః పుణ్యపాపహేతుః, తేన హోమేన, ఇతరేన్ద్రియవ్యాపారాణాముపలక్షణమేతత్। ఏతైః సఙ్కల్పనస్పర్శనదృష్టిహోమైః గ్రాసామ్బువృష్ట్యా గ్రాసవృష్ట్యా అమ్బువృష్ట్యా చ, గ్రాసోఽన్నం వృష్టిరతిదానం, దేశకాలపాత్రేష్వత్యాదరేణాన్నామ్బునోర్దానమతిదానం పుణ్యహేతుః, తద్విపరీతేష్వతిదానం పాపహేతుః। అథవా యోగ్యాయోగ్యపాత్రేషు గ్రాసామ్బు వృష్టిదానం పుణ్యపాపహేతుః। ఏవం గ్రాసామ్బువృష్టయా చాత్మవివృద్ధిజన్మ ఏవమేతేషాం కర్తుర్వివృద్ధిజన్మ వివృద్ధిశ్వ జన్మ చ వివృద్ధిజన్మ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తయోనిషు వివృద్ధిజన్మ చ వివృద్ధ్యాదీతరభావవికారాశ్చ భవన్తీతి వివృద్ధిరిత్యుపలక్షణమ్। ఇమమేవార్థం స్పష్టయతి—కర్మానుగానీతి।

పుణ్యకర్మానుసారీణి హిరణ్యగర్భదేవతాశరీరాణి పాపానుసారీణి తిర్యగ్రూపాణి సమప్రధానపుణ్యపాపానుసారీణి మనుష్యశరీరాణి అనుక్రమేణ దేహీ లిఙ్గశరీరోపాధికః ఆత్మా ఆధ్యాత్మికాదిస్థానేషు బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తరూపాణి అభిసంప్రపద్యతే ॥౧౧॥
సంసారభజనప్రకామాహ—స్థూలానీతి। పార్థివత్వేన స్థూలశరీరాణి భూలోకవర్తీని, తతః సూక్ష్మాణి అమ్మయాని శరీరాణి భువర్లోకపరివర్తీని తతోఽపి సూక్ష్మాణి శరీరాణి స్వర్లోకవర్తీని, తతోఽపి సూక్ష్మాణి శరీరాణి వాయవ్యాని మహర్లోకవర్తీని, తతోఽపి సూక్ష్మాణి నభోమయాని శరీరాణి తపస్సత్యలోకవర్తీని। సర్వశరీరారమ్భే సర్వభూతాన్యారమ్భకతయా వర్తన్తే, యత ఏవమతస్తత్తల్లోకవర్తితత్తచ్ఛరీరారమ్భే తత్తద్భూతప్రాధాన్యం ద్రష్టవ్యమ్। యద్వా—హస్త్యాదిశరీరాణి స్థూలాని, మశకాదిశరీరాణి సూక్ష్మాణి, ఏవం బహూని అనేకాని శరీరాణి దేహీ విజ్ఞానాత్మా స్వాత్మసత్త్వాదిగుణైః తదవచ్ఛిన్నసత్తాస్ఫురణాదిభిర్వా వృణోతి సంభజతే శ్రౌతస్మార్తవిహితక్రియాఽపూర్వగుణైరాత్మనో లిఙ్గశరీరస్య గుణైర్విహితప్రతిషిద్ధోపాసనాదిభిశ్చ, వృణోతీతి పూర్వేణాన్వయః, "తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ" ఇతి శ్రుతేః। తేషాం కార్యకరణతద్ధర్మాణాం సంయోగహేతుః భోగాయతనభోక్తృభోగోపకరణాదిభావేనాన్వయస్య హేతుః నిమిత్తం పూర్వప్రజ్ఞా చేతి ॥౧౨॥

జీవేశైక్యజ్ఞానాత్ సంసారమోక్షః

అనాద్యనన్తం కలిలస్య మధ్యే విశ్వస్య స్రష్టారం తమనేకరూపమ్।

విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః॥౧౩॥

భావగ్రాహ్యమనీడాఖ్యం భావాభావకరం శివమ్।

కలాసర్గకరం దేవం యే విదుస్తే జహుస్తనుమ్॥౧౪॥

త్వంపదార్థభూతస్య సంసారగతిముక్త్వాఽథేదానీం స్వారోపితహేయాంశత్యాగపూర్వకం తత్పదార్థైక్యజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధిమాహ—అనాదీతి। అనాద్యనన్తం ఆదిమధ్యాన్తవికలం కలిలస్య మలవత్సంసారస్య మధ్యే తదసఙ్గసాక్షిత్వేన స్థితం విశ్వస్య స్రష్టారం తమనేకరూపం త్రికోణత్వాద్యనేకాయఃపిణ్డానుగతవహ్నివద్బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తేషు జలచన్ద్రవదనుప్రవిశ్య తత్తద్రూపేణావభాసమానమ్। విశ్వస్యైకం పరివేష్టితారం ఇత్యుక్తార్థమ్॥౧౩॥ పరమేశ్వరస్య సర్వహేతుత్వం తద్యాథాత్మ్యజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధిం చాహ—భావేతి। భావగ్రాహ్యం శుద్ధాన్తఃకరణగ్రాహ్యం నీడం శరీరం తద్రహితం అనీడాఖ్యం అశరీరం

ఇత్యాద్యుపనిషత్ఖ్యాయమానమ్। యద్వా—నీడం స్థానం ఆఖ్యాఽభిధానం, అస్య తే నాఖ్యే న విద్యేతే ఇత్యనీడాఖ్యమ్। స్వాతిరిక్తవిశ్వభావాభావయోః సృష్టిప్రళయయోరారోపాపవాదయోః కలనాం కరోతీతి భావాభావకరం శివం తుర్యానన్దరూపత్వాత్। కలయా స్వమాయాశక్త్యా సమస్తభూతసర్గకరం, యద్వా ప్రాణాదినామాన్తకలాసర్గకరం, చతుష్షష్టికలానాం సృష్టికరమితి వా, దేవం నిత్యానుభవైకరసం యే యథోక్తసాధనసంపన్నాః బ్రహ్మాహమస్మీతి విదుస్తే తనుం ప్రకృతిప్రాకృతరూపాం జహుః త్యజన్తి ప్రకృతిప్రాకృత-కలనాపహ్నవసిద్ధబ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః॥౧౪॥

ఇతి పఞ్చమోఽధ్యాయః

షష్ఠోఽధ్యాయః

ఈశ్వరాదన్యస్య కాలాదేరకారణత్వమ్

స్వభావమేకే కవయో వదన్తి కాలం తథాఽన్యే పరిముహ్యమానాః।
దేవస్యైష మహిమా తు లోకే యేనేదం భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రమ్॥౧॥

యేనావృతం నిత్యమిదం హి సర్వం జ్ఞః కాలకాలో గుణీ సర్వవిద్యః।
తేనేశితం కర్మ వివర్తతే హ పృథ్వ్యప్యతేజోఽనిలఖాని చిన్త్యమ్॥౨॥

పరమేశ్వరస్య సర్వహేతుత్వం సర్వసమత్వం సమ్యగ్జ్ఞానైకలభ్యత్వమిత్యాదిబహ్వర్థప్రకటనార్థం షష్ఠాధ్యాయ ఆరభ్యతే। ప్రథమాధ్యాయే కాలాదిగతజగత్కారణత్వం నిరస్య పరమేశ్వరస్యైవ జగత్కారణత్వం సమర్థితమ్। ఇదానీం తు కాలాదీనాం స్వాజ్ఞవికల్పితత్వమాహ—స్వభావమితి। ఏకే కవయః సంసారచక్రకారణం పదార్థానాం స్వభావమేవ వదన్తి। కాలం కారణమిత్యన్యే కాలవిదః। తత్ర స్వభావగ్రహణం వేదబాహ్యసల్లౌకికవిశిష్టోపలక్షణార్థమ్। కాలమితి వైదికపక్షమవలమ్బ్యైవ, తస్యేశ్వరస్వరూపత్వాత్। తద్విపరీతకాలగ్రహణం పరమార్థేతరభ్రమోపలక్షణార్థమ్। ఏవం కేచన పరిముహ్యమానాః తేషాం పరమార్థపక్షాజ్ఞత్వాత్। తుశబ్ద ఏతాన్ పక్షాన్ వ్యావర్తయతి।

యేనేదం భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రం తస్యాయమేవ దేవస్య మహిమా। పరమార్థాతిరిక్తనానామతాని స్వాజ్ఞానవికల్పితాన్యేవేత్యర్థః॥౧॥ సర్వజ్ఞత్వాదికమీశ్వరస్యేత్యాహ—యేనేతి। యేన స్వావిద్యాఽఽరోపాధికరణేనేశ్వరేణ ఇదం పరిదృశ్యమానం జగత్ సర్వమావృతం నిత్యం నియమేన మహాప్రళయాదావైక్యేన స్థిత్యవస్థాయాం తాదాత్మ్యేనావృతమ్। స కీదృశః? జ్ఞః సర్వజ్ఞత్వాత్।

కాలః సృజతి భూతాని కాలః సంహరతి ప్రజాః।

సర్వే కాలస్య వశగా న కాలః కస్యచిద్వశః॥

ఇతి స్మృతిసిద్ధకాలస్య మహిమా యః స పరమేశ్వరాధీన ఏవేత్యాహ—కాలకాల ఇతి। కాలారోపాపవాదాధికరణత్వాత్। అపహతపాప్మత్వాదయో గుణా అస్యేతి గుణీ। అహమేవేదం సర్వమితి స్వాభేదేన సర్వం జానాతీతి సర్వవిత్ "యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్" ఇతి శ్రుతేః, యోఽనన్తసుఖానుభూతిః స హి సర్వవిదిత్యర్థః। అస్య సర్వా విద్యాఽస్తీతి వా సర్వవిద్యః। తేన ఈశ్వరేణ హి సర్వం ఈశితం నియమితం క్రియత ఇతి కర్మ వివర్తతే వికల్ప్యతే। హ ప్రసిద్ధౌ। వివర్తకమమాహ—పృథ్వీతి। పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాత్ స ఏవేహాశ్రయణీయః। "ఆత్మన ఆకాశః సంభూతః" ఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధేనాఽఽకాశాదికర్మ వివర్తతే తతో భౌతికం సర్వమ్। చిన్త్యం లోకే కారణత్వేన ప్రసిద్ధానాం వాదిమతివికల్పితానాం పరమేశ్వరవివర్తత్వమేవ న తు స్వాతన్త్ర్యమితి పరీక్షకైశ్చిన్త్యమ్॥౨॥

సమ్యగ్జ్ఞానసాధనమ్

తత్ కర్మ కృత్వా వినివృత్య భూయస్తత్త్వస్య తత్త్వేన సమేత్య యోగమ్।

ఏకేన ద్వాభ్యాం త్రిభిరష్టభిర్వా కాలేన చైవాత్మగుణైశ్చ సూక్ష్మైః॥3॥

ఆరభ్య కర్మాణి గుణాన్వితాని భావాంశ్చ సర్వాన్ వినియోజయేద్యః।

తేషామభావే కృతకర్మనాశః కర్మక్షయే యాతి స తత్త్వతోఽన్యః॥౪॥

ఆదిః స సంయోగనిమిత్తహేతుః పరస్త్రికాలాదకలోఽపి దృష్టః।

తం విశ్వరూపం భవభూతమీడ్యం దేవం స్వచిత్తస్థముపాస్య పూర్వమ్॥౫॥

సమ్యగ్జ్ఞానసాధనసర్వస్వమాహ—తదితి। మనోవాక్కాయైర్యద్యత్ క్రియతే తత్ సర్వం కర్మ భగవదారాధనధియా కృత్వా పునః కర్మతత్ఫలేభ్యో వినివృత్య సర్వకర్మసంన్యాసం కృత్వా తత్త్వస్య త్వంపదలక్ష్యస్య తత్త్వేన తత్పదలక్ష్యేణ యోగం సమ్యగైక్యమేత్య। తత్ర కాని సాధనానీత్యత్రాహ—ఏకేనేతి। ఏకేన గురూపసదనేన ద్వాభ్యాం దేశికేశభక్తిభ్యాం త్రిభిః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః అష్టభిః యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధారణాధ్యానసమాధిభిః। వాశబ్దశ్చార్థే। అనేకజన్మపరిపక్వకాలేన చకారః చరమజన్మార్థః। దయాక్షాన్తిశౌచమఙ్గళాస్పృహాఽకార్పణ్యా-నాయాసానసూయాఽఽఖ్యైః ఆత్మగుణైః సూక్ష్మైః అనేకజన్మసు జ్ఞానార్థమనుష్ఠితపుణ్యసంస్కారైశ్చత్వారింశద్భిః। ఏతైః సాధనైః స్వాత్మపరమాత్మైక్యలక్షణం జ్ఞాత్వా ముక్తో భవతీతి భావః॥౩॥ పూర్వమన్త్రోక్తమేవార్థం స్పష్టయతి—ఆరభ్యేతి। నిత్యనైమిత్తికకర్మాణి ఈశ్వరారాధనగుణాన్వితాని ఆరభ్య కృత్వా తేన పరిపక్వాన్తరః సన్ సర్వభావాన్వితపదార్థాన్ వినియోజయేదితి యతేః సమాధిప్రకారకథనమిదం,— “వాచాఽఽరమ్భణం వికారో నామధేయం” ఇతి శ్రుత్యనురోధేన కార్యసామాన్యం కారణమాత్రతయా ప్రవిలాప్య కారణీభూతమాయోపాధిమపి నిష్ప్రతియోగికచిన్మాత్రతయా బుద్ధ్వా య ఇత్థం యోజయేత్ స యతిస్తన్మాత్రపదవీమియాదిత్యర్థః। ఏవం సాక్షాత్కృతబ్రహ్మతత్త్వదృష్ట్యా యే స్వాజ్ఞదశాయామనుభూతాః ప్రకృతిప్రాకృతవికారాః తేషామభావే దాహే సత్యాగామ్యాదికర్మత్రయనాశో భవతి, కర్మత్రయస్య బ్రహ్మమాత్రప్రబోధసమకాలమకర్మబ్రహ్మపదవీం గతత్వాత్। ఏవం కర్మక్షయే స్వాతిరిక్తకర్మత్రయాపహ్నవే సతి తదానీం స విద్వాన్ మునిః కర్మత్రయతత్కార్యాపహ్నవసిద్ధం యద్బ్రహ్మమాత్రం తత్ స్వావశేషతయా యాతి విదేహముక్తో భవతీత్యర్థః। య ఇత్థంభూతస్తత్త్వవిత్ తత్త్వతః స్వాజ్ఞదృష్టిప్రసక్తస్వాతిరిక్తప్రపఞ్చమోహే సత్యసతి తదన్యః కాలత్రయేఽపి బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవేత్యర్థః॥౪॥ పరమేశ్వరప్రసాదాదేవ కైవల్యహేతుసమ్యగ్జ్ఞానం జాయత ఇత్యాహ— ఆదిరితి। సర్వేషాం ఆదిః అధిష్ఠానత్వాత్, యః సర్వాధిష్ఠాతా స ప్రకృతః పరమేశ్వరః, జీవస్య పరమాత్మనా సమ్యగ్యోగః సంయోగః, తస్య నిమిత్తానాం ఏకేన ద్వాభ్యామిత్యాదినోక్తానాం హేతుః కారణభూతః। యద్వా—శరీరసంయోగనిమిత్తానాం పుణ్యపాపానాం సంకల్పనస్పర్శనదృష్టిహోమైరిత్యాదినోక్తానామ్। పరః వ్యతిరిక్తః। కస్మాత్? అతీతానాగతవర్తమానరూపాత్ త్రికాలాత్ పరః కాలాద్యనవచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। యస్య కళా అవయవాః ప్రశ్నోపనిషత్పఠితప్రాణాదినామాన్తా వా న సన్తి సోఽయం అకళః। అపిశబ్దః పూర్వసముచ్చయార్థః। ఈశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషత్సు సమ్యగ్జ్ఞానిషు దృష్టః। శ్రుత్యాచార్య వేద్యతయా యః ప్రసిద్ధః తం ఏవంభూతం విశ్వరూపం ఉపాసకచిత్తానురోధేన

విచిత్రవిశ్వరూపధరత్వాత్, భవత్యస్మిన్ సర్వమితి భవః స చాసౌ భూతః అవితథస్వరూపశ్చేతి తం భవభూతం సర్వేషాం ఈడ్యం దేవం స్వప్రకాశం స్వచిత్తోపలక్షితలిఙ్గశరీరే తిష్ఠతీతి స్వచిత్తస్థం పూర్వమేవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థితం అహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాస్య తత్ప్రసాద-లబ్ధసమ్యగ్జ్ఞానసమకాలం ముక్తో భవతి। అయం మన్త్రః సగుణవస్తుపర ఇతి కేచన వదన్తి। తద్రీత్యా సగుణబ్రహ్మోపాసనాత్ సమ్యగ్జ్ఞానాధికారో భవతీత్యర్థః॥౫॥

పరమేశ్వరాదేవ స్వజ్ఞానమోక్షయోః ప్రాప్తిః

స వృక్షకాలాకృతిభిః పరోఽన్యో యస్మాత్ ప్రపఞ్చః పరివర్తతేఽయమ్।
ధర్మావహం పాపనుదం భగేశం జ్ఞాత్వాఽఽత్మస్థమమృతం విశ్వధామ॥౬॥

తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమ్।
పతిం పతీనాం పరమం పరస్తాద్విదామ దేవం భువనేశమీడ్యమ్॥౭॥

న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే।
పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ॥

న తస్య కశ్చిత్ పతిరస్తి లోకే న చేశితా నైవ చ తస్య లిఙ్గమ్।
స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః॥

యస్తన్తునాభ ఇవ తన్తుభిః ప్రధానజైః స్వభావతః।
దేవ ఏకః స్వమావృణోతి స నో దధాతు బ్రహ్మావ్యయమ్॥౧౦॥

ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా।
కర్మాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ॥౧౧॥

ఏకో వశీ నిష్క్రియాణాం బహూనామేకం రూపం బహుధా యః కరోతి।

తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్॥

నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్।

తత్ కారణం సాంఖ్యయోగాధిగమ్యం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః॥

పరమేశ్వరస్య సర్వాధిష్ఠాతృత్వం స్వాభ్యుపాయప్రాపకత్వం స్వయాథాత్మ్యజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధిం చాహ—స ఇతి। స వృక్షకాలాకృతిభిః ఇతి పఞ్చమ్యర్థే తృతీయా, సోఽయమీశ్వరః, వృక్షశబ్దేన సంసార ఉచ్యతే, తత్రానుస్యూతం కాలతత్త్వం కాల ఉచ్యతే, తస్మాదా సమన్తాత్ కృతిరాకృతిర్మహదాదికార్యరూపేణ కృతిః ప్రకృతిః స్వాధిష్ఠాతృసహితా చేదాకృతిర్మూలప్రకృతిరుచ్యతే, తస్యాశ్చ పరోఽన్యః తేభ్యః పరః విలక్షణః స్వయముత్కృష్టశ్చేతి వాఽర్థః। యస్మాత్ ఈశ్వరాత్ అయం ప్రపఞ్చః పరివర్తతే తం ధర్మావహం తత్తదాశ్రమరూపేణ తత్తద్ధర్మవహనాత్ స్వేషాం స్వప్రాపకధర్మప్రదాతారమిత్యర్థః। తేనైవ పాపనుదం పాపక్షపయితృ యన్నామ, భగస్య షడ్విధైశ్వర్యస్య ఈశం ఆత్మన్యన్తఃకరణే ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మరూపేణ తద్వృత్తిసహస్రభావాభావప్రకాశకతయా తిష్ఠతీతి ఆత్మస్థం అమృతం అమరణధర్మాణం విశ్వధామ విశ్వాధిష్ఠానం, వస్తుతోఽధిష్ఠేయసాపేక్షాధిష్ఠానగతవిశేషాపాయాన్నిరధిష్ఠానం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రతయా జ్ఞాత్వా, తత్సమకాలం తన్మాత్రతయావశిష్యత ఇతి వాక్యశేషః॥౬॥ సర్వేశితృత్వం తజ్జ్ఞానాత్ కృతకృత్యతామాహ—తమితి। తం ప్రకృతం పరమాత్మానం జగద్ధేతూనాం బ్రహ్మాదీశ్వరాణామపి పరమం ఉత్కృష్టం మహేశ్వరం దేవతానాం ఇన్ద్రాదీనామపి దేవత్వప్రాపకత్వేన పరమం ఉత్కృష్టం దైవతం చ వ్యష్టిసమష్టికరణాధిపతీనామపి పరమం పతిం స్వామినం ప్రాకృతేభ్యః పరస్తాత్ పరమం దేవం భువనేశం వేదేతిహాసాదిభిః ఈడ్యం విదామ విద్మః। లడర్థే లోట్। ఏవమీశ్వరమాత్మతయా జ్ఞాత్వా తత్పదవీం ప్రాప్య వర్తామహే। ఈశ్వరాపత్తిర్హి ముక్తిరిత్యర్థః॥౭॥ పరమార్థత ఈశ్వరస్య కార్యకారణశూన్యత్వమాహ—న తస్యేతి। తస్య పరమాత్మనో వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మకకార్యం శరీరం బాహ్యాన్తఃకరణజాతం చ న విద్యతే అద్వితీయసన్మాత్రత్వాత్। తేన సమః తత్సమశ్చ తస్మాత్ అభ్యధికశ్చ న దృశ్యతే వేదేష్విత్యర్థః। కార్యకరణాని పురాణాదిషు బహుశః శ్రూయన్త ఇత్యత ఆహ—పరేతి। పరా సర్వోత్కృష్టా అస్య శక్తిః ప్రకృతిః, దేవాత్మశక్తిమిత్యుక్తత్వాత్, సేయం వివిధా అనన్తకార్యకరణతయా శ్రూయతే సర్వత్ర। సేయం పరా శక్తిర్న తత్స్వాభావికీ ఇత్యత ఆహ—

స్వాభావికీతి। నిర్విశేషస్య తదభావేఽపి సవిశేషేశ్వరస్య స్వాభేదేన కీర్త్యత ఇతి స్వాభావికీ సర్వజ్ఞేయవిషయత్వేన సర్వజ్ఞత్వాదిలక్షణా అస్య స్వరూపత్వాత్ స్వాభావికీ నాన్యాయత్తా స్వసంనిధిమాత్రేణ ప్రకృతిప్రాకృతం సర్వం వశీకృత్య నియన్త్రాఽధిష్ఠితనియమనాత్ వలక్రియా చ స్వభావసిద్ధా నా (?) నన్యత్వాత్॥౮॥ ఈశ్వరస్య అనన్యపతిత్వం సర్వకారణతాఽఽది స్యాదిత్యాహ—న తస్యేతి। తస్య పరమేశ్వరస్య స్వాతిరేకేణ కశ్చిత్ స్వామీ పతిః న హ్యస్తి లోకే స్వస్యైవ సర్వస్వామిత్వాత్। న చ స్వాతిరేకేణ ఈశితా నియన్తాఽప్యస్తి। యేనాసావనుమీయతే తత్ నైవ చ తస్య లిఙ్గం అస్తి। కార్యదర్శనాదేవ హి కారణమనుమీయతే। న హి కారణం ద్రష్టుం శక్యతే తస్యామూర్తత్వాత్। అతః సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగత్కారణమిత్యస్యార్థస్య వేదైకగమ్యత్వాన్నానుమానగమ్యతాఽస్తీత్యర్థః। యద్వా— కార్యసామాన్యస్యాస్మిన్ విలయనాత్ తన్నిరూపితకారణతాఽపి నాస్తి। స ఏవంభూతః పరమేశ్వర ఏవ స్వమాయయా సర్వకారణం, కరణాధిపో జీవః కరణగ్రామాధికరణత్వాత్ తస్యాపి కారణోపాధిరీశ్వరః పతిః స్వామీ। యద్వా— కరణాధిపశ్చాసావధిపతిశ్చేతి కరణాధిపాధిపః స్వస్యైవ జీవరూపేణాపి స్థితత్వాత్ "అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి" ఇతి శ్రుతేః। యథా విరాట్ కారణహిరణ్యగర్భస్యాపి కారణాన్తరమధిపత్యన్తరమపి విద్యతే తథా తస్యాపి స్యాదిత్యత ఆహ—న చేతి। అస్యేశితుః స్వాతిరిక్తసర్వకారణత్వేన న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపోఽస్తి స్వస్యైవ సర్వకారణతయా స్వామిత్వాత్। యస్మాదేవం తస్మాదయమేవ ముముక్షుభిరాత్మత్వేన జ్ఞాతవ్యః॥౯॥ ఇదానీం మన్త్రదృగభిప్రేతార్థప్రార్థనామాహ—య ఇతి। యః పరమేశ్వరః తన్తునాభ ఇవ। కథం? యథోర్ణనాభిః స్వశరీరప్రభవతన్తుభిః ఆత్మానమావృణోతి తద్వత్ ప్రధానజైః మాయాతత్కార్యనామరూపకర్మభిః స్వతన్త్రోఽపి స్వేచ్ఛయా సర్వకల్పనాధికరణత్వేన స్వాత్మానం స్వయమేవ ఆవృణోతి। స పరమేశ్వరో నోఽస్మాకం యథోక్తాధికారిణాం దధాతు దదాతు ధారయతు వా। కిం తత్? బ్రహ్మ తదవ్యయం చేతి బ్రహ్మావ్యయమ్। స్వాజ్ఞానమున్మూలయన్ స్వాప్తిహేతుః స్వజ్ఞానం విదధాత్వితి భావః॥౧౦॥ పరమేశ్వరస్య స్వాజ్ఞాదిదృష్ట్యనురోధేన సర్వభూతగూఢత్వం వ్యాపకత్వం సార్వాత్మ్యం నియన్తృత్వం నిర్గుణైకత్వం చాహ—ఏక ఇతి। ఏకః అద్వితీయః। వ్యోమవదాత్మన ఏకత్వే జడత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—దేవ ఇతి। దేదీప్యమానరూపత్వాత్। ఏవం కిం న భాతీత్యత ఆహ సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి। సర్వభూతేషు ఆత్మైకత్వేన విదుషాం భాసమానోఽప్యవిదుషాం గూఢవన్న భాసత ఇత్యర్థః। వ్యష్టిభూతాన్తర్గూఢత్వేన పరిచ్ఛిన్నతా స్యాదిత్యత ఆహ— సర్వవ్యాపీతి। వ్యోమవద్వ్యాపకత్వమస్యోపపద్యతే। సర్వవ్యాపకత్వే వ్యోమవదచేతనత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—సర్వభూతాన్తరాత్మేతి। సర్వభూతాన్తర్విలసితప్రత్యగాత్మనశ్చేతనత్వే సతి వ్యాపకత్వాత్। సర్వకర్మఫలదాతేశ్వరస్తద్భిన్న ఇత్యాహ—కర్మాధ్యక్ష ఇతి। కూటస్థస్యైవ మూలాబీజాంశయోగత ఈశ్వరత్వేన సర్వప్రాణిభావానురోధేన తత్కృతకర్మణః ఫలదాతృత్వాత్। సూత్రాత్మా తద్భిన్న ఇత్యత ఆహ—సర్వభూతాధివాస ఇతి। ఈశ్వరస్యైవ మూలాసూక్ష్మాంశయోగతః సర్వభూతేషు సూత్రాత్మనా అధివసన్ సర్వభూతనియన్తా

భవతీత్యర్థః। సర్వభూతనియన్తృత్వే వికారిత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—సాక్షీతి। సాక్షిణః సాక్ష్యగతవికారాస్పృష్టత్వేన నిర్వికారత్వాత్। సాక్ష్యభాసకత్వవ్యపదేశః స్యాదిత్యత్రాహ—చేతేతి। స్వభాస్యసాక్ష్యతాఽపాయే తన్నిరూపితసాక్షిత్వభాసకతావైరళ్యాచ్చైతన్యమాత్రో భవతీత్యర్థః। విశేషే సతి చైతన్యమాత్రతా కుత ఇత్యత ఆహ—కేవల ఇతి। విశేషసామాన్యశూన్య ఇత్యర్థః। సత్త్వాదిత్రిగుణే సతి కేవలతా కుత ఇత్యత ఆహ—నిర్గుణశ్చేతి। త్రిగుణతద్ధేతుగుణసామ్యాభావాత్ కేవల త్వముపపద్యత ఇత్యర్థః। చశబ్దో నిష్ప్రతియోగికనిర్గుణత్వఖ్యాపక ఇత్యర్థః॥౧౧॥
ఈశ్వరభావమాపన్నానామీశ్వరసాక్షాత్కారజన్యసుఖం నేతరేషాం భవతీత్యాహ—ఏక ఇతి। ఏకోఽద్వితీయః సర్వమస్య వశే వర్తత ఇతి వశీ బహూనాం నిష్క్రియాణాం అచేతనానాం నామరూపకర్మణామారోపాపవాదాధికరణం ఏకం సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకం అఖణ్డైకరసాత్మకం ఆత్మానం బహుధా మాయామహదాదిబహుప్రకారం యః కరోతి, "తదాత్మానం స్వయమకురుత" ఇతి శ్రుతేః। తమేవంభూతం పరమేశ్వరం స్వవికల్పితానాత్మాపహ్నవసిద్ధమాత్మమాత్రతయా తిష్ఠతీతి ఆత్మస్థం స్వావశేషతయా యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః బ్రహ్మవిద్వ-రీయాంసః తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషాం సిధ్యతి స్వాజ్ఞానావృతదృష్టిత్వాత్॥౧౨॥ పరమేశ్వరస్య నిత్యచేతనత్వం కర్మాధ్యక్షత్వం స్వయాథాత్మ్యజ్ఞానాన్మోక్షసిద్ధిం చాహ—నిత్య ఇతి। లోకే నిత్యత్వేన ప్రసిద్ధానామాకాశాదీనాం నిత్యత్వహేతుః పారమార్థికనిత్యః లోకే చేతనత్వేన ప్రతిపన్నానాం ప్రమాత్రాదీనామయం పారమార్థికచేతనః। స్వేతరనిత్యత్వచేతనత్వయోర్మాయామాత్రత్వే "అతోఽన్యదార్తం" ఇతి శ్రుతేః। బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తజీవానాం బహూనాం యః స్వయం ఏక ఏవ సన్ ఈశ్వరః తత్తత్ప్రాణిసుకృతాద్యనురోధేన కామాన్ విదధాతి। తత్ బ్రహ్మ జగత కారణం సాఙ్ఖ్యం వేదాన్తమహా-తాత్పర్యజన్యసమ్యగ్జ్ఞానం బ్రహ్మమాత్రగోచరం తత్సాధనశ్రవణాదిః యోగః తాభ్యాం సాఙ్ఖ్యయోగాభ్యాం అధిగమ్యం జ్ఞాతవ్యం జ్ఞాత్వా దేవం ఇత్యాద్యుక్తార్థమ్॥౧౩॥

ఈశ్వరవేదనమేవ సంసారతారకమ్

న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥౧౪॥

ఏకో హꣳసో భువనస్యాస్య మధ్యే స ఏవాగ్నిః సలిలే సంనివిష్టః।
తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ॥౧౫॥

స విశ్వకృద్విశ్వవిదాత్మయోనిర్జ్ఞః కాలకాలో గుణీ సర్వవిద్యః।
ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతుః॥౧౬॥

స తన్మయో హ్యమృత ఈశసంస్థో జ్ఞః సర్వగో భువనస్యాస్య గోప్తా।
య ఈశేఽస్య జగతో నిత్యమేవ నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయ॥౧౭॥

ఈశ్వరస్యాఽఽదిత్యాద్యనవభాసకత్వమాహ—న తత్రేతి। తత్ర స్వయంప్రకాశచిద్ధాతౌ సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో న భాతి సూర్యాదేస్తత్ప్రకాశజడీకృతత్వాత్। తథా చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయం అస్మద్గోచరః అగ్నిః। స్వభాస్యసత్త్వాసత్త్వాభ్యాం యో భామాత్రతయా విజృమ్భతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణనైరపేక్ష్యేణ తమేవ భాన్తం సూర్యాదయోఽనుసృత్య భాన్తీవ భాన్తి తస్య భాసా సూర్యాదిఘటాన్తం జగత్ ఇదం సర్వం విభాతి। యత ఏవమతో భామాత్రః పరమాత్మేత్యర్థః॥౧౪॥ పరమేశ్వరస్య స్వాతిరిక్తకలనాబాధకత్వం తత్పదాప్తిహేతుజ్ఞానమేవ తదతిరిక్తోపాయో నాస్తీత్యాహ—ఏక ఇతి। స్వాతిరిక్తకలనాసర్వస్వం హత్వా స్వమాత్రమవశిష్యత ఇతి హంసః పరమాత్మా ఏక ఏవ భువనస్యాస్య మధ్యే అయమేక ఏవ హంసో నాన్యోఽతోఽస్తి స ఏవ అహం బ్రహ్మాస్మీతి సమ్యగ్జ్ఞానఫలకారూఢః స హ్యగ్నిరివ అగ్నిః, స యథా కాష్ఠావృతోఽపి మథనాదావిర్భవతి ఏవం స్వయమావిర్భూయ స్వావారకకాష్ఠం భస్మీకరోతి తథా స్వావిద్యాతత్కార్యావృత ఆత్మా అగ్నిః,
ఉత్తరాధరారణిస్థానీయగురుశిష్యసంవాదమథనస్థానీయశ్రవణాదిజన్యసమ్యగ్జ్ఞానఫలకాఽఽరూఢః సన్ స్వావారకావిద్యాద్వయతత్కార్యతూలరాశిం భస్మీకృత్య స్వమాత్రమవతిష్ఠత ఇత్యగ్నిః ఆత్మేత్యుచ్యతే, సోఽయమగ్నిరన్తఃకరణసముదాయసలిలే సంనివిష్టో యః ప్రకృతిప్రాకృతాపహ్నవసిద్ధః తం పరమాత్మానం స్వాత్మమాత్రతయా విదిత్వా తద్వేదనసమకాలమతిమృత్యుం బ్రహ్మ ఏతి। స్వాతిరిక్తాస్తితాభ్రమో హి మృత్యుః స యత్రాపహ్నవం భజతి సోఽతిమృత్యుః పరమాత్మేత్యర్థః। ఇత్థంభూతసమ్యగ్జ్ఞానాత్ అన్యః పన్థా మార్గో న విద్యతే అయనాయ మోక్షాయ॥౧౫॥ ఉక్తార్థమేవ పునర్విశదయతి—స విశ్వకృదితి। స ప్రకృతః పరమాత్మా మూలాబీజాంశయోగత ఈశ్వరత్వమవలమ్బ్య స్వశక్త్యా విశ్వం కరోతీతి విశ్వకృత్ స్వాతిరేకేణ విశ్వం నేతి నేతీతి జానాతీతి విశ్వయాథాత్మ్యవిత్ ఆత్మయోనిః స్వే మహిమ్ని స్వయమేవ జాతత్వాత్। యద్వా—బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తాత్మనాం యోనిః ఆత్మయోనిః, తత్త్వంపదార్థరూపేణ స ఏవ స్థిత ఇతి యావత్। జ్ఞః చిత్స్వరూపః, సర్వోపసంహర్తుః కాలస్యాపి కాలః ఉపసంహర్తృత్వాత్, గుణీ మాయాతత్కార్యగుణీ

అపహతపాప్మాదిగుణవాన్ వా। సర్వా విద్యా అస్యేతి సర్వవిద్యః స్వస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి వా సర్వవిద్యః। ప్రధానశ్చాసౌ క్షేత్రజ్ఞశ్చేతి ప్రధానక్షేత్రజ్ఞః స ఏవ పతిశ్చేతి ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిః। యద్వా—ప్రధానం క్షేత్రత్వేన జానాతీతి ప్రధానక్షేత్రజ్ఞః ఈశ్వరః తస్యాపి సాక్షీ పతిః। గుణేశః సత్త్వాదిగుణనియన్తృత్వాత్। సమ్యగ్జ్ఞానజ్ఞాతతయా సంసారమోక్షహేతుః నాశహేతుః అజ్ఞానేనాజ్ఞాతతయా సంసారస్థితిలక్షణబన్ధహేతుః కారణమ్॥౧౬॥ స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠాం కర్మాదినైరపేక్ష్యేణేశితృత్వం చాచష్టే—స ఇతి। స ప్రకృత ఈశ్వరః తన్మయో జ్ఞాతతయా అజ్ఞాతతయా చ బన్ధమోక్షహేతురూపః, స్వార్థే మయట్। హి ప్రసిద్ధౌ। అమృతోఽమరణధర్మా ఈశసంస్థః ఈశ్వరత్వేన సమ్యగవస్థితత్వాత్। జ్ఞః చిత్ ప్రకాశః సాక్షితయా సర్వం గచ్ఛతీతి సర్వగః భువనస్యాస్య దృశ్యప్రపఞ్చస్య గోప్తా స్వానన్దప్రదతయా పాలయితా। అస్య జగతో నిత్యమేవ య ఈశే ఈష్టే, యథోక్తలక్షణేశాదన్యత్ర జగత ఈశనాయ అన్యో హేతుర్న విద్యతే। సర్వత్రేశనక్రియాయాం స ఏవ కర్తా నాన్యః కర్తా విద్యత ఇతి యావత్॥౧౭॥

ముముక్షోరీశ్వర ఏవ శరణమ్

యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై।

తꣳహ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే॥౧౮॥

ఈశ్వరస్య సమ్యగ్జ్ఞానప్రదత్వేన ముముక్షురీశ్వరశరణో భూయాదిత్యాహ—య ఇతి। యః ప్రకృతః పరమేశ్వరః సర్వజీవసమష్టిరూపం బ్రహ్మాణం, విశ్వసర్గస్థిత్యన్తకర్తృత్వేన స్వమాయయా విదధాతి సృష్టవాన్ యః ప్రకృతేశః పూర్వం సర్గాదౌ స్వేన సృష్టో హిరణ్యగర్భః తస్మై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి ప్రదదౌ। కిమర్థం? మహాప్రళయవిచ్ఛిన్నే సంప్రదాయే యథోక్తాధికారిషు వేదార్థసంప్రదాయస్థాపనాయ తస్మై వేదాంస్తు దదౌ। తం ఏతమీశ్వరం దేవం, హ ఏవార్థే, స్వాత్మబుద్ధిప్రకాశం అహం బ్రహ్మాస్మీతి స్వపదాప్తిసాధనబుద్ధిప్రకాశయితారం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే ప్రపన్నో భవేయమిత్యర్థః॥౧౮॥

సర్వశాస్త్రార్థసంగ్రహః

నిష్కలం నిష్క్రియꣳ శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్।

అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనమివానలమ్ ॥౧౯॥

యదా చర్మవదాకాశం వేష్టయిష్యన్తి మానవాః।
తదా శివమవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాన్తో భవిష్యతి ॥౨౦॥

కృత్స్నశాస్త్రే యావన్తోఽర్థాః ప్రకాశితాస్తాన్ సర్వాన్ మన్త్రద్వయేన సంక్షిపతి—నిష్కళమితి। ప్రాణాదినామాన్తకలా యత్ప్రబోధసమకాలమపహ్నవం భజతి తదపహ్నవసిద్ధం హి నిష్కళమ్। సక్రియస్య నిష్కళతా కుత ఇత్యత ఆహ—నిష్క్రియమితి। నిరవయవస్య క్రియాఽసంభవాన్నిష్కళత్వం నిష్క్రియత్వం చ సిద్ధమిత్యర్థః। అశాన్తస్వాతిరిక్తదేహాదిప్రపఞ్చస్య నిష్క్రియత్వం దుర్లభమిత్యత ఆహ—శాన్తమితి। స్వమాత్రావగతేః స్వాతిరిక్తశాన్తిపూర్వకత్వాన్నిష్క్రియత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। స్వాతిరిక్తాభావాదేవ నిరవద్యం స్వావద్యహేతోః శాన్తత్వాన్నిరవద్యం నిష్ప్రతియోగికసన్మాత్రమిత్యర్థః। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా స్వాతిరిక్తసత్త్వే తత్రాఞ్జనం స్యాదిత్యత ఆహ— నిరఞ్జనమితి। స్వాజ్ఞదృష్ట్యా స్వాతిరిక్తస్య బాధితత్వాత్ తత్సత్త్వాసత్త్వాభ్యాం నిరఞ్జనమిత్యర్థః। మార్త్యస్వావిద్యాద్వయతత్కార్యం యత్ర విలీయతే తదధికరణం అమృతం తస్యాపి పరం నిరధికరణం స్వాధేయనిరూపితాధికరణగతసవిశేషసిన్ధుసేతుమివ సేతుం స్వాతిరిక్తావిద్యాపదతత్కార్యజాతం స్వతావన్మాత్రతయా దగ్ధ్వా అపహ్నవీకృత్య స్వావశేషధియా మోక్షీభవతీతి దగ్ధేన్ధనమివానలమిత్యుచ్యతే ॥౧౯॥ యదా చర్మ వేష్టయిష్యన్తి మానవాః తద్వదాకాశం వేష్టయిష్యన్తి చేత్ తదా ఏవం విశిష్టశాస్త్రోపసంహారభూతం పూర్వమన్త్రప్రకాశితం నిష్కళమిత్యాదివిశేషణవిశిష్టం షోడశకలాఽపసిద్ధత్వేన శివం స్వప్రకాశమాత్రం నిష్ప్రతియోగికస్వమాత్రమితి అవిజ్ఞాయ స్వాతిరిక్తాస్తితాప్రభవదుఃఖస్యాన్తో నాశో భవిష్యతి। యస్మాదేవం తస్మాత్ స్వాజ్ఞానప్రభవసంసారోఽస్తీతి ప్రసక్తౌ న హి స్వజ్ఞానమన్తరా తన్నివృత్తిరుపపద్యతే। పరమార్థదృష్ట్యా తు స్వాతిరిక్తమస్తి నాస్తీతి న హి విభ్రమస్యావకాశోఽస్తి, కిం తు స్వాజ్ఞాదిదృష్టిప్రసక్త్యా స్వాతిరిక్తాస్తితాభ్రమే సత్యసతి స్వయమేవ నిష్ప్రతియోగికమవశిష్యతే। న హి తత్ర సంశయోఽస్తీత్యర్థః ॥౨౦॥

బ్రహ్మవిద్యాఽధికారినిరూపణమ్

తపఃప్రభావాద్దేవప్రసాదాచ్చ బ్రహ్మ హ శ్వేతాశ్వతరోఽథ విద్వాన్।

అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్టమ్॥౨౧॥

వేదాన్తే పరమం గుహ్యం పురా కల్పే ప్రచోదితమ్।
నాప్రశాన్తాయ దాతవ్యం నాపుత్రాయాశిష్యాయ వై పునః॥౨౨॥

యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ।
తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః॥
ప్రకాశన్తే మహాత్మన ఇతి॥౨౩॥

ఇత్థం సంప్రదాయపరంపరాఽఽగతబ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షఫలపర్యన్తత్వం దర్శయితుం విద్యాఽధికారిణం దర్శయతి—తప ఇతి। రూఢత్వేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిలక్షణస్య తపసః "తప ఇతి తపో నానశనాత్ పరం" ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధస్య, స్వేన్ద్రియమనసోః ఏకాగ్రలక్షణస్య వా తపసః “మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ హ్యైకాగ్ర్యం పరమం తపః" ఇతి స్మరణాత్, తత్ఫలభూత-విచారాత్మకస్య వా తపసః "తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ" ఇతి శ్రుతిప్రకటితస్య వా ప్రభావాత్ సామర్థ్యాదనన్తకోటిజన్మసూపాసితస్య దేవస్య ప్రసాదాచ్చ స్వాతిరిక్తకలనాపహ్నవప్రబోధసమకాలం స్వమాత్రతయా బృంహణాత్ బ్రహ్మ శబ్ద ఇతిహ్యర్థః। శ్వేతాశ్వేతరో నామ విద్వాన్ మహర్షిః స్వేన యద్బ్రహ్మ స్వావశేషతయా సాక్షాత్కృతం తదేవ బ్రహ్మయాథాత్మ్యం వ్రతికామివనికుటీచకబహూదకహంసాశ్చాశ్రమిణః, తానతీత్య పరమహంసాశ్రమే యే వర్తన్తే తే ఖల్వత్యాశ్రమిణః పరమహంసపరివ్రాజకాః, తేభ్యో హి అత్యాశ్రమిభ్యః యత్ పూర్వోక్తం బ్రహ్మయాథాత్మ్యం తదేవ పరమం నిష్ప్రతియోగికనిర్విశేషబ్రహ్మమాత్రగోచరం పవిత్రం స్వవిద్యాద్వయాపవిత్రశోధకం వసిష్ఠాగస్త్యవామదేవశ్రీశుకోద్దాలకవీతహవ్యసనకాదిమహర్షిసఙ్ఘేన జుష్టం సేవితం బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానం ప్రోవాచ యథా బ్రహ్మమాత్రం స్వావశేషతయా సాక్షాత్కృతం భవేత్ తథా ప్రోవాచ॥౨౧॥ ప్రశబ్దేన గురోరుపదేశకాలం దర్శయతి—వేదాన్త ఇతి। వేదాన్త ఇతి జాతావేకవచనమ్। ఈశావాస్యాదిముక్తికోపనిషదన్తాష్టోత్తరశతోపనిషత్సు పరమం పరమాత్మతత్త్వం పరమపురుషార్థహేతుత్వాత్ గుహ్యం పారమహంస్యం అనధికారిషు గోపనీయత్వాత్ పురా పూర్వస్మిన్ కల్పే ప్రచోదితం సమ్యగనుశాసితం, గురుశిష్యసంప్రదాయపరంపరయా సమ్యగాగతమితి వా। కల్పాదావీశ్వరేణ హిరణ్యగర్భం ప్రతి యత్ ప్రచోదితం ఉపదిష్టం తదిదం బ్రహ్మమాత్రవిజ్ఞానం నాప్రశాన్తాయ స్వాతిరిక్తనిరాసక-బ్రహ్మమాత్రజ్ఞానసాధనసాధనచతుష్టయసమ్పత్తివికలాయ న కదాఽపి దాతవ్యమ్। తత్రాపి నాపుత్రాయ అశిష్యాయ వా న దాతవ్యమ్। ప్రశాన్తాన్తరపుత్రాయ శిష్యాయ

వా సమ్యక్ తచ్ఛీలం పరీక్ష్య దాతవ్యమ్ ॥౨౨॥
దేవతాదేశికభక్త్యోర్విద్యాప్రాప్త్యావన్తరఙ్గసాధనత్వమాహ—యస్యేతి। యస్య ముముక్షోః దేవే పరమేశ్వరే పరా నిర్హేతుకీ భక్తిః విద్యతే యథా దేవే తథా గురావపి నిర్హేతుకీ భక్తిః యది విద్యతే తదా తస్య ముముక్షోః గురుదేవతయోరేకత్వం భావయతోఽస్యాముపనిషది శ్వేతాశ్వతరేణ మునినా యేఽర్థాః కథితాః త ఏవ అర్థాః అస్య మహాత్మనో మహానుభావస్య ప్రకాశన్తే ఫలపర్యవసాయినో భవన్తి। యస్మాదేవం తస్మాద్విద్యార్థిభిర్దేవతాదేశికవిషయే నిర్హేతుకీ భక్తిః కర్తవ్యా,

పరమాద్వైతవిజ్ఞానం కృపయా వై దదాతి యః।

సోఽయం గురువరః సాక్షాచ్ఛివ ఏవ న సంశయః॥

ఇతి స్మృతేః। ద్విర్వచనమాదరార్థమ్। ఇత్యుపనిషచ్ఛబ్దౌ విశిష్టోపనిషత్సమాప్త్యర్థౌ ॥౨౩॥

ఇతి షష్ఠాధ్యాయః

శ్రీవాసుదేవేన్ద్రశిష్యోపనిషద్బ్రహ్మయోగినా।

శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్వ్యాఖ్యేయం లిఖితా స్ఫుటమ్।

శ్వేతాశ్వతరోపనిషదో వ్యాఖ్యాగ్రన్థః సహస్రకమ్॥

ఇతి శ్రీమదశాద్యష్టోత్తరశతోపనిషచ్ఛాస్త్రవివరణే చతుర్దశసఙ్ఖ్యాపూరకం

శ్వేతాశ్వేతరోపనిషద్వివరణ సమ్పూర్ణమ్॥